

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:
<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISK TIDSSKRIFT

ELLEVTE RÆKKE

UDGIVET AF

DEN DANSKE HISTORISKE FORENING

VED DENS BESTYRELSE

REDIGERET AF

POVL BAGGE OG ASTRID FRIIS

11. RÆKKE 6. BINDS 5. HEFTE

K Ø B E N H A V N

KOMMISSIONÆR: ROSENKILDE OG BAGGERS FORLAG

BIANCO LUNOS BOGTRYKKERI A/S

1962

Den danske historiske Forenings bestyrelse

består af

professor, dr. phil. POVL BAGGE, professor, dr. phil. C. O. BØGGILD-ANDERSEN, Århus, professor, dr. phil. AKSEL E. CHRISTENSEN, professor, dr. phil. ASTRID FRIIS og fhv. overarkivar, dr. phil. H. HJELHOLT.

Foreningen har udgivet:

- HISTORISK TIDSSKRIFT. 1.-6. bd. 1840-45. Udsolgt.
Nyt Historisk Tidsskrift. 1.-6. bd. 1846-56. - Bd. 3, 4 og 6 à 6 kr.
Historisk Tidsskrift. 3. række. 1.-6. bd. 1858-69. - Udsolgt.
4. række. 1.-6. bd. 1869-78. - Serien 30 kr.; bd. 1-5 à 6 kr. pr. bd.
5. række. 1.-6. bd. 1879-87. Bd. 5 og 6 à 6 kr. pr. bd.
6. række. 1.-6. bd. 1887-97. - Bd. 3-6 samlet 30 kr.; bd. 4-6 à 6 kr. pr. bd.
7. række. 1.-6. bd. 1897-1906. - Serien à 40 kr.; bd. 2-6 à 6 kr. pr. bd.
8. række. 1.-6. bd. 1907-17. - Serien à 50 kr.; bd. 1, 2 og 4-6 à 8 kr. pr. bd.
9. række. 1.-7. bd. 1917-29. - Serien à 75 kr.; bd. 2-7 à 12 kr. pr. bd.
10. række. 1.-6. bd. 1930-44. - Serien à 90 kr.; bd. 3-6 à 15 kr. pr. bd.
11. række. 1.-6. bd. 1945-62. - Udsolgt som serie; bd. 2-5 à 30 kr. pr. bd.
C. MOLBECH: Historiske Aarbøger. 1.-3. Del. 1845-51. (Udsolgt).
— Historisk-biographiske Samlinger. 1.-3. Hefte. 1847-51. (Udsolgt).
J. P. F. KØNIGSFELDT: Genealogisk-historiske Tabeller over de nordiske Rigers Kongeslægter. 2. omarb. udg. 1856. (Udsolgt).
N. M. PETERSEN: Bidrag til den danske Litteraturs Historie. I-VI. 1853-64. (Udsolgt).
H. G. GARDE: Den dansk-norske Sømagts Historie 1535-1700. 1861. (Udsolgt).
FR. HAMMERICH: Den hellige Birgita og Kirken i Norden. 1863. (Udsolgt).
O. VAUPELL: Kampen for Sønderjylland 1848-50. I-III. 1863-67. (Udsolgt).
H. F. RØRDAM: Kjøbenhavns Universitets Historie fra 1537 til 1621. 1.-3. Del, samt Aktstykker. 1868-77. (Udsolgt).
JOH. C. H. R. STEENSTRUP: Historieskrivningen i Danmark i det 19de Aarhundrede (1801-1863). 1899. (Udsolgt).
VILH. LORENZEN: Studier i dansk Herregaardsarkitektur i 16. og 17. Aarhundrede. 1921. (Udsolgt).
Festskrift til Kristian Erslev. 1927. 12 kr.
ELLEN JØRGENSEN: Historieforskning og Historieskrivning i Danmark indtil Aar 1800. 1931.
JOH. STEENSTRUP: Nogle Omrids af min Virksomhed som Universitetslærer. Med en Fortegnelse over Joh. Steenstrups litterære Arbejder og Oversigt over hans Universitetsvirksomhed. Udgivet i Anledning af Joh. Steenstrups 90aarige Fødselsdag. 1934. Nedsat pris 2 kr.
KR. ERSLEV: Historiske Afhandlinger. I-II. 1937. (Udsolgt).
A. D. JØRGENSENS Breve. 1939. Nedsat pris 6 kr.
HENRY BRUUN: Indholdsfortegnelse til Historisk Tidsskrifts 1.-10. Række, IV. Bind. 1939. 4 kr.
ELLEN JØRGENSEN: Historiens Studium i Danmark i det 19. Aarhundrede. 1943.
HENRY BRUUN: Dansk Historisk Bibliografi 1943-1947. 1956. 25 kr.

Kalundborgvidissen 1425 af Kalmar- unionsbrevet 1397.

AF

HENRY BRUUN

I. Tilblivelse og tekst.

Den 11. september 1425 udfærdigedes i Kalundborg under højtidelige former en bekræftet afskrift på pergament af det berømte og omstridte unionsbrev fra Kalmar af 13. eller 20. juli 1397.

Denne vidisse er forlængst inddraget i diskussionen om Kalmarmødet. Allerede Paludan-Müller¹ kendte den, men nøjedes med at understrege dens karakter af sekundær tekstkilde. O. S. Rydberg² hæftede sig navnlig ved en bemærkning i vidissens indledning om, at originalens segl med undtagelse af tre var ødelagt, og fremsatte den forklaring, at dette var sket umiddelbart før vidimationen og i den bevidst forfalskende hensigt at dække over det faktum, at ingen nordmand havde besejlet unionsbrevet. Endelig har den svenske forsker Allan Mohlin³ i samarbejde med professor Gottfrid Carlsson⁴ hævdet, at man af nogle ord i samme indledning kan drage den slutning, at det

¹ C. P. Paludan-Müller: *Observationes criticae de foedere inter Daniam, Sveciam et Norvegiam auspiciis Margaretæ reginæ icto* (1840), 62f.

² O. S. Rydberg: *Om det från unionsmötet i Kalmar år 1397 bevarade dokumentet rörande de nordiska rikenas förening* (Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademiens handlingar 11:1, 1886), 40–44.

³ Sv. hist. tidskr. LXX (1950), 370–72.

⁴ *Medeltidens nordiska unionstanke* (1945), 75f.

oprindelige unionsbrev indtil 1425 opbevaredes i Norge — en tolkning, som anvendes til forklaring af den manglende norske besegling, og som bl.a. er tiltrådt af Halvdan Koht¹. Både Rydbergs og Mohlins hypoteser medfører så vidtrækkende konsekvenser for opfattelsen af unionsbrevet og dermed unionens ældre historie i almindelighed, at en nøje prøvelse af deres holdbarhed er meget påkrævet.

Vidissen af 1425 beror i det danske rigsarkiv, hvor den i århundreder har haft sin plads. Dens nuværende signatur er B3, 1425 11. sept. Den er skrevet på et pergament, hvis mål er ca. 40 × 48 cm. Skriften er en letlæselig, noget karakterløs skriverhånd. Der er huller og rumme til syv segl, men kun fire er helt eller delvis bevaret.

Vidissens tekst er udgivet fire gange, af Paludan-Müller² i 1841, af O. S. Rydberg³ i 1886, og af Absalon Taranger i 1898⁴ og igen i 1912.⁵ Alle fire udgaver stemmer i ordlyd ganske overens og er for så vidt lige anvendelige. Den ældste lader dog enkelte ord stå ulæst og følger slavisk originalen i dens vilkårlige tegn-sætning og anvendelse af store bogstaver. De tre andre gennemfører alle moderne normaliseringsprincipper, men Rydberg gengiver kun vidissens indledning og afslutning, ikke dens afskrift af selve unionsbrevets tekst, og hans redegørelse for beseglingen er noget summarisk. Tarangers første udgave tager derimod det hele med og har yderligere det fortrin, at unionsbrevets originaltekst og vidissens version deraf er aftrykt side om side, så detailsammenligning muliggøres. Denne udgave er således den mest tilfredsstillende og er derfor lagt til grund for den følgende undersøgelse.

Om vidissens gengivelse af selve originalteksten fra 1397 er der ikke meget at bemærke. Den er helt igennem aldeles ordret

¹ Syn og Sagn LXII (1956), 300. Jfr. Sv. Tunberg i Sv. hist. tidskr. LXVI (1946), 223–25.

² Opus cit., 53–62.

³ Opus cit., 97–99.

⁴ Kalmarunionsbrevet af 20. juli 1397 (1898).

⁵ Norges gamle love, 2. r. I (1912), 36f.

og for så vidt overordentlig omhyggelig og pålidelig, hvad der ingenlunde gælder alle middelalderlige vidisser. Derimod er den ikke bogstavret. En dyberegående filologisk analyse af ændringerne i stavemåden må vi her give afkald på. I det store og hele kan de betegnes som udtryk for en moderat og langtfra konsekvent gennemført modernisering og normalisering. Særlig bemærkelsesværdig er fjernelsen af en række af originalbrevets sve-cismer. Af den halve snes eksempler på sådanne, som Skautrup¹ har fremdraget, er således halvdelen forsvundet i vidissen (*thom* > *thom*, *gotho* > *gothe*, *takas* > *takes*, *huort thera* > *huort there*, *wortha* > *worthe*). At den svenske endelse a navnlig i verber og pronominer ændres til e, er der adskillige eksempler på. Ordet *rike* bliver oftest, men ikke altid til *righe*, *Suerike* ligeledes til *Swerighe*. Ganske utvetydige er endelig ændringerne *sculd* > *scyld* og *son* > *søn* i patronymerne Beyntsson og Magnusson. Specielt norskprægede retskrivningsændringer kan ikke påvises².

Langt vigtigere for tolkningen af dokumentet end disse sproglige træk er analysen af dets indlednings- og slutningsafsnit. Disse skal derfor på grundlag af Tarangers udgaver aftrykkes her, ledsaget af en dansk oversættelse.

Vniuersis et singulis quorum interest uel interesse poterit, quomodolibet in futurum nos Johannes, Dei et apostolice sedis gracia episcopus Roskildensis, notum facimus per presentes, quod nobis pro tribunali sedentibus honorabilis dominus Thoco Nicolai, canonicus Asloensis, serenissimi principis et domini, domini Erics, Danie, Swecie, Norwegie regis, ut asseruit, nomine quamdam apertam literam papiream in suis habens

For alle og enhver, for hvem det har betydning eller på nogen som helst måde i fremtiden kan få det, bekendtgør vi Jens, af Guds og det apostolske sædes nåde biskop i Roskilde ved nærværende, at for os, der sad i dommersæde, fremlagde hæderværdig herre Toke Nielsson, kannik i Oslo, efter sin erklæring i højædel fyrstes og herres, hr. Eriks, Danmarks, Sveriges og Norges konges navn, et åbent brev på papir, som han

¹ Det danske sprogs historie II (1947), 38.

² Oleff > Olaff er intet eksempel herpå, da sidstnævnte form er meget almindelig også inden for dansk sprogområde.

manibus nobis presentavit, jnstanter supplicando, quatenus dictam literam transsumere et transsumendam decernere auctoritate nostra ordinaria dignaremur. Nos igitur, hujusmodi¹ petitionem attendentes fore justam, habita cum notario et testibus infrascriptis examinatione diligenti, eam jntegram ac quorundam in litera expressorum videlicet Jacobi et Henrici archiepiscoporum et Stebonis Beyntssøn militis veris et saluis sigillis, quorundam vero sigillis propter vetustatem aut alias quibusdam in parte quibusdam vero in toto fractis et corruptis, jnvenimus sigillatam et in inferiori parte litere consignatam; eam igitur auctoritate nostra ordinaria decrevimus transsumendam. Cuius litere tenor sequitur in hec verba:

havde i hænde, idet han indtrængende bønfuldt os, at vi i kraft af vor ordinære myndighed vilde værdiges at transsumere og lade transsumere nævnte brev. Derfor foretog vi, da vi anså en sådan bøn for rimelig, sammen med nedennævnte notar og vidner en omhyggelig undersøgelse og fandt det derved velbevaret og på dets nederste del beseglet med påtrykte segl, hvoraf nogle af de i brevets nævnte personers, nemlig ærkebisperne Jakobs og Henriks og ridderen Sten Bengtssøns, var ægte og i god behold, mens andres på grund af ælde eller af anden årsag var enten delvis eller totalt sønderbrudt og ødelagt; vi besluttede følgelig i kraft af vor ordinære myndighed at lade det transsumere. Hvilket brev ordlyd følger i disse ord:

Unionsbrevets tekst.

In quorum omnium et singulorum premissorum fidem et testimonium jussimus presentem literam seu presens publicum jnstrumentum fieri nostri que sigilli vna cum reuerendi in Christo fratris nostri domini Johannis, episcopi Asloensis, illustrisque Wisslai comitis de Euersteen ibidem presentium, testiumque ad hoc vocatorum et rogatorum, videlicet Thorberni Jenssøn, Ottonis Meynerstorp, Conradi Massow et

Til bekræftelse af og vidnesbyrd om det foregående, som helhed og i enkeltheder, bød vi, at nærværende brev eller nærværende dokument skulde udfærdiges og lod det forsynes med vort segl, sammen med vor ærværdige broder i Christus, hr. Jens, biskop af Oslos, og den navnkundige grev Vitzlav af Ebersteins, som var nærværende sammesteds, og med de dertil kaldte og indbudte vidners, nemlig ridderne Tor-

¹ Om dette ord se nedenfor s. 534.

Tymmonis Bolzendaal, militarium, sigillorum appensione notariique publici subscripti subscriptione fecimus communiri. Acta sunt hec Calundborgh, nostre diocesis, anno domini m^occcc^oxxquinto, iudictione tercia, mensis septembris die vndecima, hora vesperorum uel quasi, pontificatus sanctissimi in Christo patris et domini nostri, domini Martini, diuina prouidencia pape quinti, anno eius octauo.

bern Jenssøns, Otto Meyners-
torps, Conrad Massows og Tim-
me Bozendals segl, alle ved-
hængte, og med nedennævnte
offentlige notars underskrift.
Dette gik for sig i Kalundborg,
i vort stift, i det herrens år
1425, i tredie indiktion, den
11. dag i september måned, i
aftensangens time eller der-
omkring, i vor hellige fader i
Christus og herre, af Guds
forsyn pape Martin V.s ponti-
fikat, i hans ottende år.

Notarmærke.

Et ego Hinricus Romer, clericus Caminensis diocesis, publicus imperialj auctoritate notarius, quia premissis omnibus et singulis, dum sic, ut premittitur, agerentur et fierent, vna cum prenominate dominis et testibus presens interfui eaque sic fieri vidi et audiui, jdeoque hoc presens publicum instrumentum, manu mea propria conscriptum, exinde confeci et in hanc publicam formam redegj signoque et nomine meis solitis et consuetis vna cum domini reuerendj patris dominj episcopi Roschildensis ac aliorum dominorum et testium prenominatorum sigillorum appensione consignauj rogatus et requisitus in fidem et testimonium omnium et singulorum premissorum.

Og jeg Henrik Romer, klerk fra stiftet Kammin, offentlig notar i kraft af kejserlig myndighed, har, eftersom jeg, sammen med ovennævnte herrer og vidner, har overværet ovennævnte ting i deres helhed og i enkeltheder, mens de, som det foran er anført, udførtes og skete, og har set og hørt dem ske således, derefter fuldført dette nærværende dokument, der er skrevet med min egen hånd, redigeret det i denne offentlige form og bekræftet det med mit sædvanlige tegn og navn sammen med den ærværdige herre og faders Roskildebispens og de andre førnævnte herrers og vidners vedhængte segl, efter bøn og anmodning, til bestyrkelse af og vidnesbyrd om alt det foran nævnte, som helhed og i enkeltheder.

II. Komparativ analyse.

En forsvarlig underbygget tolkning af denne tekst kræver som uafviselig forudsætning sammenligning med et betydeligt antal samtidige vidisser; kun ad denne vej træder dens ejendommeligheder frem i klart relief. Det hertil fornødne materiale foreligger; der er bevaret i hundredvis af vidisser fra Danmark og dets nabolande i 1400-tallet. Let tilgængeligt er dette stof derimod ikke. En del deraf er ganske vist fuldstændig publiceret, men meget spredt; mange andre gengives i Erslevs Repertorium, men her kun i udtog, således at de i denne sammenhæng afgørende indlednings- og slutningsformler må opsøges i originalerne; en del er endelig ganske utrykt. Den følgende fremstilling bygger på et sammenligningsgrundlag af henved 300 vidisser, væsentlig fra første halvdel af det 15. århundrede; et overvejende flertal har dog hurtigt kunnet udskilles som irrelevante. Indsamlingen er baseret på en gennemgang af den utrykte kronologiske fortegnelse over det danske rigsarkivs diplomer, suppleret ved hjælp af repertoriet og andre nedenfor anførte kilder.

Man behøver ikke at have beskæftiget sig ret længe med denne særlige gren af diplomatikken for at blive klar over, at senmiddelalderens vidisser formelt deler sig i to i det væsentlige skarpt adskilte grupper, eftersom de er blevet til med eller uden notarbistand. Fælles for dem er, at begge omfatter bekræftede, fuldt retsgyldige afskrifter, men ellers afviger de i mange henseender fra hverandre.

At den sidstnævnte gruppe er langt den talrigste, er kun naturligt; det var den nemmeste og billigste. De gejstlige notarer skulde have enten pavelig eller kejserlig udnævnelse; i Norden var der flest af den sidste slags, men alt i alt ikke så særdeles mange, og de har uden tvivl vidst at tage sig godt betalt for deres tjeneste. I de tilfælde, hvor man sparede ulejligheden og udgiften ved at tilkalde en notar, fik vidissen karakter af en vidneattest, oftest affattet på folkesproget¹, kortfattet og

¹ Undtagelser: Rep. II, nr. 4695; Orknøvidisserne, jfr. s. 527 note 5.

enkel i sin form, der i princippet var det åbne brev. En sådan attest begynder uden nogen art af invocatio med udstedernes navne, og af dem var der gerne flere, undertiden mange¹. De henvender sig til alle, som får deres brev at se, men overspringer jævnlig den ellers sædvanlige hilsen. Videre kundgør de, at de har gjort sig bekendt med et nærmere betegnet brev, hvis ægthedskriterier mere eller mindre udførligt omtales, og hvis tekst derefter anføres; undertiden², men langtfra altid, nævnes tillige, hvem der har forelagt dem det og begæret kopien. Efter selve brevtæksten følger som regel³ en kort afslutningsformel, der sjældent indeholder mere end en omtale af den påfølgende besegling og angivelse af vidissens tid og sted; er disse nævnt i indledningen, henvises hertil. Specielt tilkaldte vidner anføres aldrig; derimod har normalt samtlige udstedere beseglet.

Antallet af denne art vidisser, hvis udstedere oftest er underordnede myndigheder, er betydeligt. Statistisk tungt vejer en samling af over 230 bekræftede afskrifter af dokumenter i det kongelige arkiv på Kalundborg slot, alle fra 1413–14; dem kommer vi i anden forbindelse⁴ tilbage til. Nævnes kan også en halv snes vidisser fra Oslo og Bergen 1426, alle vedrørende Orknøerne⁵. I det hele synes vidnevidissens form at have været særlig almindelig i Norge⁶ — sagtens fordi notarer her var særlig sjældne.

¹ Maksimum er nitten (i en sen, efter sit indhold vigtig norsk vidisse 1508, Dipl. Norv. III, nr. 1043, men 6–8 er ikke usædvanligt, se ibidem II, nr. 610; Rep. I, nr. 6261; J. Lindbæk og G. Stemann: De danske Helligåndsklostre (1906), diplomatarium, 10f; Rep. II, nr. 368.

² Eksempler: Rep. I, nr. 6042 (orig. i RA, D1); Lindbæk og Stemann, anf. sted; Rep. II, nr. 391, 5162.

³ Mangler helt i de udaterede vidisser, Sv. Dipl. I, s. 16, og RA, privatark., Arvid Baad, 1403 23. febr.

⁴ S. 567.

⁵ RA, D10, 1426, 19. og 22. april, 13. aug., 12. okt.; delvis trykt i Dipl. Norv. II, nr. 687–89; III, nr. 684; VI, nr. 425f; VIII, nr. 276–78.

⁶ F. eks. ibidem I, nr. 757; II, nr. 610; RA, D9, 1529, 1. sept. Fra tiden omkring 1500 findes også vidisser fra det kongelige retterting med karakter af vidnevidisser; i disse nævnes rekvisenten altid. Se RA, Kolding, 1492 14. okt. (Rep. II, nr. 7236) og privatark., Jørgen Rud, 1495 13. maj (ibidem, nr. 7899); Dipl. dioec. Lundensis V (1921), 443f; P. F. Suhm: Historie af Danmark XIII (1826), 873–75.

Den anden gruppe, notarvidisserne, har til hovedkriterium, at der efter det egentlige brev er tilføjet en notarattest, hvis faste formular ikke varieres nævneværdigt, og som ledsages af den individuelle pennetegning, der for notarernes vedkommende erstattede seglet. Dermed er dog forskellen mellem de to slags vidisser langt fra udtømt. En normal notarvidisse frembyder en hel række andre karakteristiske træk. Den er altid på latin og indledes gerne med ordene *In nomine domini amen*, hvorefter umiddelbart følger en omstændelig redegørelse for tid og sted. Det hænger sammen med, at den ganske savner karakteren af åbent brev; den egentlige udsteder, notaren, træder helt i baggrunden for rekvirenten. I slutningsafsnittet anføres nogle få vidner — meget ofte to gejstlige —, men disse får lige så lidt som notaren lejlighed til at besegele. Som det var at vente, anvendes denne mere højtidelige og vidtløftige form fortrinsvis ved vidimering af aktstykker af statsretslig og politisk betydning — eller inden for gejstlige kredse.

Vender vi nu tilbage til vidissen af 1425, vil blot en enkel opmærksom gennemlæsning efterlade en ubehagelig fornemmelse af, at den ikke rigtigt lader sig presse ind i nogen af de to hovedkategorier. En dyberegående undersøgelse er derfor nødvendig.

Det sammenligningsmateriale, vi til dette brug mere indgående skal beskæftige os med, består overvejende af notarvidisser og er væsentlig sammensat af tre mindre grupper. Den første vil vi efter dateringsstedet kalde Roskildevidisserne. Den omfatter fem breve fra dec. 1414¹; de skyldes alle Erik af Pommerns initiativ og tjener til bekræftelse af kun få år ældre politiske aftaler mellem kongen på den ene, enkehertuginde Elisabeth og hendes søn hertug Henrik på den anden side; det er rimeligt at formode, at de har været bestemt til forelæggelse for kong Sigmund på sendefærd til Konstanz følgende sommer².

¹ Originaler i RA, D 1, 1414 1. dec. (3) og 31. dec. (2); Rep. I, nr. 5488f, 5493f; nr. 5493 trykt in extenso af F. H. Jahn i Danmarks politisk-militaire Historie under Unionskongerne (1835), 498–503. Citeres i det følgende kun med repertorienummer.

² Jfr. Kr. Erslev: Erik af Pommern (1901), 12f.

Til den anden gruppe hører tre vidisser, der stammer fra efteråret 1426 og fra Kalundborg slot¹; også de er blevet til efter kongens ønske og gengiver ret nye storpolitiske akter af betydning for hans kamp mod holstenerne og hansestæderne. Hertil slutter sig tre samtidige, men i København udfærdigede og næsten enslydende vidisser af Sigmunds dom 1413². For nemheds skyld betegnes alle disse seks breve i det følgende som Kalundborgvidisserne. Den tredie, noget mindre homogene gruppe udgøres af ti vidisser fra årene 1432–35³, alle led i disse års strid om Uppsala ærkestift; skønt halvdelen er udfærdiget i Sverige, halvdelen i det tyske rige eller i Rom, ligner de hinanden meget og giver tilsammen et pålideligt indtryk af en notarvidisses normale formulering. De kaldes i det følgende Uppsalavidisserne. Af mere isolerede vidisser skal her kun nævnes Landsbergvidissen 1423⁴, som både i tid, indhold og form står Kalundborgvidisserne temmelig nær, Maribo-vidissen af 1445⁵ om klostergods og den meget ordrige vidisse fra bispestøttet Schönberg i Lauenburg 1493⁶, udstedt af biskoppen af Ratzeburg på foranledning af kong Hans og hertug Frederik; den gengiver et kejserbrev fra 1434 om grevskabet Holstens forleningsforhold.

På baggrund af disse 24 vidisser træder de formelle ejendommeligheder ved vidissen af 1425 klarere frem. Af dens indledningsafsnit kan de første seks linier behandles under eet. Det er dem, der giver den karakteren af åbent brev. Afvigelsen

¹ Originaler i RA, E, Hansestæderne, 1426 27. okt., og D1, 1426 17. nov. (2); i det følgende kun citeret med repertorienumrenc, Rep. I, nr. 6276, 6278f.

² Originaler i RA, D1, 1426 27. nov.; citeres som Rep. I, nr. 6280.

³ Akter rörande ärkebiskopsvalet i Uppsala 1432 samt striden där om mellan konung Erik och svenska kyrkan, utg. af Algot Lindblom (1903, Skrifter utg. af Kyrkohistoriska Föreningen IV:2, i det følgende citeret Lindblom, Akter), 35–37, 50f, 61f, 84f, 92 f, 110–13, 116–18, 120f, 139f, 142–44.

⁴ Original i RA, D1, 1423 22. sept.; citeres som Rep. I, nr. 6051.

⁵ Kirkehist. Saml., 3. r. III, 180–85.

⁶ E. J. de Westphalen: Monumenta inedita rerum Germanicarum II (1740, i det følgende citeret Westphalen II), 2324–29.

heri anskueliggøres lettest ved at anføre begyndelsen af en af Kalundborgvidisserne¹:

In nomine dei. Anno nativitatis eiusdem millesimo quadringentesimovicesimosexto, indictione quarta, XVII die mensis Nouembris hora vesperorum vel quasi pontificatus sanctissimi in Christo patris et domini nostri, domini Martini divina providentia pape quinti anno eius nono, in camera regia castri Callingborgh Roskildensis dyocesis in mei notarii publici et testium infrascriptorum ad hoc specialiter vocatorum et rogatorum præsentia constituta Philippa Dacie, Suecie, Norvegie Slavorum Gothorumque regina et ducissa Pomeranie exhibuit, ostendit et michi notario ad manus porrexit quandam patentem litteram...

Man vil bemærke, hvorledes vidimator, nemlig notaren, her først aldeles gemmer sig bag invokationen og den stærkt detaillerede datering, siden beskedent træder tilbage for rekvirenten, der ikke blot nævnes med tilføjelsen *constituta*, men også med fuld titel; kun i en genitiv og en dativ nødes udstederen til at røbe sin identitet. Alle denne indlednings hovedtræk — invokationen, den vidtløftige datering, notar og vidner i genitiv, participiet *constitutus* — går igen i næsten hele det ovennævnte sammenligningsmateriale, i samtlige Kalundborgvidisser, i Uppsalavidisserne og i Maribovidissen; også i Roskildevidisserne, her dog med den afvigelse, at to parter, kongen og Roskildebispens, figurerer som *constituti*. Utvivlsom lighed med 1425-vidissens indledning frembyder alene Schönbergvidissen, som efter en lidt særpræget invokation har følgende, her i uddrag gengivne form: »Universis & singulis præsens publicum . . . instrumentum inspecturis . . . Johannes . . . episcopus Raceburgensis notum facimus, quod in nostra & notariorum testiumque infrascriptorum præsentia personaliter constitutus . . . Wilhelmus Schröder . . . canonicus quasdam litteras . . . nobis . . . exhibuit & præsenta vit . . .« Også udtrykket *pro tribunali sedentibus* er fælles for de nævnte to vidisser og kun for dem; i Schönbergvidissen findes det dog ikke på samme plads som i 1425, men længere fremme i teksten².

¹ Rep. I, nr. 6279.

² Westphalen II, 2328; jfr. ibidem 2326, *in iudicio comparente* om rekvirenten.

Fælles for alle notarvidisser er forekomsten af en rekvirent, som fremlægger originalbrevet og begærer kopi. I vidissen af 1425 varetager Oslokanniken Toke Nielsøn denne funktion. At han optræder på en andens vegne, er ikke noget ualmindeligt. En nær parallel frembyder også på dette punkt Schönbergvidissen, hvori kanniken Wilhelm Schröder betegnes som »procurator & eo nomine procuratorio . . . principum . . . Johannis . . . regis . . . ac Friderici ejus germani«. I halvdelen af Uppsala-vidisserne¹ er rekvirenten en gejstlig, der optræder som sagfører for kapitlet eller ærkebispem. Sjældnere nævnes udtrykkeligt en fuldmagt, således udførligst i Schönbergbrevet: »prout de suæ procuracionis mandato coram nobis legitime exstitit facta fides«. Nærmere 1425-vidissen står to eksempler fra Uppsalasamlingen²: en svensk vidisse 1432 har »vt asseruit et per litteras capituli docuit«, en tysk fra 1434 »vt asseruit procuratorio et per litteras . . . dominij archiepiscopi«.

Den sætning, hvori rekvirenten står som subjekt, fortsættes normalt med en akkusativ, der angiver den forelagte originaltekst. Som regel udvides dette objekt straks ved tilføjelse af participier til en udførlig beskrivelse, mens verbet eller verberne udskydes til en senere plads. Herfra afviger 1425-vidissens knappe formulering *quandam apertam litteram papiream*. De to adjektiviske bestemmelser, hvortil den begrænser sig, genfindes dog på tilsvarende plads i talrige notarvidisser, blot fulgt af andre detaljer. Den første angår originalbrevets art, om det er åbent eller lukket. Parallelt hermed har alle Kalundborgvidisserne *quandam patentem litteram*, Maribovidissen *quandam litteram apertam seu patentem*; fra Uppsalavidisserne kan anføres *quasdam litteras clausas*³, *duas litteras apertas*⁴. Større interesse har det andet led, omtalen af originalens materiale. Særlig konsekvente er på dette punkt Roskildevidisserne, af hvilke de tre straks har *litteram in pergamento conscriptam*, den fjerde⁵ *litteram papire-*

¹ Lindblom, Akter, 50, 61, 98, 110, 140.

² Ibidem, 50, 110.

³ Ibidem, 139.

⁴ Ibidem, 142.

⁵ Rep. I, nr. 5494.

am. Af Kalundborgvidisserne har een¹ *quandam patentem litteram in pergameno scriptam*, de andre betegner først længere nede i teksten originalakten som *in munda carta pergameni conscriptam*. Formler, der nøje svarer til Roskildevidissernes, findes i Maribovidissen og i tre af Uppsalavidisserne². Resten af disse forbigår helt originalens materiale, og det samme gælder den ellers så ordrige Schönbergvidisse. Måske har man i nogle af disse tilfælde slået sig til ro med, at udtrykket vedhængende (*pendentibus*) om seglene gav oplysning nok; obligatorisk var en udtrykkelig omtale i hvert fald ikke.

I 1425-vidissen forbindes original og rekvirent intimt ved appositionen *in suis habens manibus*. Dette led er noget usædvanligt, men ingenlunde enestående. Næsten enslydende — *habens et tenens in manibus* — forekommer det om dronning Philippa i en af Kalundborgvidisserne³; i de andre savnes det, men her bruges til gengæld om overrækkelsen til notaren det beslægtede udtryk *ad manus porrexit*⁴. Mere præcist hedder det i samtlige Roskildevidisser om kong Erik, at han holdt pågældende brev i sin højre hånd (*manu sua dextera tenebat*). Schönbergvidissen har nøjagtigt samme participialform som Kalundborgvidisserne, mens den slet overleverede vidisse⁵, der indleder den store akt-samling til brug ved kejserprocessen 1424, har relativsætningen *quas tenebat in manu*. Tilsvarende vendinger savnes i Uppsalavidisserne, men forekommer i øvrigt her og der også i andre notarattesterede retsakter end vidisserne, på dansk grund således i Nyborgdommen 1413, der i sin fremstilling af de forudgående forhandlingers dramatiske vendepunkt anfører, at kong Erik *assumpsit dictas litteras in manibus suis*⁶ for derefter at forlange dom.

¹ Rep. I, nr. 6276.

² Lindblom, Akter, 84, 98, 139.

³ Rep. I, nr. 6276.

⁴ Et tilsvarende eksempel (*ad manus meas legendas tradiderunt*) i en svensk vidisse 1453 27. aug. (RA, svensk).

⁵ Script. rer. Dan. VII, 264.

⁶ Dipl. Flensborgense I (1865), 210. Nordtyske eksempler i Meklenburgisches Urkundenbuch (VII-XXV, 1872-1936, i det følgende citeret Mekl. Urkb.), nr. 4896, 7971, 9611, 9615. Jfr. s. 549 f.

Om selve overrækkelsen bruges i 1425-vidissen verbet *presentavit*. Udtrykket er usædvanlig kortfattet. En nøje parallel frembyder ganske vist den ene af Roskildevidisserne¹; men ellers fremhæves aktens betydning så godt som altid ved tautologisk sidestilling af flere omtrent ensbetydende verbalformer, hvoraf den almindeligste er *exhibuit*; eksempelvis har to af Kalundborgvidisserne² *exhibuit, ostendit et porrexit*. Verbet *praesentare* anvendes i samtlige Roskildevidisser, i Schönbergvidissen og i en af Uppsalavidisserne³.

Rekvirentens anmodning udtrykkes i 1425-vidissen ved gerundiven *supplicando*, forstærket med adverbiet *instanter*. Dette ydmyge ordvalg, der yderligere fremhæves ved genstandssætningens dermed nøje sammenhørende *dignaremur*, synes enestående i nordiske vidisser. Disse nøjes gerne med mere farveløse udtryk; Uppsalavidisserne bruger om rekvirentens ønske oftest verberne *petere* eller *requirere*, Roskildevidisserne har om kongen *petiit et postulavit*, Kalundborgvidisserne om dronningen *requisivit*, ganske vist med tilføjelsen *debita cum instantia* og i øvrigt lidt varieret. Derimod er kombinationen af verberne *supplicare* (oftest forstærket med *humiliter*, undertiden med *instanter*) og *dignari* ret almindelig i nordtyske akter, navnlig hvis indholdet er en prælats bekræftelse af en forgængers brev⁴, sjældnere derimod i egentlige vidisser. 4–5 eksempler herpå kan dog anføres. På overgangen mellem vidimation og stadfæstelse står et af kong Albrecht af Sverige 1386 udstedt dokument⁵. En vidisse af en testamentarisk bestemmelse og et pantebrev fra Güstrow 1398⁶ er mærkelig ved, at vidimator er en ganske almindelig notar. Næsten dansk er en vidisse af otte pavebreve, udfærdiget af Erik af Pommerns tro tilhænger biskop Johan Skondelev af Slesvig, dog i Lübeck⁷; rekvirenten, en repræsen-

¹ Rep. I, nr. 5493.

² Ibidem, nr. 6279f.

³ Lindblom, Akter, 112.

⁴ Eksempler fra sidste halvdel af 14. årh.: Mechl. Urkb., nr. 8339, 9674, 9701, 9762, 11306, 11311f, 11430, 13122, 13245, 13275, 13503, 13666.

⁵ Ibidem, nr. 11780.

⁶ Ibidem, nr. 13242.

⁷ Ibidem, nr. 11614.

tant for Antonitterordenen, omtales her som *supplicans humiliter*. Ganske samme udtryk genfindes i Schönbergvidissen¹. Endelig forekommer kombinationen *supplicare dignari*, endda yderligere udspundet, i en vidisse udstedt af Ratzeburgbispens 1452².

Det formelle slægtsskab med nordtyske diplomer strækker sig også til 1425-vidissens følgende led. Allerede det ophold, som i dennes tekst adskiller ønskets fremsættelse fra dets opfyldelse, er helt usædvanligt, og navnlig har man på nordisk grund i almindelighed anset det for unødvendigt at motivere vidimators imødekommenhed. Til ordene *hujusmodi³ petitionem attendentes fore justam* findes derimod en række tyske paralleller, alle dog uden fuld verballighed. Nærmest kommer en notarvidisse fra Wismar 1364⁴, der har *reputans petitionem . . . fore iustam et consonam equitati*; en anden, fra Reinfeld tyve år senere⁵, har *attendentes . . . petitionem . . . fore consonam et proficuum*. Schönberg vidissen har *supplicationibus hujusmodi rationabilibus fauorabiliter annuentes*, og meget nærstående udtryk forekommer ikke sjældent i nordtyske vidisser og bekræftelsesbreve⁶.

Efter begrundelsen følger i teksten fra 1425 en absolut ablativ, som redegør for undersøgelsens forløb. Ordene falder her knapt, navnlig jævnført med de nærmest stående danske

¹ Westphalen II, 2325.

² Ibidem, 2323.

³ Alle fire trykte udgaver læser her *hominis*. Originalteksten har kun bogstaverne *ho* med abbreviationstegn. Jeg skylder mag. art. C. A. Christensen megen tak for at have gjort mig opmærksom på, at begge opløsninger er mulige, og at læsningen *hujusmodi* er at foretrække, allerede fordi den anden vilde indebære en ganske umotiveret grov uhøflighed mod rekvirenten. Den støttes yderligere af parallelsteder, således Schönbergvidissen (jfr. ovenfor); Güstrowvidissen 1398 (Mekl. Urkb., nr. 13242) har *huiusmodi eorum supplicacioni fauorabiliter annuens*, et notarvidnesbyrd fra Lübeck 1423 (Script. rer. Dan. VII, 369) *Nos itaque petitioni hujusmodi annuentes*.

⁴ Mekl. Urkb., nr. 9309.

⁵ Ibidem, nr. 11602.

⁶ Ibidem, nr. 7775, 9262, 9471, 9605, 9790, 13242; Script. rer. Dan. VII, 369; Westphalen II, 2320. En enestående dansk parallel, se nedenfor s. 543.

vidisser; som et enkelt eksempel kan anføres notarens vidnesbyrd i en af Kalundborgvidisserne¹: *Et eandem litteram inspexi, perlegi et auscultavi . . .*

Langt større interesse knytter sig til beretningen om resultatet. Bortser vi her foreløbigt fra omtalen af beseglingen, indskrænker karakteristikken af unionsbrevets tilstand sig til eet eneste ord: *integram* (velbevaret). Dette er højst påfaldende. På den tilsvarende plads har nemlig de fleste notarvidisser en fast formel. Til belysning af 1425-vidissens undtagelsesstilling må en række eksempler anføres.

I tre af Kalundborgvidisserne² findes formlen ret typisk, idet forlægget betegnes som *sanam, integram, non rasam, non abolitam, non cancellatam nec in aliqua sua parte viciatam vel suspicatam, sed omni prorsus vitio et suspicione carentem*. Den fjerde³ mangler de to indledende positive bestemmelser, men indfører til gengæld efter ordet *parte* som nærmere forklaring *videlicet pergameno, litteris uel sigillis*. I Roskildevidisserne angives originalbrevet at være *reperta sana et integra, non rasa, non vitiata, non abolita, sed omni suspicione carente*. Schönbergvidissen anvender flertalsformer: *sanas, integras & illæsas, non vitiatas, non cancellatas nec in aliqua sui parte suspectas, sed omni prorsus vitio & suspicione carentes*; næsten nøjagtigt samme ord går igen i en nordtysk vidisse fra 1443⁴. Maribovidissen 1445 har *non uiciatam, non cancellatam nec in aliqua sui parte suspectam, sed omni prorsus uicio et suspicione carentem*. En vidisse fra Växjö 1414⁵ stryger ligeledes de positive led: *non rasas, non cancellatas nec in aliqua sui parte viciatas*. Man vil se, at navnlig de negative bestemmelser virker næsten obligate. Dette gælder også om en lang række nordtyske dokumenter, især fra sidste halvdel af 14. århundrede⁶. En vis særstilling indtager Uppsala-

¹ Rep. I, 6279.

² Ibidem, nr. 6278–80.

³ Ibidem, nr. 6276.

⁴ RA, Schwerin Stift, 1443 1. sept.

⁵ Sv. Dipl. II, 787.

⁶ Mekl. Urkb., nr. 7775, 8376, 9262, 9309, 9471, 9605, 9790, 9912, 13507; Westphalen II, 2301.

vidisserne: fire¹ af disse har formlen i noget varieret form, een² nøjes med *integram et sanam*, i de ræsterende fem³ mangler den helt. Af disse sidste er dog de tre udfærdiget fjernt fra Norden, een i Basel og to i Rom; det kan altså se ud til, at man i Syd-europa tog dette punkt mindre strengt end ved Østersøen.

Ikke mindre mærkelige er 1425-vidissens næste linier, de der skildrer beseglingen. At en omtale heraf indgår i de aller-fleste vidisser, er næsten en selvfølge. Men her gælder i øvrigt ingen fast formular. Seglbeskrivelsen sættes snart før og snart efter gengivelsen af originalteksten, og det synes ofte at bero på den enkelte vidimators omhu og energi, hvor meget der gøres ud af den. Hvis originalen havde mange segl, fattede man sig efter sagens natur kortere, end hvis der kun var eet eller to. Dette forhold kommer vi i anden forbindelse tilbage til⁴. Detailleret beskrivelse ofres i almindelighed kun på fyrstesegl, uden at dette dog er nogen absolut regel. I to af Uppsala-vidisserne⁵ findes således indgående omtaler af bispesegl. Men da omvendt bisperne af Lübeck og Ratzeburg, ganske vist uden notarbistand, 1352 påtog sig at vidimere et så vigtigt brev som Valdemar Atterdags løfte til Albrecht af Mecklenburg 1350, lod de sig nøje med at konstatere, at det var forsynet med kongens *vero et integro sigillo*⁶; og ganske tilsvarende betegner en af Uppsalavidisserne et af kong Erik alene beseglet brev som *sigillo dicti serenissimi principis sigillatam*⁷. Disse sidste eksempler er udenlandske; de i Danmark virksomme notarer synes gennemgående at have lagt vægt på en fyldig omtale af beseglingen. Således udmærker både Kalundborg- og Roskilde-vidisserne sig ved deres indgående beskrivelser af fyrstesegl. Vidissen af kong Sigmunds dom 1426 redegør endog for de to farver i den silkesnor, hvori hans segl hang. En meget indgående

¹ Lindblom, Akter, 36, 84, 117, 143.

² Ibidem, 110.

³ Ibidem, 50f, 61f, 92, 120f, 139f.

⁴ S. 545f.

⁵ Lindblom, Akter, 111, 116f.

⁶ Mekl. Urkb., nr. 9085.

⁷ Lindblom, Akter, 120.

beskrivelse af samme kongesegl indgår dog også i Schönbergvidissen¹. Der var altså på dette punkt et forholdsvis vidt spillerum, og man vil se, at 1425-vidissen for så vidt indtager en mellemstilling, som dens omtale af unionsbrevets besegling vel i det hele må kaldes fyldig, men ikke strækker sig til detaljer i de enkelte segl. Derimod adskiller den sig på særdeles påfaldende måde fra alt kendt sammenligningsmateriale² ved at bemærke, at en del af originalseglene er ødelagt.

Ret usædvanlig er også den følgende sætning, vidimators erklæring om sin beslutning, understreget ved ordene *auctoritate nostra ordinaria*. Disse forekom allerede i rekvirentens begæring; gentagelsen giver dem forøget vægt. De er ikke genfundet i nogen dansk vidisse, men derimod i Schönbergvidissen³ ligesom udtrykket *pro tribunali sedentibus*⁴, der røber, hvilken side af bispeembedets myndighed man i begge tekster påberåbte sig. Noget blot tilnærmelsesvis tilsvarende savnes aldeles i de normale notarvidisser; Uppsalavidisserne f. eks. refererer alle, ofte udførligt, rekvirentens krav, men nævner ikke dets opfyldelse. I danske vidisser omtales en sjælden gang selve handlingen (men ikke beslutningen derom), således i en af Kalundborgvidisserne⁵ med verberne *exemplavi, transsumsi et publicavi*. Kun i Roskildevidisserne antydes viljesakten, som vi straks skal se. — Overgangsformlen til tekstgengivelsen, *cuius litere tenor sequitur in hec verba*, er lidt mere kortfattet end normalt.

Ejendommeligt for 1425-vidissens slutningsafsnit er bl. a. det træk, at rekvirenten her aldeles ikke omtales. På tilsvarende plads gentager samtlige Kalundborgvidisser og nogle af Uppsala-

¹ Westphalen II, 2325.

² Et vist forbehold tager dog en i Oslo 22. april 1426 udfærdiget vidnevidisse (Dipl. Norv. VI, nr. 426) af et brev om Orkneyøerne, som angives beseglet med kong Haakon VI.s »magno sigillo licet totaliter non integro fideli tamen et discreto«. Vidissens udsteder er den samme biskop Jens Jacobsen, der var med i Kalundborg 1425, jfr. nedenfor s. 568.

³ Westphalen II, 2326.

⁴ Jfr. s. 530.

⁵ Rep. I, nr. 6280.

vidisserne¹ referatet af begæringen; i andre² af disse sidste findes det overhovedet først her. Men i sidste afsnit af brevet fra 1425 er den lille beskedne kannik fra Oslo helt forsvundet; vidimator og hans anselige vidnefølge fylder hele scenen. Noget hertil svarende findes på nordisk grund kun i Roskildevidisserne; her er hele undersøgelsesresultatet gemt til slutningen, og ejendommeligt er det forhold, at mens notaren fører ordet i indledningen (*in mei notarii publici . . . ac testium praesentia*), sætter efter kopien Roskildebispens sin autoritet ind med ordene *per decreti nostri interpositionem transsumptum fieri et in hanc publicam formam redigi mandavimus*. Men den nærmeste parallel er atter her Schönbergvidissens langt udspundne formel³: *Quibus omnibus & singulis tanquam rite & legitime factis decretum & auctoritatem nostram ordinariam duximus interponendam & interposuimus, prout interponimus. Praesentium per tenorem, in quorum omnium & singulorum fidem & testimonium praemissorum ac ad majorem rei evidentiam praesentes nostras litteras sive praesens nostrum publicum instrumentum hujusmodi transumptum in se continentes sive continens exinde fieri & notarios publicos nostros & hujusmodi negotii coram nobis scribas supra & infrascriptos subscribi & publicari mandavimus sigillique nostri jussimus & fecimus appensione communiri*. Verballigheden med 1425-vidissen omfatter her ikke færre end 20 ord, deriblandt det autoritære *jussimus*, som ikke er genfundet i nogen anden slutningsformel.

1425-vidissens slutningsafsnit begynder således med en forstærket gentagelse af indledningens oplysning om vidimators beslutning. Næste led omhandler vidner, besegling og notarpåtegning. Vidnernes antal er seks — ikke påfaldende højt, men dog over gennemsnittet for notarvidisser. Ser vi bort fra Roskildevidisserne, der foruden fem navngivne riddere påberåber sig en ubestemt skare — *aliisque quam pluribus fide dignis clericis et laicis*, — når kun Maribovidissen og to af Kalundborgvidisserne⁴ op på samme tal. Udenlandske vidisser nøjes meget

¹ Lindblom, Akter, 36, 50, 143.

² Ibidem, 111, 117, 120.

³ Westphalen II, 2327f.

⁴ Rep. I, nr. 6278f.

ofte¹ med to vidner, der da næsten altid er gejstlige. I Norden synes man da også på dette punkt at have stillet større krav: således har den del af Uppsalavidisserne, der blev til i Sverige², gennemgående tre–fire vidner, de i udlandet udstedte³ to eller højst tre. Kalundborgvidisserne har fra fire til seks, Roskildevidisserne som nævnt fem. Man vil se, at 1425-vidissen på dette punkt er i ret god overensstemmelse med almindelig dansk praksis; dette gælder også om det forholdsvis store indslag af lægmænd. Højest usædvanlig er derimod den ejendommelige distinktion mellem to medbeseglere, som »var tilstede« og fire egentlige, i sagens anledning specielt tilkaldte vidner. En noget tilsvarende adskillelse, dog knap så skarp, findes alene i Landsbergvidissen, som til dels har de samme udstedere. Formlen *ad hoc vocatorum et rogatorum* er i øvrigt, med uvæsentlige varianter, fast og international.

Om dateringen er ikke meget at bemærke. Stedsangivelsen indskrænker sig til bynavnet, mens såvel Schönbergvidissen som samtlige Roskilde- og Kalundborgvidisser præcist anfører både bygning og værelse, flertallet af de sidstnævnte f.eks. *in camera regia castri Callingenborchg*. Endog notarpåtegningen, der altid var stærkt formularpræget, udviser i 1425-vidissen visse karakteristiske afvigelser: den fastholder slutningsafsnittets distinktion mellem *dominis* og *testibus*, og den nævner udtrykkeligt bispens og vidnernes besegling.

Det var der også god grund til. At en notarattesteret vidisse er forsynet med syv segl, er nemlig atter noget aldeles enestående. Normalt er en notarvidisse det snart sagt eneste middelalderlige retsdokument, som ikke behøver at besegles; notarmærket anses i almindelighed for tilstrækkeligt. Netop herved adskiller den sig afgørende fra vidnevidissen. I god overensstemmelse med denne regel er samtlige Kalundborgvidisser, samtlige Uppsalavidisser og Maribovidissen ubeseglede. En mindre gruppe afviger dog ved at være forsynet med vidimators segl; det er da næsten altid et bispesegl. På dansk grund repræsenteres

¹ Eksempler Mekl. Urbk., nr. 7775, 9728, 13242; Westphalen II, 2324.

² Lindblom, Akter, 36, 50, 121, 143.

³ Ibidem, 62, 92, 111, 113, 117, 140.

denne specialitet af Roskildevidisserne, der alle bærer eller har håret Peder Jensen Lodehats segl. På tilsvarende måde er Schönbergvidissen beseglet af bispen i Ratzeburg, og fra Nordtyskland kendes — spredt over et langt tidsrum — enkelte andre eksempler på notarvidisser med gejstlige vidimatorsegel¹. Men vidnese gl har ingen af disse.

Vi er gennem detaillernes tjørnekrat og skulde nu have mulighed for et overblik over 1425-vidissens formelle særstilling. Det forhåndsindtryk, at den står uden for begge hovedkategorier, er blevet til vished. Vidnevidisserne ligner den ved sin indledning — det åbne brev, dog uden hilsen — og ved sin fyldige besegling; fælles med notarvidisserne har den derimod ikke blot selve notarattesten, men også den latinske sprogdragt og omtalen af rekvirenten, selv om begge disse træk undtagelsesvis kan forekomme i vidnevidisser². To tendenser brydes.

At notaren har skrevet hele vidissens tekst, har vi hans egne ord for. Men havde det kun drejet sig om at skrive efter diktat, kunde sikkert mere end een af Roskildebispens skrivere have ført pennen lige så godt. Sin egen attestation har han nok fået lov at redigere ret uforstyrret; at han desuden har været med til at concipere i det mindste slutningsafsnittet, fremgår umiskendeligt af visse for næsten alle notarvidisser fælles småtræk, nemlig formlerne *omnium et singulorum premissorum* og *ad hoc vocatorum et rogatorum* samt anførelsen af paveår og indiktion i dateringen. I samme retning peger stilens højtidelige helheds-virkning med de lange og knudrede sætninger, der kraftigt

¹ Mekl. Urkb., nr. 8376 (bisp 1357), 9262 (bisp 1364), 11602 (abbed 1384), 13507 (official 1399); Westphalen II, 2302 (bisp 1399).

² Det eneste forf. bekendte eksempel på en nordisk vidnevidisse på latin er Rep. II, nr. 4695 (Ribe kapitel 1480); fra Nordtyskland kan anføres Mekl. Urkb., nr. 9471 (1366). Omtale af rekvirenten i vidnevidisser forekommer noget hyppigere; nordiske eksempler foreligger fra 1439 (Dipl. Dalekarlicum I (1842), 87), 1442 (J. Lindbæk og G. Stemann: De danske Helligåndsklostre (1906), dipl. 10–11) og 1450 (Rep. I, nr. 7947); fra Nordtyskland RA, F2, Schauenburgske hertuger C, 1447 8. maj, og Mekl. Urbk., nr. 9471.

kontrasterer med de almindelige vidnevidissers ganske bramfri sprog. Samtidig forekommer dog ikke helt få stilistiske detaljer, hvis knaphed afgjort tyder på, at notaren ikke helt har fået lov at udfolde sin færdighed. Flest afvigelser fra normal notarstil rummer indledningen: *quandam apertam litteram papiream* er en kort karakteristik, udtrykket for originalens fremlæggelse reduceres til *presentavit*, undersøgelsens enkeltheder overspringes, ligeså ved overgangen til tekstgengivelsen det ellers næsten obligate *de verbo ad verbum*. Hertil kommer så i slutningen den lakoniske stedsangivelse, der må have generet enhver veloplært notar.

Den villie, der på disse underordnede punkter dæmmede op for ordstrømmen, er uden al tvivl den samme, der omhyggeligt og uden angst for gentagelse understregede vidimators myndighed. Formuleringen *pro tribunali sedentibus*, det dobbelte *auctoritate nostra ordinaria*, ordparret *supplicare-dignari*, den motiverede vidimationsbeslutning, i slutningafsnittet forstærket til det bydende *jussimus* — alt dette hører nøje sammen og giver Jens Andersen Lodehats udfærdigelse et udtalt særpræg, som klart adskiller den fra alle fra samtiden kendte nordiske vidisser af begge hovedtyper. At samme tendens, men langt svagere og uden konsekvens, kan spores i de af farbroderen udstedte Roskildevidisser fra 1414, kan ikke væsentligt svække konstateringen af, at fremhævelsen af vidimators autoritet jævnsides med vidnebeseglingen er de vigtigste af 1425-vidissens mange formelle ejendommeligheder.

Helt uden paralleler er dette træk dog ingenlunde; de skal blot søges noget længere borte. Den ret overraskende lighed med den i tid og sted så fjerne Schönbergvidisse, som vi i det foregående gang på gang har kunnet påvise, omfatter netop særligt og uden en eneste undtagelse alle de lige anførte detaljer, der fremhæver vidimators myndighed. Fælles for de to aktstykker er desuden, at de indledes som åbne breve, og at dateringen i nøje sammenhæng hermed udskydes til de sidste linier. En vigtig forskel er, at Schönbergvidissens vidner ikke har medbeseglet. Ligheden kan kort sammenfattes deri, at begge breve er prælatvidisser med notarbistand. Til samme kategori, der må betegnes

som en variant af notarvidissen, og hvis hovedkriterium er vidimatorseglet, hører også de under omtalen af dette anførte fem nordtyske vidisser¹ fra sidste halvdel af 14. århundrede. Ingen af disse står dog 1425-vidissen lige så nær som Schönbergvidissen; *pro tribunali sedentibus* og *jussimus* mangler i dem alle, de fleste har *supplicare*, men ikke *dignari*, og *auctoritate nostra ordinaria* forekommer kun i een af dem², mens to har det beslægtede *auctoritatem nostram interponimus*³. Materialet er spinkelt, men giver dog grundlag nok for at konstatere, at visse træk i 1425-vidissen vidner om påvirkning fra tysk diplomatik.

Det kan her ikke forbigås, at et enkelt, nogenlunde samtidigt dansk dokument, skønt ingen vidisse, dog frembyder en hel række formelle lighedspunkter med 1425-vidissen. Det er den bekendte Nyborgdom 1413⁴. En gennemført analyse af dette aktstykkets komplicerede opbygning vilde her føre alt for vidt; kun de nødvendigeste hovedtræk kan anføres. Det er i sin begyndelse og største delen af sin tekst formet som et notarvidnesbyrd, og denne karakter er for så vidt konsekvent fastholdt, som det afsluttes med to regelrette notarattester. Indledningen svarer meget nøje til de normale notarvidissers: efter *invocatio* og udførlig datering nævnes som *constituti* de to parter, kong Erik og hertug Henrik af Lüneburg som repræsentant for hertuginde Elisabeth og hendes børn; ordskiftet 26. juli munder ud i kongens krav om dom, der opfyldes af danehoffet gennem beslutningen om, at Peder Lodehat skal afsige dom tre dage senere. Også i omtalen af den egentlige rettergang 29. juli fastholdes stilkarakteren af refererende vidnesbyrd meget længe, nemlig gennem hele gengivelsen af kongens vidtløftige anklagetale; først på det punkt, hvor denne slutter⁵, indtræder et formelt brud, idet dommen indføres direkte, begyndende med ordene *Nos vero Petrus, episcopus Roskildensis*, der skarpt kontrasterer

¹ Se s. 540, note 1,

² Westphalen II, 2302.

³ Mekl. Urkb., nr. 9262, 11602.

⁴ H. C. P. Sejdelin: Diplomatarium Flensborgense I (1865), 206–21.

⁵ Udgiven, 218.

mod *in nostrorum notariorum . . . presencia* i aktstykkets indledning. Lige til den egentlige tekst slutter og notarattesterne sætter ind, er det derefter Peder Lodehat, der fører ordet, ligesom det er ham og kun ham, der besegler. Ligheden med de af samme mand kun halvandet år senere beseglede Roskildevidisser er i denne henseende særdeles slående.

Parallellerne med 1425-vidissen er navnlig at finde netop i dette slutningsafsnit, hvori biskoppen figurerer som subjekt. Vi vender tilbage til den egentlige doms begyndelseslinier, der lyder: »Nos vero Petrus, episcopus Roskildensis, cancellarius dicti regni Dacie et iudex prefatus, *huiusmodi* requisicionem et *petitionem* reputantes fore iustas et racioni consonas, et quia omnia premissa sunt publica et notoria taliter, quod nulla valeant tergiuersacione celari, dei nomine inuocato, *pro tribunali sedentes . . . decernimus, declaramus, pronunciamus et diffinimus . . .*«. Derefter følger de udførlige domspræmisses og selve kendelsen, der som bekendt gik ud på, at hertugdømmet Slesvig som følge af indehavernes majestætsforbrydelse var hjemfaldet til kronen. Der afsluttes med en corroboratio: »*In quorum omnium fidem et testimonium premissorum presentes literas fieri et per notarios infrascriptos subscribi et publicari mandauimus sigillique nostrij iussimus ac fecimus appensione communirij*«. Sidst anføres dato og vidner.

Af de ved kursivering angivne verbaloverensstemmelser må tre tillægges særlig vægt, nemlig *huiusmodi petitionem (reputantes) fore iustas, pro tribunali sedentes og iussimus*, fordi disse udtryk ikke er fundet anvendt på tilsvarende måde i noget andet nordisk dokument¹.

Det viser sig altså, at Nyborgdommen 1413, de fem Roskildevidisser 1414 og vidissen af unionsbrevet 1425 udgør en lille gruppe for sig inden for dansk diplomatik. Det er notarialakter,

¹ Udtrykket *pro tribunali sedens* anvendes om bisp Peder allerede i notarreferatet af rettergangen 29. juli (Sejdelin, 212), jfr. *judicialiter tunc sedentes* (ibidem, 210) om de af kongen udmeldte voldgiftmænd. Andre parallelsteder uden for den egentlige dom: *ut asseruit* (ibidem, 207) om fuldmagt; *in manibus suis*, jfr. her s. 532.

men deres særstilling beror på, at notarerne mere eller mindre træder i baggrunden til fordel for Roskildebispen som brevdsteder. Bispens navn er 1413 og 1414 Peder Jensen Lodehat; 1425 er hans brodersøn Jens Andersen Lodehat trådt i stedet. Det ser ud til, at enten Peder Jensen selv eller en af hans skrivere har haft lejlighed til at gøre sig fortrolig med tysk gejstlig kancellistil.

III. Rydbergs og Mohlins teorier.

Vidissens ejendommelige særpræg beror ikke alene på de træk, der understreger vidimators myndighed og peger hen mod hans kancelli; fuldt så påfaldende og væsentlige er andre særtræk, nemlig udeladelsen af formlen *non rasam* etc., omtalen af den defekte besegling og vidnernes deling i to grupper. Kun til den første af disse er det overhovedet lykkedes at finde paralleller, og det få og fjerne. Om dem alle tre gælder, at de i højere grad end den rent formelle opbygning synes betinget af den konkrete historiske situation, og en nærmere drøftelse af deres betydning fører derfor lige over i spørgsmålet om, hvad man tænkte sig at bruge vidissen til. Men før en positiv teori herom kan søges opstillet, må grunden ryddes ved et opgør med de to ældre hypoteser. De har, som vi nu tydeligt kan se, begge samme svaghed, den at være bygget op på en vilkårligt isoleret detaille i brevet uden forudgående alsidig undersøgelse af dets helhed.

Rydbergs tolkning¹ præges i høj grad af at være et tillæg til hans studier over selve unionsbrevet. Han havde koncentreret sig om identifikationen af dets seglrester, og hans kyndighed og energi havde bragt betydelige, om end ikke i alle enkeltheder holdbare resultater². Selv mente han at have løst sin opgave fuldt ud og at have ført bevis for, at ingen nordmand havde

¹ Sveriges traktater II (1883), 582–84; i revideret form i sammes *Om det från unionsmötet i Kalmar år 1397 bevarade dokumentet rörande de nordiska rikenas förening* (se s. 521, note 2), 40–44.

² Niels Skyum-Nielsen: *Et videnskabeligt falsum i debatten om Kalmarunionen* (Scandia XXVI, 1960, 1–40).

beseglet. Det er forståeligt, at denne opdagelse forekom ham at være selve nøglen til brevets gåde. Når han derefter vendte sig til vidissen, spurgte han derfor først og fremmest om dens omtale af seglene, og den måtte på baggrund af hans egen viden forekomme ham meget utilfredsstillende. Herudfra konstruerer han da hele sin tolkning af akten. Han søger først at godtgøre, at kong Erik netop i 1425 havde brug for unionsbrevet for at få nordmændene med i krigen mod holstenerne, men at den mangelfulde original ikke kunde overbevise nogen. Derfor udfærdigedes en vidisse »i den mest lagliga och fulländade form«. Han fortsætter: »Med originalets röjande besegling redde man sig ock. Om sigillen till största delen förstördes, kunde en närmare specifikation af beseglingen icke ega rum. Man kunde med särskildt nämmande af några sigill, hvilka man förklarade sig igenkänna, för öfrigt inskränka sig till att intyga, att man funnit handlingen med sigill bestyrkt. Uppgaf man då icke heller med ledning af de quarsittande fragmenten antalet af de sigill, som varit påtryckta, doldes den vigtiga omständigheten, att ett stort antal af de i texten såsom beseglade namngifne råds herrarnes insegl i verkligheten aldrig varit påsatta. På detta sätt komme vidimationen att ingifva den föreställningen, att väl de flesta sigillen vore förstörda, men att, då intet annat anmärktes, beseglingen ursprungligen varit fullständig. Så har man ock i sjelfva verket gått til väga«. Til støtte for sin graverende beskyldning mod udstederne bestrider Rydberg sandsynligheden af, at seglene kan være molesteret allerede før fremlæggelsen i 1425, og ved en gennemgang af de medvirkende personer søger han at påvise, at nogle af dem må have vidst bedre, mens omvendt andre savnede forudsætningerne for at danne sig en selvstændig mening.

Vidissen betegner unionsbrevet som »*quorundam in litera expressorum videlicet Jacobi et Henrici archiepiscoporum et Stenonis Beyntssøn militis veris et saluis sigillis, quorundam vero sigillis propter vetustatem aut alias quibusdam in parte quibusdam vero in toto fractis et corruptis . . . sigillatam et in inferiori parte littere consignatam*«. Kortfattet virker denne

omtale af beseglingen — i 41 ord — ikke umiddelbart. Dette første indtryk bekræftes ved sammenligning med de nærmeste paralleler, nemlig de tilsvarende afsnit i de få danske notarvidisser af talrigt beseglede originaler. En af Roskildevidisserne¹ gengiver forliget 1411 mellem kong Erik og holstenerne. Den endnu bevarede original har haft i alt 29 segl; af disse skildrer vidissen udførligt kongens, hertuginde Elisabeths og biskop Henrik af Osnabrücks, men om alle de øvrige får man intet som helst mere at vide, end hvad originalteksten indeholder. Af Kalundborgvidisserne omhandler een² traktaten med hansestæderne juni 1423, der ifølge vidissen var »Dn. regis suorumque consiliarorum ex una ac civitatum maritimarum ex altera partibus sigillis impendentibus sigillatam« — alle nærmere enkeltheder forbigås. En anden³ gengiver forliget med holstenerne 1423, og her er seglomtalen ret udførlig. De tre holstenske grever nævnes som udstedere af det vidimerede brev, der betegnes som »eorum una cum . . . Nicholai ecclesie Bremensis archiepiscopi secreto et insigne, . . . dnj. Wilhelmi ducis in Lyneborgh et Brwnswiig ac aliorum militum et militarium infrascriptorum veris et indubitatis certis sigillis pressulis de pergamineo praescisis pendentibus sigillatam«. Så følger umiddelbart en meget indgående detailskildring af de nævnte fem personers segl; om de øvrige 22 hedder det: »Reliqua siquidem militum et militarium infrascriptorum sigilla in armis et litteris circumferentiis illesa, integra et incorrupta, ut in prima eorum appensione fuerunt, veraciter apparebant«. Selv her er der altså en grænse for grundigheden: det samlede antal segl anføres ikke, og kun de fem fornemste udtages til beskrivelse. Set mod denne — noget varierende — baggrund virker det tilsvarende afsnit i 1425-vidissen på det nærmeste normalt. Rydbergs krav om anførelse af seglenes antal og identifikation af hvert enkelt er den moderne editionstekniks og for så vidt ganske anakronistiske.

I sin indignation over den formentlig forsætlige fortielse

¹ Rep. I, nr. 5493.

² Ibidem, nr. 6276.

³ Ibidem, nr. 6279.

forbigår Rydberg endvidere aldeles det dog væsentlige moment, at de ganske vist ufuldstændige oplysninger, som vidissen faktisk giver, ikke indeholder nogen påviselig fejl. De stemmer derimod ganske med originalbrevets nuværende udseende. Vidissen deler seglene i tre grupper, de velbevarede, de helt og de delvis ødelagte. De tre segl, der angives at være i behold og som identificeres, er den dag i dag langt de bedst bevarede; de to andre grupper lader sig derimod ikke længere skelne. Også meddelelsen om seglenes plads og anbringelsesmåde er fuldkommen korrekt. Og det indtryk af omhu og redelighed, som dette giver, forstærkes af andre træk. Selve tekstgengivelsen er som anført pinligt nøjagtig. Ingen tvang vidimatorerne til at nævne brevets materiale; men de gjorde det. Størst vægt har det dog, at de udelod den i notarvidisserne næsten obligatoriske formel *non rasam* etc.; at dette betød en indrømmelse af originalbrevets formelle mangler, må de have vidst. Hvis de, som Rydberg mener, har villet vildlede, har de i hvert fald hverken gjort det konsekvent eller behændigt.

I vidissens omtale af de helt eller delvis ødelagte segl indgår et forsøg på forklaring: *propter vetustatem aut alias*. Disse ord har i ganske særlig grad næret Rydbergs mistro. Han knytter dertil følgende bemærkninger, der fortjener at citeres i deres helhed. De lyder sådan: »En noggrann undersökning af dokumentet öfvertyger en hvar, att samtliga dessa sigill varit med synnerlig kraft påtryckta. Att antaga, att dessa vaxsigill under de tjuguåtta år, som förflutit sedan de påtrycktes, skulle af ålder förderfvats, är omöjligt. Att akten denna tid varit mycket i bruk, strider mot all sannolikhet, och papperet vittnar icke heller derom. Skulle åter sigillen skadats af någon tillfällig olycka, måste äfven papperet i och med detsamma hafva lidit af ett sådant våld, hvilket icke kunnat vara obetydligt. Men än i dag, efter snart fem århundraden, märkes icke att papperet varit utsatt för någon oaktsam, mycket mindre för någon våldsam medfart, och dessutom intygas, såsom nyss anfördes, i sjelfva vidimationen, att man funnit handlingen oskadad. Biskopens af Roskilde sigill, hvilket varit till en stor del tryckt

uppe i texten, är till hela denna del borttaget med den försigtighet, att icke en enda bokstaf blifvit skadad. Detta har tydligen skett, då afskriften skulle tagas. Vid samma tilfälle hafva ock de öfriga sigillen, hvilka man i vidimationen icke finner uppgifna såsom igenkända, utan tvifvel blifvit afsigtligt förstörda«.

Det granskningens mesterskab, som også på andre punkter gör Rydbergs afhandling forbilledlig, fornægter sig heller ikke her. Så længe han holder sig til sine egne iagttagelser, er han usårlig, og hans hovedkonklusion, at de syv af seglene må være fjernet forsætligt inden 1425, kan næppe heller anfægtes, i hvert fald ikke uden at frakende vidissens vidnesbyrd enhver sandhed. Dette resultat er tilmed så væsentligt, at man med føje kan bebrejde hans mange efterfølgere, at de har forsømt at tage hensyn til det. Men på eet punkt — ganske vist det for vurderingen af vidissen afgørende — brister logikken: ordet »tydligen« er ikke tilstrækkeligt underbygget. Beviset for, at seglene borttoges i forbindelse med vidissens udstedelse, er ikke ført og kan ikke føres; fjernelsen kan lige så godt være sket på selve Kalmarmødet i 1397 eller på et hvilket som helst tidspunkt mellem 20. juli 1397 og 11. september 1425. Vidimatorerne bør dog være fri for tiltale i den anledning; det forfalskningsmotiv, som Rydberg tillægger dem, måtte have ført dem langt videre. Ordet alias kan ikke, som Rydberg gør det, oversættes »ved et uheld«; det omfatter alle andre muligheder end ælde. For så vidt kan vidissens forklaringsforsøg efter behag kaldes intetsigende eller uangribeligt. Nærmest ligger det at tolke de fire ord som et udtryk for den samme undren, der den dag i dag må være den umiddelbart fremherskende følelse over for de syv segls mærkværdige forsvinden.

At unionsakten var på papir og en del af dens segl ødelagte, omtalte vidimatorerne direkte; at teksten skæmmedes af rettelser, indrømmede de indirekte. De var således klare over visse af dens mangler og vedkendte sig det. At de derudover skulde have bemærket den oprindelige beseglings ufuldstændighed, men forsætligt fortiet den, er ubevisligt og usandsynligt.

Allan Mohlins teori¹ om vidissen af 1425 bygger i endnu højere grad end Rydbergs på en vilkårligt isoleret og tolket detaille, nemlig ordene *in suis habens manibus*. Disse ord henføres til rekvirenten, Toke Nielsøn, og Mohlin forstår dem således, at denne ikke blot har originalbrevet i hænde, men også har medbragt det til Kalundborg. Denne i sig selv dristige fortolkning afgiver grundlaget for endnu dristigere slutninger. Toke Nielsøn var kannik i Oslo, samme by, hvor også det norske kancelli og det norske rigsarkiv hørte hjemme; følgelig må det originale unionsbrev indtil 1425 have haft sin plads i det norske arkiv. Heraf sluttes videre, at da kong Erik i 1415 påberåber sig en af dets bestemmelser, må der i Danmark have eksisteret en anden og formentlig bedre udfærdigelse.

Hele denne konstruktion står og falder med Mohlins fortolkning af de anførte fire ord. Han søger at afstive den med den påstand, at hverken disse eller ordparret *supplicare-dignari* er »stående fraser i vidimationsakterne från denna tid«. Det er de ganske vist ikke; men som ovenfor påvist må hertil rigtignok føjes, at paralleller dog forefindes². To af disse står 1425-vidissen særdeles nær, nemlig den notarvidisse fra 1421³, der bekræfter grev Adolfs genbrev på Femern 1364, og den første Kalundborgvidisse⁴, som gengiver Erik af Pommerns forbund med Hansestæderne 1423. Rekvirenter er henholdsvis den kongelige kammermester Benedict Pogwisch og dronning Philippa, og om begge bruges vendingen *habens et tenens in (suis) manibus*.

¹ Sv. hist. tidskr. LXX (1950), 370–72.

² Det bevismateriale (ibidem, s. 371, note 3), hvorpå Mohlins påstand om de to formlers usædvanlighed støttes, er ganske uden vægt. Det er 15 danske vidisser fra årene 1421–26, i sig selv for spinkelt et materiale, dertil alle anført efter Rep. I, en udgave, som principielt bortforkorter formularerne. Undersøges disse, viser det sig, at 9 af de 15 eksempler må henføres til vidnevidisernes kategori og følgelig ikke kan indeholde nogen som helst meddelelse om rekvirenten. Af de 6 notarvidisser indeholder de to formlen *habens et tenens in manibus*, mens de 4 andre har beslægtede udtryk som *ad manus porrexit, in manu habuit et aperte monstravit*.

³ RA, D1, 1421 17. marts; Rep. I, nr. 5901.

⁴ Ibidem, nr. 6276.

I begge tilfælde er det overordentlig vanskeligt for ikke ligefrem at sige umuligt at forestille sig originalakten opbevaret noget som helst andet sted end i det kongelige danske arkiv, og hvilken anden institution end netop monarkiet skulde vel dronningen repræsentere? Dertil kommer, at hensigten med begge vidisser er så aldeles evident: de skulde bruges som våben i den stadig fortsatte kamp med holstenerne. Disse to eksempler er således i og for sig tilstrækkelige til at omstøde Mohlins tolkning, og de støttes yderligere af de ovenfor¹ anførte mere eller mindre parallelle udtryk andetsteds. På grundlag af hele dette materiale kan positivt fastslås, hvad meningen var både med *in suis manibus* og med de beslægtede vendinger, der er fælles om ordet *manus*: de anskueliggør. I det retsdrama, som enhver notarvidisse genfortæller, var originalbrevets overrækkelse fra rekvirenten til vidimator et hovedpunkt; derfor var det udstederne om at gøre at understrege, at denne handling foregik aldeles åbenlyst og vitteligt. Dertil, og ikke til noget som helst andet formål, tjener de anførte udtryk. Med overbevisende tydelighed fremgår dette af Landsbergvidissen 1423², der oven i købet har det fortrin at være konciperet af samme notar som 1425-vidissen. Også den gengiver vigtige statsakter, som rekvirenten, kong Erik selv, *in manu habuit et aperte monstravit*.

For den opfattelse, at unionsbrevet i 1425 bragtes fra Norge til Danmark for at vidimeres, giver selve vidissen altså intet som helst holdepunkt. Tværtimod, må man endda tilføje. At dens dateringssted er Kalundborg, får en rimelig forklaring, hvis originalbrevet før som efter vidimationen havde sin plads i slottets arkivtårn, mens det ud fra Mohlins hypotese er vanskeligt at angive en rimelig grund til, at man skulde ulejlige de norske gæster helt her ud; at originalen bagefter deponeredes her, behøvede de jo ikke at være vidner til.

Mohlins tolkning af ordene *in suis habens manibus* er totalt uholdbar, og med den falder hans vidtgående konklusioner³.

¹ S. 532.

² S. 529.

³ Dette er tidligere, mere kortfattet, men i øvrigt aldeles rigtigt, påvist

Deres basis var både for snæver og for løs. Hverken han eller Rydberg har nået at stille problemet rigtigt; begge har haft for travlt med at nå frem til konklusioner, der kunde støtte deres opfattelser af selve unionsbrevet. Sporene skræmmer.

IV. Mændene bag vidissen.

En holdbar mening om brevets tilblivelse og formål lader sig ikke deducere ud fra nogen enkelthed. Den forudsætter en helhedsopfattelse, en syntese af de flest mulige enkeltiagttagelser.

Hovedresultatet af sammenligningen med andre vidisser kan sammenfattes deri, at 1425-vidissen må betegnes som et usædvanlig omhyggeligt arbejde. I to henseender. Vidimator har øjensynligt lagt megen vægt på, at den ydre form blev så tillidvækkende som muligt; ikke blot understregede han konsekvent sin egen dommermyndighed, han greb også til det helt usædvanlige middel at lade notar- og vidnevidisse gå op i en højere enhed. Men lige så umiskendelig er arbejdets redelighed, som røber sig ikke alene i den nøjagtige tekstgengivelse, men også i den direkte eller indirekte redegørelse for originalens udseende, papiret, rettelserne, den defekte besegling. Det indre svarede til det ydre: teknisk set er vidissen af 11. sept. 1425 en usædvanlig fremragende præstation.

For så vidt er der ingen modsætning: vi står over for to udslag af samme omtanke, samme omsorg. Tvivl opstår først, når deres virkninger inddrages i overvejslen. De formelle brøst ved unionsbrevet, som vidissen så ærligt vedgår, er nemlig de samme, som har motiveret Paludan-Müllers og de fleste senere historikers underkendelse af dets retskraft. Hvis disse kyndige forskere har ret, følger da heraf, at vidissen på sine samtidige adressater må have virket selvmodsigende; dens autoritative form og usædvanlige besegling tillagde den gengivne original en ganske særlig betydning, som beskrivelsen i samme åndedræt

af Erik Lönnroth i *Scandia* XXIV (1958), 45. I H. Kohts svar til denne (*Norsk hist. tidsskr.* XL (1960), 156f.), indgår intet forsøg på at fastholde Mohlins hovedargument.

dementerede. Dette tilsyneladende paradoks er vidissens egentlige gåde.

Da nu dens udstedere afgjort ikke var tåber — så meget ved vi allerede — kan de hverken have haft eller ønsket at meddele to principielt uforligelige anskuelser. De må enten have anset unionsbrevet for gyldigt eller ugyldigt. I sidstnævnte fald stiller vidissens besegling os omtrent samme problem som originalens: hvorfor gøre så megen stads af noget foreløbigt? Kun eet svar synes muligt: at vidimator har ment at måtte parere en kongelig ordre, men har reageret ved at forme sit værk så uangribelig korrekt, at det blev praktisk uanvendeligt. I modsat fald er den konklusion uundgåelig, at udstederne fandt unionsbrevets mangler mindre graverende end de moderne forskere.

Til en forsvarlig afgørelse af dette dilemma må vejen gå gennem en nærmere undersøgelse af den forsamling, der 11. sept. 1425 var samlet i Kalundborg — uden tvivl på slottet. Den bestod af ni mænd, nemlig foruden vidimator, rekvirent og notar to »nærværende« stormænd og fire tilkaldte vidner. Løsningen vil være i sigte, hvis det kan lykkes at klarlægge disse personers kompetence og politiske position¹, deres indbyrdes relationer og navnlig deres forhold til kong Erik.

At kongen stod bag vidissen, fremgår af selve dens ordlyd: rekvirenten angiver at optræde i hans navn. Mohlin, hvem denne oplysning generer, har ganske vist forsøgt at bortforklare den² ved at gøre gældende, at den kun behøver at betyde, at rekviirenten fungerer som kongelig norsk kancelliembedsmand. Hans eneste støttepunkt for denne søgte fortolkning er ordvalget *instanter supplicando* — *dignaremur*; »en kung ber inte sin kansler att göra något, han befaller«. Rent bortset fra, at det nævnte ordpar som ovenfor³ påvist må opfattes som et lån fra tysk diplomatik, må det her være nok at henvise til Roskildevidisserne,

¹ De herhen hørende spørgsmål er udførligt behandlet af Rydberg, men kun strejft af Mohlin.

² Sv. hist. tidskr. LXX (1950), 371.

³ S. 533 f.

hvor kongen endog personligt optræder som rekvirent, uden at hans værdighed derfor kræver verbet jubere.

Netop sammenligning med Roskildevidisserne kunde have givet Mohlin et bedre argument. Kongens valg af rekvirent er nemlig ganske mærkeligt. Sammenligningsmateriale savnes såvist ikke. Fra den korte årrække 1414–26 kendes i alt 13 notarvidisser, som alle gengiver akter af betydning for Eriks strid med holstenerne, og som alle må skyldes hans initiativ. Rekvirent er i seks af disse tilfælde (Roskildevidisserne og Landsbergvidissen 1423) han selv, i seks (Kalundborgvidisserne) dronning Philippa, i det trettende brev¹ kammermesteren Bent Pogwisch. På denne baggrund kan man med rette undres over, at kongen ikke selv indfandt sig i Kalundborg sept. 1425, og det så meget mere, som han ikke kan have været langt borte; 16. aug. var han i København², 12. okt. i Slagelse³. Han *kan* have været lovligt forhindret. Men om en stærk positiv interesse for sagen vidner hans udeblivelse i hvert fald ikke. Så meget mindre som hans stedfortræder var en mand i ret beskeden stilling.

Aldeles ukendt er Oslokanniken Toke Nielssøn⁴ — eller Nicolassøn, som han i norske kilder benævnes — dog heller ikke. Han var i 1425 en mand i sin bedste alder. Som kannik forekommer han tidligst 1403⁵, og endnu 1448 var han i live⁶. I hele det mellemliggende tidsrum synes han fast knyttet til Oslo by og stift; 1434 og 1443 fører han den ejendommelige titel ærkepræst⁷. I 1437 var han Baselerkonciliets afladsagent i stiftet og udstedte da et brev⁸, hvori han understregede de fordele, som de gejstlige inden for dettes grænser kunde sikre sig ved at vælge biskop Jens til skriftefader, et træk, der må siges at vidne om

¹ Rep. I, nr. 5901.

² Dipl. Norv. VII, nr. 379.

³ Hanserecesse (1. Abth.), VII (1893), 588 og 605.

⁴ Jfr. om denne Edv. Bull: Kristianias historie I (1922), 286f.

⁵ Dipl. Norv. XIII, nr. 59.

⁶ Ibidem, V, nr. 754.

⁷ Ibidem, IV, nr. 854; II, nr. 754.

⁸ Ibidem, VI, nr. 468.

et godt samarbejde med denne. Det er da sandsynligt, at hans nærværelse i Kalundborg 1425 skyldtes bispens ønske.

Også biskop Jens Jacobsen¹ var jo personligt til stede og nævnes på fremtrædende plads i vidissen. Om hans politiske stilling råder ingen som helst tvivl; han var gennem hele sit liv kong Eriks håndgangne mand og trofaste hjælper. Han var danskfødt og var senest 1405 kannik i Lund; 1418 nævnes han som kongens kansler, og juli 1420 udnævntes han ved pavelig provision til biskop i Oslo. Febr. 1422 forekommer han første gang som norsk kansler, en stilling, som han derefter gennem en lang årrække beholdt. Trods disse norske embeder synes han dog foreløbigt ingenlunde at have følt sig foranlediget til at tage ophold i Norge. I årene 1421–25 inclusive nævnes han fire gange i Danmark, men kun een gang (maj 1424) i Oslo. Derimod vidner ikke mindre end tolv breve om hans nærværelse i Norge gennem hele tidsrummet 15. april 1426 til 21. febr. 1427. 1428–29 træffes han igen i Danmark (tre breve herfra, ingen fra Norge). Som nedenfor² nærmere udredet ligger det nær at sætte vidissens udstedelse i forbindelse med hans Norgesrejse og tillægge ham en væsentlig andel deri.

Side om side med Oslobispen og ligeledes uden for de egentlige vidners gruppe nævnes i vidissen grev Vitslav af Eberstein. Det giver en vis formodning om, at også han har været direkte interesseret i dens tilblivelse og gjort rejsen til Kalundborg for dens skyld. Ganske som Jens Jacobsen må han utvivlsomt henregnes til kredsen af kongens pålideligste hjælpere; men da Kalundborgvidissen er det første dokument, hvori han nævnes, har han sandsynligvis været adskilligt yngre end bispen. Han tilhørte en tysk adelsslægt, der på flere vidt forskellige tidspunkter har spillet en stor rolle i dansk historie. Han var en af de forholdsvis få udlændinge, hvem kong Erik tilstod forleneringer i Danmark; han blev nemlig — måske allerede før 1425 — hoveds-

¹ Den følgende omtale bygger på det af O. Kolsrud ibidem XVIIIB, 246, anførte kildemateriale. Jfr. Thv. Berntsen i Norsk biografisk leksikon VI (1934), 608–11.

² S. 567f.

mand på Stegehus¹. Et brev fra begyndelsen af 1438² vidner umiskendeligt om hans og hans broders indflydelse på besættelsen af Viborgs bispestol. På dette tidspunkt var det dog ved at være forbi med deres magt. De hørte til de udenlandske herrer, som det danske rigsråd så skævt til³, og det nyttede ikke grev Vitslav, at kongen i sit forsvarsskrift ved navn kunde anføre flere råder, der havde billiget hans udnævnelse til slotshovedsmand⁴; om-trent samtidig måtte han forlade Danmark⁵.

Tysker var også notaren, Heinrich Romer. Selve vidissens tekst giver sort på hvidt for, at han hørte hjemme i stiftet Kammin, som lå i Bagpommern. Men hans nærværelse i Danmark lader sig påvise nogle år før grevens. Første gang forekommer hans navn i forbindelse med Jens Jacobsens. Under forhandlinger om sin udnævnelse til biskop i Oslo i sommeren 1420 lod denne sig repræsentere i Rom⁶ af en københavnsk kannik, der legitimerede sig ved at forevise en fuldmagt »per discretum virum dominum Henricum Romor Camminensis diocesis publicum imperiali auctoritate notarium sub die decima nona mensis aprilis proxime preteriti ... constituto«. I foråret 1420 må Romer da antages at have opholdt sig i Danmark og måske snarest i København. Året efter har han som notar på latin udfærdiget og egenhændigt skrevet det ene af de to tingsvidner, hvorved Sjællands landsting 2. juli attesterede Sønderjyllands danskhed; blandt vidnerne figurerer biskop Jens af Roskilde⁷. To år senere var han derimod på besøg i sit hjemland, men i dansk selskab; 22. sept. 1423 befandt han sig nemlig i kongens følge i Landsberg i Bagpommern og fungerede her efter dennes ønske ved

¹ Stege Bys Bog 1418–1607, udg. ved F. Bojsen (1904), 124f. Jfr. F. Bojsen: Af Møns Historie III (1917), 67ff.

² Rep. I, nr. 6920.

³ Aktstykker vedrørende Erik af Pommerns Afsættelse, udg. ved Anna Hude (1897), 14.

⁴ Ibidem, 28f.

⁵ Arild Huitfeldt: Den 3. Part Chronologiae (1603), 629.

⁶ Dipl. Norv. XVII, nr. 410, jfr. Acta pont. Danica II, nr. 1353.

⁷ Antislesvigholstenske Fragmenter XIII (1850), 114–18, jfr. Rep. I, nr. 5925.

udfærdigelsen af den tidligere nævnte vidisse¹ der sikkert er blevet fremlagt ved Eriks møde med kejseren i Buda næste år, og som gengav to vigtige aktstykker fra Valdemar Atterdags tid; også ved denne lejlighed var Roskildebispens til stede. Der er ingen grund til at tro, at Romer har ledsaget kongen på hele hans rejse, der som bekendt førte ham ikke blot til Ungarn, men endog til Palæstina; det siges udtrykkeligt, at en del af følget hjemsendtes fra Pommern², og dertil hørte uden tvivl både kansler og notar. Det kongelige kancellis organisation og personaleforhold under Erik af Pommern er kun ufuldkomment oplyst³; men så meget står dog fast, at Jens Jacobsen var dansk kansler, før han fik samme embede i Norge, og at Jens Andersen i årene 1419–23 benævnes øverste kansler⁴. På denne baggrund synes det rimeligt at formode, at når Heinrich Romer ved alle de fire lejligheder (1420–25), hvor han nævnes som notar, optræder i forbindelse med disse mænd, så er det fordi han selv har været kancelliembedsmand. Man må i den sammenhæng ikke glemme, at unionskongen også var hertug over en del af Bagpommern; sit tyske fyrstendømme besøgte han i 1418; måske har han ved den lejlighed fået sin veluddannede og dygtige landsmand anbefalet og taget ham i sin tjeneste. Efter 1425 ses Romer ikke nævnt; ved Kalundborgvidisserne 1426 fungerer andre tyske notarer.

Af mindre aktiv og mere formel karakter har den medvirkning været, som faldt i de fire tilkaldte vidners lod. At der dog tillagdes den en vis vægt, fremgår først og fremmest af, at de fik adgang til at besegle, men også af deres forholdsvis høje antal og rang; ligheden i så henseende med Kalundborg- og navnlig Roskildevidisserne er allerede⁵ belyst. Alle fire var

¹ S. 529.

² Die Chroniken der niedersächsischen Städte, Lübeck III [Korner] (1902), 203f.

³ Will. Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede (1903), 85f, 95f, 686f.

⁴ Se herom nærmere Hist. Tidsskr., 11. r. VI (1961), 438–40.

⁵ S. 538f.

adelige. En af dem, Torben Jensen¹ af Sparrernes sjællandske uradel, var som høvedsmand på selve Kalundborg slot² nærmest selvskreven. De tre andre var af tysk lavadel; også en af disse, Timme Bosendal, var bosat i Kalundborg³. Hvor Otto Meynerstorpe og Konrad Massow havde deres grundbesiddelser, er ikke bekendt, men meget, bl. a. deres ægteskabsforbindelser⁴, tyder på, at også de hørte hjemme på Sjælland. Tre af disse vidner fungerer i samme egenskab ved udstedelsen af de to Kalundborgvidisser af 17. nov. 1426⁵.

Til støtte for sin påstand om det uredelige intrigespil bag 1425-vidissen har Rydberg anført, at ikke mindre end fem af de tilstedeværende var tyskere; han tilføjer: »Thorbern Jönsson, hvilken tillkallats såsom höfvidsman på slottet, der dokumentet förvarades, har säkerligen icke heller varit någon synnerligt kompetent granskare«. At alle disse seks mænd skulde have været inkompetente, er en uholdbar insinuation. Heinrich Romer foretog egenhændigt afskriften; uden fuldstændig beherskelse af det danske sprog havde han umuligt kunnet gøre det så godt og navnlig ikke været i stand til at skelne og udrense svecismerne. Torbern Jensen var heller ingen ignorant; ikke blot havde han i så fald næppe kunnet bruges som høvedsmand på et hovedslot, men han synes også at have været på det nærmeste stamgæst på Sjællands landsting⁶, hvad der vel ikke alene hænger

¹ Danmarks Adels Aarb. XXXIV (1917), 503.

² Han nævnes som sådan 1424 (Danske Mag., 1. r. III (1747), 181), 1426 (Rep. I, nr. 6278f) og 1427 (ibidem, nr. 6315).

³ Han nævnes som sådan 1427 (ibidem) og 1430 (Det kgl. dsk. Vidensk. Selsk.s Skr., 5. r. I (1852), 124). Jfr. Danmarks Adels Aarvog VII (1890), 112.

⁴ Otto Meynerstorpe var gift med Ilyænæ, en datter af Hans Rantzau, som muligvis er identisk med den Henneke Rantzau, hvis børn 1394 angives at have haft landgildeindtægter i Mårsø, Tuse herred (Rep. I, nr. 6949 og 3939). Han var til stede på Sjællands landsting 1421 (Danske Mag., 1. r. V (1751), s. 300). Konrad Massows hustru Mette tilhørte den sjællandske slægt Steeg og arvede efter sin fader Åge part i en gård i Køge (Rep. I, nr. 6393 6416, 6511).

⁵ Rep. I, nr. 6278f, Timme Bosendal savnes her.

⁶ Han nævnes som nærværende her i alt ni gange i årene 1398–1423,

sammen med, at hans hovedgårde i Ørslev og Bringstrup¹ lå på Ringstedegnen, men også må være et udtryk for juridisk interesse og indsigt. Om de tre andre, lidet kendte vidner kan mod Rydbergs postulat i hvert fald med føje indvendes, at de allerede i deres egenskab af danske grundejere rimeligvis har erhvervet et vist kendskab til dansk sprog, retsvæsen og politik. Man behøver jo heller ikke i vore dage at være cand. jur. for at attestere en afskrifts rigtighed, og i øvrigt var jo vidissens indledning og afslutning aflattet på latin.

Af de ni mænd, som medvirkede ved aktstykkets tilblivelse, står nu kun een tilbage, vidimatur selv, Roskildebispen Jens Andersen (Lodehat). Unægtelig den vigtigste af dem alle. Han var, som mange småtræk i det foregående til fulde vil have dokumenteret, ikke blot formelt, men også reelt vidimationsaktens leder. Des mere påkrævet bliver det da at søge at skønne over, om netop denne mand i den givne situation kan antages at have spillet dobbeltspil over for unionskongen. Undersøgelsen af Jens Andersens politiske forhold har imidlertid vist sig at føre så vidt, at det blev mest praktisk at udskille den i en særlig afhandling, hvortil her kan henvises². Dens resultat blev, at den af Erslev formede opfattelse af ham som en føjelig og opportunistisk kongetjener er i den grad uholdbar, at det tværtimod med afgjort større ret kan hævdes, at han især i den første trediedel af sin embedstid stod som lederen af en ingenlunde betydningsløs opposition mod kong Erik. Ikke blot fastholdt han, og det efter alt at dømme så længe han levede, både sejt og smidigt det kirkelige retsstandpunkt i den vigtige strid om Københavns slot; men han gjorde sig også til talsmand for videre kredse ved at angribe såvel det kongelige rettertings magtmisbrug som Eriks formentlig for eftergivende holdning over for hansestæderne. Der er indicier både for, at han specielt

se Rep. I, nr. 4189, 4909, 4994, 5473, 5685; Danske Mag., 1. r. V (1751), 300; Antislesvigholstenske Fragmenter XIII (1850), 116; Rep. I, nr. 5940, 6032.

¹ Ibidem, undtagen Rep. I, nr. 5685 og 6032.

² Hist. Tidsskr., 11. r. VI (1961), 427-65.

var på vagt over for den stærkt fremadstræbende Billeslægt, og for at der bag hans konkrete politik lå en principielt gennemtænkt overbevisning om rigsrådernes ret og pligt til at løfte arven efter danehoffet. Derimod tyder intet på, at han har udstrakt sin kritik hverken til selve unionen — for Margrethes værk delte han sin farbroders og formands beundring — eller til hovedmotivet i kongens udenrigspolitik, nemlig hævdelser af Slesvigs danskhed. Og i øvrigt udjævnedes modsætningen ca. 1421 gennem et politisk forlig, hvis hovedtræk tydeligt skelnes i kilderne, og som var alt andet end ugunstigt for oppositionen; som et led heri må den sjællandske købstadforordning 1422 opfattes. Fra årene nærmest efter 1421 vidner flere træk, deriblandt ikke mindst Landsbergvidissen, om tydelig afspænding. Ind i denne beviskæde følger sig for så vidt også 1425-vidissen, som kongens ordre til Toke Nielssøn forudsætter tillid til bispem.

Spørgsmålet bliver da, om denne tillid var velmotiveret, eller om kongens henvendelser resulterede i et brev, som hverken han eller nogen anden kunde have praktisk nytte af. Det kan også formuleres således: hvordan måtte en mand af Jens Andersens standpunkt og støbning reagere på kongens fordring?

Svaret er ikke uden videre givet. Ubetinget loyalitet var just ikke den dyd, der hidtil mest havde udmærket bispens holdning. Og det må endda tilføjes, at han synes at have haft en ganske sjælden evne til at klæde hvas kritik i formelt ulastelig dragt. For så vidt kan man gå så vidt at sige, at det ikke vilde have lignet ham ilde at levere en i form og indhold uangribeligt udarbejdet vidisse, hvis eneste fejl var at være ubrugbar.

Men Jens Andersen var ikke blot en mand med selvstændige meninger og mod til at hævde dem. Han var tillige — og det er et gennemgående drag — udpræget realpolitiker. Netop i kraft deraf havde han ved forliget 1421 trukket det længste strå. Kun ved at fortsætte ad den vej kunde han måske gøre sig håb om at genvinde København. Til at bryde den skrøbelige bro ved en ny udfordring krævedes meget stærke grunde. Og dem er det svært at få øje på.

For det første må tanken om en sabotage af kongens krav

have forekommet en erfaren politiker svært urealistisk. Han var jo trods alt ikke ene om sagen, og i hvert fald de to »nærværende« vidner vilde nok have sagt fra. Højst kunde han opnå at få sit arbejde kasseret; hvad skulde hindre kongen i bagefter at henvende sig f. eks. til Peder Lykke? At vidissen er bevaret og retorsion mod bispemanden ukendt, taler derfor også mod antagelsen. Endelig, og det er det vigtigste, er der aldeles ingen grund til at tro, at Jens Andersen har haft noget imod unionsbrevet; tværtimod, må man endda tilføje¹.

Endnu kunde man dog måske tænke sig, at bispemandens sympati for brevet indhold er blevet opvejet af hans uvillie mod et fra kongens side påtænkt misbrug af vidissen. Alene derfor må vi ind på at overveje, hvilken anvendelse man kan have tiltænkt denne.

V. Vidissens bestemmelse.

Opgaven er utaknemlig. Selve teksten giver ingen som helst direkte oplysning, hvad efter normal praksis heller ikke var at vente. Der er derfor kun alt for rigt spillerum for gisninger, og faren herved har da heller ikke alle forskere haft lige held til at undgå.

Det ligger nær først at undersøge, om måske arkiveringsforholdene, både originalbrevets og vidissens, kan lede undersøgelsen ind i et frugtbart spor.

Bedst underrettet er vi om unionsbrevet af 1397. Først Taranger² og senere Mohlin³ har påvist verbaloverensstemmelsen mellem dets dorsalpåtegning »En dechtingen, at these III rike skole ewinnen bliue vnder en koning, som giordh war i Calmaren« og den i registraturen over Kalundborgarkivet indheftede seddel fra 1429 og deraf draget den overbevisende slutning, at det da lå i slottets arkivrum. At det befandt sig sammesteds lige før vidimationen, sandsynliggøres som ovenfor⁴ bemærket

¹ Jfr. nedenfor, s. 571.

² Norges gamle Love, 2. r. I (1912), 36.

³ Sv. hist. tidskr. LXX (1950), 372.

⁴ S. 550.

af vidissens stedsangivelse. En analyse af den nævnte seddel gør det muligt at spore det endnu tidligere.

Den såkaldte Kalundborgske registratur, der er hovedkilden til dansk arkivvæsens ældste historie og også i anden henseende har betydelig interesse, udgaves allerede 1851¹, nominelt af Tyge Becker, idet dog det virkelige arbejde blev gjort af de to arkivmænd Hans Knudsen og C. Plesner. Trods disses ubestridelige kvalifikationer må udgaven både målt med senere tiders krav og set i forhold til kildens art og værdi betegnes som absolut utilfredsstillende. De i originalen efter tegnede mærker på de enkelte skrin eller brevkar gengives kun med [] eller slet ikke. Endnu mere uheldigt er det, at udgiverne forsømmer at give oplysning om de skiftende hænder, ja næppe nok synes at have bemærket, at ikke alle indførsler stammer fra samme tid; vigtige iagttagelser herom er meddelt af A. D. Jørgensen² og Will. Christensen³.

Af registraturen, der består af sammenhæftede læg, fremgår det, at Kalundborgarkivet har været ordnet efter et dog ikke strengt gennemført topografisk system. Der er afsnit for hvert af de tre »lande«, Jylland (med Slesvig), Sjælland og Skåne samt for Norge og Sverige; sidst findes et tillæg, der mest vedrører Skåneland. Ved udarbejdelsen er man øjensynligt begyndt med Sjælland; lægget herom indledes⁴ i modsætning til de andre med invokation (*in nomine domini amen*) og med udførlig datering af arbejdets påbegyndelse til slutningen af september 1476, ligesom det bærer den forholdsvis fyldige titel *Registrum ad Selandiam*; det burde derfor uden hensyn til originalens indbinding være anbragt forrest i udgaven. Dateringen til 1476 (måske 1476–77) dækker utvivlsomt største parten af registraturrens indhold; undtagelser herfra er de af Will. Christensen påviste senere tilføjelser samt to indheftede sedler fra okt. 1429, hvorefter den ene kræver særlig omtale.

¹ Ældste danske Archivregistraturer I (færdigtrykt 1854), 1–86.

² Udsigt over de danske Rigsarkivers Historie (1884), 10, jfr. 199f.

³ Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede (1903), 138, note 1, 140, note 4; Rep. II, VIII, 3; samlinger i RA., A 4a I.

⁴ Originalen (RA., arkivvæsenets arkiv, tillæg 1), 69; udgaven, 34f.

Den samling af diplomer, mellem hvilke unionsbrevet befandt sig, er i Kalundborgregistraturen anført to gange. Første gang registreres den på to normale oktavsider¹ i afsnittet Sjælland; emballagen betegnes her som »eth langt skrin med thet merke som her staer [aftegnet i teksten] cum una litera sequenti«. Dette mærke findes tillige — hvad ikke fremgår af udgaven — højere oppe på samme side², således at herved tydeligt angives, at de mellem mærkerne registrerede breve lå i det lange skrin; det drejer sig, når man medregner det følgende brev, hvortil regesten er overstreget, om i alt syv stykker. Men at disse kun har udgjort en del af skrinets indhold, fremgår af den anden indførsel, som findes på den ene af de to sedler fra 1429, der begge er indheftet efter slutningen af afsnittet om Sjælland³. På den øverste og længste af dem omtales i alt tretten breve⁴, blandt hvilke genfindes alle de syv, der ifølge den førstnævnte liste lå i det lange skrin, den overstregede regest medregnet. Forklaringen på denne gentagelse turde være, at man engang efter 1476 har bemærket, at dette års registrering af skrinets indhold var ufuldstændig, men på nyttig måde suppleredes af sedlen fra 1429, som man derfor indheftede på en rimelig plads.

Sedlens tekst forbigår konsekvent de tretten anførte breves data; men ved hjælp af fortegnelsen fra 1476 eller ad anden vej lader de tolv sig mere eller mindre sikkert identificere og datere; af disse er tre fra 1396, seks fra 1397, tre fra 1400. Fordelt efter indhold lader samtlige tretten diplomer sig henføre til en af to omtrent lige store grupper. Seks angår unionsforholdet; det er foruden unionsbrevet og kroningsbrevet, begge fra Kalmar juli 1397, fire breve om vigtige grænseborge, nemlig tre om Axel Kjeldsen (Krogno's) panteforlening med Sölvesborg 1396⁵, og

¹ Originalen, 94 f; udgaven, 50.

² Udgaven, 50, mellem linie 7 og 8.

³ Originalen, ad s. 112; udgaven, 61, sidste 5 linier, og 62. Forbedret udgave ved A. D. Jørgensen i Udsigt over de danske Rigsarkivers Historie (1884), 199 f.

⁴ I posteringen Item breff vpa Falkendal tolkes andet ord rimeligst som flertal, således at begge de i 1476 anførte breve om gården medregnes.

⁵ Fuldt sikker er denne datering ikke. Ingen af de tre breve er bevaret

eet i øvrigt aldeles ukendt om to svenske stormænds overtagelse af Dalaborg og Ekholm slotte i Västergötland. De øvrige syv breve angår alle Roskildestiftets økonomiske mellemværender med kronen. Fire af disse er fra 1397, deraf to, hvis nøjagtige datering er ukendt, men som omhandler afståelsen af gården Falkendal nær Roskilde til dronning Margrethe; endvidere et af 11. okt.¹, hvorved kapitlet til biskoppen overdrog Køge og Voldborg herred, som det havde i pant af dronningen; endelig det store dokument af 27. nov.², hvis endnu bevarede original bærer den træffende reversalpåtegning »Eet gantzce merkelicht biscop Pæthers oc capituls i Roskilde quittebreff vpa manghehande stycke«, og hvis hovedindhold er et generelt afkald på erstatning for al den skade, som gennem Valdemar Atterdags hårdhændede politik var tilføjet stiftet. De tre resterende breve er fra året 1400³ og vedrører nedsættelsen af pantessummen for Odsherred fra 15000 til 8000 mark. Sammenfattende kan hele denne gruppe betegnes som udtryk for vidtgående imødekomenhed fra bispens side over for dronningen.

Det lange skrin vilde ikke være så megen opmærksomhed værd, hvis ikke de to dokumenter fra Kalmarmødet 1397 havde hørt til dets indhold. At de lå der i 1429, véd vi med sikkerhed, og allerede det er vigtigt. Men endnu større værdi vilde det have, om der på denne kendsgerning lod sig bygge rimelige slutninger om, hvornår og hvorfor de fik denne plads. Det er forsøget værd.

i original. Men det førstnævnte quitte breff må være identisk med det i 1476 anførte (udgaven, 50), og et af de to følgende med det i Kalundborgregistraturen 1551 (Ældste danske Archivregistraturer IV (1885), 13) anførte genbrev. Sammenhængen synes da at være den, at Axel Kjeldsen og hans hustru i 1396 har opgivet alle ældre krav på kronen og i stedet fået Sölvesborg i pant, en konvertering beslægtet med den, der i de følgende år foretoges med kronens gæld til Roskildestiftet. Axel Kjeldsens kvittebrev svarer teknisk ganske til brevet om de »manghehande stycke«, jfr. ovenfor.

¹ Rep. I, nr. 4155, trykt Danske Mag., 1. r. IV (1750), 302f, og P. F. Suhm: Historie af Danmark XIV (1828), 634f

² Udvalg af danske Diplomer og Breve, ved C. Molbech og N. M. Petersen, (1858), 70–74.

³ Det ene af disse er bevaret i original og trykt ibidem, 100.

Det første spørgsmål er det letteste. Ingen af de på registraturesedlen fra 1429 opførte breve ses at være yngre end 1400. Allerede dette taler for, at skrinets indhold er samlet ca. 1401, og sandsynligheden heraf øges stærkt ved konstateringen af, at flere kun få år yngre breve af nært beslægtet indhold ikke blev vedlagt. Det gælder det definitive skøde på Falkendal af 15. okt. 1410¹; fremdeles et brev af 23. april 1407, som efter regesten² at dømme naturligt hørte sammen med brevet af 1397 om de »manghehande stycke«; endelig endog et brev af 7. dec. 1401³, hvorved Peder Lodehat til dronningen oplod forskelligt sjællandsk og skånsk gods. Alle disse tre aktstykker figurerer i Kalundborg-registraturen og befandt sig altså på Folen i 1476 — men ikke i det lange skrin. Den naturligste forklaring på dette i sig selv mærkelige forhold er den, at der ikke var plads til dem; det lange skrin var simpelt hen fuldt i 1401. Men hvis dette er rigtigt, så følger deraf, at Kalmardokumenterne senest i dette år, fire år efter udstedelsen, befandt sig, om ikke på Kalundborg, så dog i dronning Margrethes arkiv. Hermed harmonerer fortrinligt, at Erik af Pommern i et brev til almuen i Viglen 1415 påberåber sig en af unionsbrevets bestemmelser⁴.

Ingenlunde mindre interessant, men langt vanskeligere at besvare blot nogenlunde præcist er det andet spørgsmål, hvorfor de to unionsdokumenter arkiveredes sammen med opgørelserne med Roskildebispen. Nogen tilfældighed kan det ikke være. Registraturen fra 1476 viser ganske tydeligt, at der var god orden i arkivet på Kalundborg slot; ikke blot overholdtes hovedinddelingen med de fem geografisk betingede fond ellers ret konsekvent⁵, men der er også en overflod af eksempler på, at f.eks. adkomstbreve på samme gods holdtes samlet i samme

¹ F. Lunn: Knabstrup i ældre og nyere Tid (1876), 20f (Rep. I, nr. 5119); Ældste danske Archivregistraturer I (1854), 38f.

² Ibidem, 35.

³ Ibidem, 38.

⁴ Dipl. Norv. IX (1878), nr. 224. Jfr. Gottfrid Carlsson i Sv. hist. tidsskr. L (1930), 452.

⁵ Under Skåne er der dog meget blandet gods, se udg. 68–73.

bundt eller kiste¹. Efter systemet skulde man have ventet at finde brevene om Sölvesborg under Skåne, brevene fra Kalmar og det om Västergötland under Sverige, og sidstnævnte sted — i et andet »langt skryn«² — lå faktisk Dalaborgoverenskomsten af 1388 sammen med andre af Margrethes aftaler med svenskerne fra samme år. At de to aktstykker fra Kalmarmødet ikke anbragtes samme sted, men under Sjælland og vedlagt transaktionerne med Peder Lodehat, synes at måtte betyde, at man satte dem i en særlig forbindelse med hans person og tillagde denne os ukendte sammenhæng stor vægt. Videre kan man ikke komme uden at vove sig ud på meget tynd is.

Mens de ældste arkivregistraturer således direkte og indirekte giver os vigtige oplysninger om det originale unionsbrev³, savnes tilsvarende holdepunkter ganske for vidissens vedkommende. Den nævnes hverken i Kalundborgregistraturen eller i den samtidig affattede fortegnelse over Vordingborgarkivet. Heraf kan end ikke sluttes *e silentio*, allerede fordi vi savner enhver sikkerhed for disse to registraturers fuldstændighed.

Halvdan Koht har ment at kunne hævde, at vidissen i 1513 befandt sig i Norge⁴. Men den kilde, han må bygge på⁵, siger noget ganske andet. Det drejer sig om det norske rigsråds fordringer til Christian II under valgherredagen. Rådet underbygger her sin indsigelse mod titlen »Norges riiges rette arffwingh« med en henvisning til unionsbrevet, »recessen ther po giordt vdi Kalmarenn«, og tilføjer »wii haffue her met oss copiier vdi gamle register aff same recess«⁶. Ordet register kan efter

¹ F. eks. Nørholm, *ibidem* 25f, Højstrup *ibidem* 45–47.

² *Ibidem*, 76–78.

³ Om unionsbrevets plads i 16. århundrede savnes positiv oplysning. Men 1664 befandt det sig i hvælvingen på Københavns slot, se RA., reg. nr. 4, 51, L 18. Sandsynligvis er det fulgt med ved flytningen fra Kalundborg 1582, se A. D. Jorgensen: *Udsigt over de danske Rigsarkivers Historie* (1884), 24, 223.

⁴ Syn og Segn LXII (1956), 300.

⁵ Jfr. samme forf.s *Det gamle norske riksarkive og restene frå det* (1927), 18.

⁶ *Dipl. Norv.* IX (1878), nr. 476.

sammenhængen og tidens sprogbrug kun betyde kopibøger¹ og siger for så vidt det modsatte af, hvad Koht lægger ind i stedet, idet man må antage, at hvis nordmændene ved denne lejlighed havde kunnet disponere over vidissen, vilde de have medtaget den og ikke nogen ringere afskrift.

Sikker viden om vidissens arkivering foreligger først fra Christian V.s tid; da lå den i Geheimearkivet², som dengang var på Rosenborg. Men vi må altså se i øjnene, at om dens skæbne i de første halvtredie århundreder af dens eksistens véd vi intet. Eller dog så godt som intet. Man tør nemlig nok gå ud fra, at man ikke har gjort sig den betydelige ulejlighed at fremstille den blot for at lægge den ved siden af originalen; den må være ført bort fra Kalundborg. Men der er intet til hinder for, at den f.eks. et år eller to efter 1425 kan være vendt tilbage til Folen; registraturen 1476 frembyder adskillige eksempler på, at original og vidisse opbevaredes samme sted³.

Mens altså de gamle arkivregistraturer har et og andet af interesse at fortælle om unionsbrevet, svigter de os næsten ganske med hensyn til vidissen. En anden vej må forsøges.

Et rimeligt udgangspunkt giver da de to nordmænds medvirkning ved dens tilblivelse. Deres nærværelse er påfaldende, den kræver en forklaring, og det er a priori sandsynligt, at denne står i sammenhæng med udfærdigelsens motiv. En hypotese, som tager hensyn hertil, må have fortrinnet for en, som ikke gør det. Af sidstnævnte art foreligger to forklaringsforsøg, begge fremsat i 1930 og begge med stærk reservation. Gottfrid Carlsons daværende teori⁴, som senere under indflydelse fra Mohlin væsentligt modificeredes, gik ud på, at vidimationen savnede

¹ Således rigtigt tolket af Taranger i Norges gamle love 2. r. I (1912), 31.

² RA., reg. nr. 8, den såkaldte Thomas Bartholins registratur; vidissens plads er her Danmark, nr. 2, i skab VIII, skuffe 4, mens originalen var anbragt under Sverige, nr. 41, i skab XXI, skuffe 5.

³ Ældste danske Archivregistraturer I (1854), 39 (original og vidisse i samme brevkar), 45–47, 58 f (henholdsvis vidisser og originaler om Højstrup), 52 og 61, 72 og 77 f.

⁴ Sv. hist. tidskr. L (1930), 453.

aktuel politisk anledning, men derimod skyldtes dels sikkerhedsgrunde, dels at det kunde være praktisk for kongen at have et eksemplar ved hånden på sine rejser. Hertil er først og fremmest at indvende, at hvis således rent arkivalske hensyn var de afgørende, havde man sikkert ladet sig nøje med vidnevidissens mindre vidtløftige og kostbare form, som man netop gjorde det ved den omfattende og systematiske vidimering af Kalundborgarkivets adkomstbreve 1413–14, hvortil Gottfrid Carlsson indirekte henviser. Lauritz Weibull¹ mente derimod, at vidissen var bestemt til at anvendes ved mødet med holstenerne i Lübeck i efteråret 1425. Forklaringen har det bestikende ved sig, at den bringer brevet på linie med Roskilde- og Kalundborgvidisserne, som alle øjensynligt havde tilsvarende formål. Men den strander på den kendsgerning, at forhandlingerne i Lübeck tilendebragtes dagen før vidissens udstedelse; Weibulls indvending, at det kunde man ikke vide i Danmark, er søgt og uden slagkraft. Desuden er det svært at få øje på, hvilken nytte de danske gesandter ved denne lejlighed skulde kunne have haft af unionsbrevet.

Af de to til Oslo stift knyttede gejstlige, som medvirkede ved udstedelsen, er biskop Jens Jacobsen uden sammenligning både den fornemste og den betydeligste; Toke Nielsson har rimeligvis nærmest kun fungeret som hans sekretær. Om bispen véd vi, som ovenfor² dokumenteret, at han efter siden sin udnævnelse mest at have opholdt sig i Danmark mellem 11. sept. 1425 og 15. april næste år rejste herfra til Norge. Kombineret med hans nærværelse i Kalundborg førstnævnte dag tillader dette en formodning om, at det var ham, der havde brug for vidissen, og at han medtog den på rejsen. Til hvilket formål han så har skullet anvende den, er det såre vanskeligt at danne sig nogen mening om. Om hans virksomhed i Norge 1426–27 savnes i og for sig ingenlunde efterretning. En af hans vigtigste opgaver må have været den som norsk råd at deltage i de forhandlinger med tre skotske gesandter, der førte til venskabstraktaten i Bergen 29.

¹ Scandia III (1930), 220.

² S. 554.

juli 1426¹. Hertil havde han i sin egenskab af Norges kansler omhyggeligt forberedt sig ved — i april og i Oslo — at udfærdige ikke mindre end syv vidnevidisser², alle af breve vedrørende Orkneyøernes statsretslige afhængighed af Norge. Men det synes umuligt at udpege nogen paragraf i unionsbrevet, der kunde blive aktuel i den forbindelse, og der lader sig heller ikke føre bevis for, at forhandlingerne i Bergen skulde have været planlagt næsten et helt år i forvejen³.

Af de gisninger, hvortil man således helt og holdent er henvist, er ingen bedre funderet end Rydbergs⁴, som også Erslev⁵ gav sin tilslutning. Den sætter vidissens udstedelse i forbindelse med den aktuelle udenrigspolitiske situation. I sommeren 1425 var det ganske klart, at holstenerne ikke vilde bøje sig for kejserdommen 1424; det trak derfor op til ny krig, hvortil kong Erik behøvede svensk og norsk hjælp, og den kunde han håbe at opnå ved at påberåbe sig unionsbrevets § 4 om fælles forsvar. Sin bedste støtte finder denne teori i et brev af 3. aug. fra den tyske ordens marskal til dens hofmester; det er en indberetning fra det samtidige møde i København mellem råder fra alle tre nordiske riger og hanseatiske sendebud, og sit indtryk af stemningen her meddeler rapportøren således: »Wir vornemen, das sie alle, die Sweden und die von Norweyen, gerne frede hetthen und mee teydunge begeren, wen kriges; sunder alleyne dy Denen, dy welden gerne krigen; das machet, das sie der lande walden«⁶. At denne modsætning mellem dansk krigsiver og svensk-norsk forhandlingslyst kan have foranlediget vidissens udfærdigelse, har først Ludv. Daae⁷ gjort opmærksom på, og hans

¹ Dipl. Norv. VIII, nr. 276.

² Ibidem II, nr. 687f; III, nr. 684; VI nr. 425f. Jfr. s. 527.

³ Om Bergentraktaten og dens baggrund se nærmere A. Taranger i Norges Historie III, I (1915), 270, og M. Balfour-Melville: James I, king of Scots (1936), 144.

⁴ Opus cit. (s. 521), 40f, 44f.

⁵ Erik af Pommern (1901), 303. Til Rydbergs opfattelse slutter sig også Poul Sjøgren, Sv. hist. tidskr. LVI (1946), 268.

⁶ Hanserecesse (1. Abth.) VII (1893), 581.

⁷ Kong Christiern den Førstes norske Historie 1448–1458 (1879), 2.

som et forsigtigt spørgsmål formulerede tanke er hos Rydberg og Erslev¹ blevet næsten til vished. Den vinder unægtelig i sandsynlighed ved at sammenstilles med oplysningerne om Jens Jacobsen og med den kendsgerning, at kong Erik allerede ti år tidligere² havde røbet sans for § 4.s anvendelighed i monarkiets interesse. Foreløbig foreligger i hvert fald hverken nogen rimeligere eller bedre begrundet forklaring på vidimationen.

VI. Vidissen som kilde til Kalmarmødets historie.

Vi kan nu vende tilbage til den drøftelse af biskop Jens Andersens forhold til vidissen, som vi afbrød for at undersøge muligheden af, at dennes aktuelle bestemmelse har frastødt ham så stærkt, at han deraf dreves ud i sabotage. Hertil kan nu svares, at derpå tyder intet. Noget sikkert svar på spørgsmålet om, hvad kopien skulde bruges til, kan ganske vist ikke gives. Men så meget kan man dog sige, at ingen af de derom fremsatte gisninger antyder skyggen af et motiv, der kunde tvinge bispen ud i så desperat en holdning. Og allermindst den mest plausible. At nordmænd og svenskere aktivt skulde medvirke til generobringen af det gamle danske land Slesvig, det kan Jens Andersen ikke have haft noget imod. Hans stejle opposition, der i 1425 væsentlig tilhørte historien, var hverken rettet mod unionen eller mod kong Eriks udenrigspolitik; hans tilslutning til sidstnævntes hovedformål fremgår tværtimod positivt af hans vidnesbyrd om Slesvigs danskhed 1421 og 1424, navnlig det sidste, af hans medvirkning ved Landsbergvidissen 1423, formentlig også af hans interessante bemærkning til de hanseatiske sendebud 1430³.

Hypotesen om en bevidst sabotage må da efter behørig prøvelse forkastes som i alle måder for usandsynlig. Ethvert rimeligt motiv mangler. Der er ingen dobbelt bund i vidissen; den er et helstøbt værk, en i enhver henseende loyal og om-

¹ Erik af Pommern (1901), 303, jfr. 200 og 465.

² Jfr. s. 564.

³ Hist. Tidsskr., 11. r. VI (1961), 464.

hyggelig opfyldelse af kongens begæring. Men heraf følger med tvingende logisk nødvendighed den konklusion, at når Jens Andersen uden brud på loyaliteten dog åbent kunde omtale unionsbrevets usædvanlige materiale og defekte besegling, mellem linierne tillige tekstrettelserne, så må han (og med ham de andre sigillanter) have ment, at brevet trods disse åbenbare formelle brøst ikke des mindre var at anse for retsgyldigt.

Man undgår da næppe i fremtidig forskning at tillægge vidissen betydelig mere vægt som kilde til forståelsen af unionsbrevet og til Kalmarmødets historie, end det efter Rydbergs og Mohlins tolkningsforsøg var nødvendigt. Hvad Jens Andersen mente herom, kan nemlig ikke være ligegyldigt; at underkende hans kompetence er ugørligt. Hans forudsætninger for at udtale sig var både formelt og reelt de bedst mulige. Om hans grundige indsigt i samtidens diplomatik og suveræne beherskelse af dens midler levner selve vidissens indledning og afslutning ingen mulighed for tvivl, og i sin egenskab af kansler må han længe før 1425 have haft lejlighed til indgående studium af originalbrevet. Og dog er endnu det i denne forbindelse væsentligste unævnt: han har ikke blot været klar over dets formelle mangler, men han må også gennem sin farbroder have kendt forklaringen på dem, med andre ord selve løsningen af det problem, som fra og med Paludan-Müllers disputats har givet anledning til så mange skarpsindige og dog usikre hypoteser. Det er mere end usandsynligt, at den ældre prælat, der navnlig i sine sidste år må have haft lejlighed til jævnlig at omgås sin brodersøn og protegé, aldrig skulde have meddelt ham sine erindringer om den altoverskyggende politiske hændelse i hans levetid. Og har nogen til gavns vidst besked om den sag i alle dens detaljer — f. eks. og ikke mindst om den vigtige bestemmelse om de seks pergamentsbreve, den, der aldrig opfyldtes — så har det været biskop Peder Jensen. Og lige så lidt kan der være tvivl om, på hvilken side han har stået i debatten i Kalmar; han er nemlig en af de ti mødedeltagere, der har beseglet unionsbrevet og dermed tiltrådt dets indhold.

Af selve slægtskabsforholdet følger naturligvis ikke uden

videre, at Jens Andersen har overtaget dette standpunkt; han var en selvstændig mand og kan meget vel have reageret mod sin onkel. Det modsatte er dog af andre grunde langt det sandsynligste. Der er i denne forbindelse navnlig grund til at erindre om, at Peder Jensen som bekendt ingenlunde stod alene med sit standpunkt på Kalmarmødet. Foruden af ham besegledes unionsbrevet både af den svenske og den danske ærkebiskop, sandsynligvis¹ også af biskop Knut af Linköping. Det er urimeligt at opfatte disse fire mænds segl blot som udtryk for en øjeblikkelig og tilfældig konstellation; de var uden tvivl repræsentanter, og deres besegling betyder da, at Danmarks og Sveriges højgejstlighed bifaldt brevet indhold. Og hvad mere er, de motiver, som betingede denne tilslutning havde i 1425 ingenlunde mistet deres gyldighed. Margrethes i brevet § 10 lovfæstede ret til fri testamentarisk disposition over sin privatformue var en væsentlig del af retsgrundlaget for hendes senere store gaver til kirkelige institutioner, deriblandt ikke mindst Roskilde domkirke; og brevet forskrifter om fred udadtil og indadtil harmonerede fremdeles smukt med senkatolicismens idealer. Det vil være adskilligt sværere at udpege en paragraf, som Jens Andersen kan have taget anstød af. Hertil kan føjes, at der er en meget stor sandsynlighed for, at han fuldt ud har tilsluttet sig, måske endog ligefrem konciperet det ejendommelige forfatningsmanifest, der indleder dommen over ærkebiskop Jens Gerekesen, og hvis tanker ligger direkte i forlængelse af unionsbrevets².

At en særdeles velunderrettet og i diplomteknik helbefaren dommer, hvis evne til at forme og fastholde en selvstændig politisk opfattelse er uomtvistelig, kun 28 år efter unionsbrevets udstedelse var overbevist om dets retsgyldighed, det er et moment af betydelig vægt i debatten om Kalmarmødet. Det vil ikke sige, at problemet dermed er løst. Vi kender de to Lodehatbispens standpunkt, men ikke dets præmisser og kan ikke uden videre tage deres opfattelse på autoritet, så meget mindre som

¹ N. Skyum-Nielsen ytrer nogen tvivl, se *Scandia* XXVI (1960), 32f.

² *Hist. Tidsskr.*, 11. r. VI (1961), 443f.

den formelle og reelle modsætning mellem de to aktstykker fra mødet stadig kræver sin forklaring. En bindende rekonstruktion af mødets forløb kræver i det hele mange brikkers rigtige placering i mosaikken. Men vidissens vidnesbyrd er en af dem.

Résumé

Pendant l'été de 1397 beaucoup de grands seigneurs des royaumes réunis de Danemark, de Suède et de Norvège se rencontrèrent à Kalmar avec la reine Marguerite et son jeune fils adoptif Erik de Poméranie. Le but de cette conférence était d'assurer pour l'avenir l'union, jusque-là établie seulement de fait, et d'en régler les conditions constitutionnelles. Le train des délibérations n'est connu que par les deux actes encore conservés qui en résultèrent. L'un, qui certifie le couronnement d'Erik comme roi des trois royaumes en bloc, se présente comme un parchemin régulier muni de 67 sceaux; l'autre, fixant les conditions de l'union, est en papier, porte des ratures et n'est scellé que par 10 des 17 auteurs cités dans le texte. Cette différence a amené la plupart des critiques modernes à contester la validité de ce dernier document, sans pouvoir d'ailleurs s'accorder sur la solution du problème. »L'acte de Calmar« est resté le champ de bataille classique des historiens scandinaves. Le débat sur ce thème, maintenant plus que centenaire, s'est depuis longtemps étendu au vidimus fait à Kalundborg le onze septembre 1425; ce parchemin, conservé comme l'original aux Archives Nationales du Danemark, fait l'objet de cette monographie.

L'étude se base sur une analyse comparative des formules initiales et finales employées dans le vidimus de 1425 (voir pp. 523-525) et dans un grand nombre de documents contemporains et pareils, tant des pays scandinaves que de l'Allemagne du Nord — examen approfondi pour les actes qui s'y rapprochent le plus par leur date ou par leur teneur. On distingue deux catégories: les vidimus testimoniaux simplement formulés (normalement dans la langue nationale) et les vidimus notariaux plus solennels, toujours en latin et terminés par un certificat de notaire. Le vidimus de 1425, bien que plus proche de ceux-ci, tient pourtant une position intermédiaire, surtout parce qu'il porte non seulement le sceau du vidimateur, mais aussi ceux d'une série de témoins. Certains traits du style décèlent des influences allemandes.

Partant de ces observations l'auteur fait front aux hypothèses émises par deux savants suédois. O. S. Rydberg a accusé les

auteurs du vidimus d'avoir délibérément voilé l'apposition défectueuse des sceaux; il est démontré qu'au contraire la mention de ceux-ci est correcte et relativement détaillée. Plus tard, A. Mohlin, en partant d'une interprétation erronée des mots *in suis habens manibus* (du requérant norvégien), a soutenu que jusqu'à la vidimation l'acte de l'union fut conservé en Norvège, assertion dont il tire encore des conclusions audacieuses. Des parallèles font voir que les mots cités ne concernent en rien la provenance, mais n'ont pour objet que de mettre en évidence le drame de la vidimation.

Le vidimus de 1425 est un chef d'oeuvre du genre. Le soin y apporté ne ressort non seulement de l'application des sceaux des témoins et du soulignement réitéré de l'autorité judiciaire du vidimateur, mais non moins de l'exactitude extraordinaire de la copie, de la mention loyale de l'état des sceaux et notamment de l'omission de la formule presque obligatoire *sana, integra, non rasa, non abolita* sur l'original. Si la négation de la validité de l'acte de Calmar tient à l'épreuve, le vidimus offre donc le paradoxe d'attester sous les formes légales les plus solennelles un document sans valeur légale. Comme la copie ne cache en rien les défauts de l'original, il faut nettement écarter la supposition de Rydberg d'une falsification préméditée. D'autre part, il semble possible que le vidimateur — qui fut Jens Andersen Lodehat, évêque de Roskilde — ait agi sous une pression politique de la part du roi et s'en soit vengé en fournissant un vidimus inutilisable. L'examen de cette idée mène à des recherches détaillées sur les personnes citées dans la partie initiale et sur le but probable de sa rédaction. Par cette voie on aboutit aux conclusions qui suivent: la présence de deux ecclésiastiques norvégiens indique que l'objet du document était de persuader leurs compatriotes à participer plus activement à la guerre contre les holsteinois; et tout ce qui est connu sur la politique de Jens Andersen (voir l'étude de l'auteur dans ce volume, résumée pp. 465—466) oblige à repousser l'hypothèse qu'il aurait senti contre l'acte de 1397 ou contre son emploi projeté une antipathie assez vive pour motiver une tentative de sabotage très périlleux pour lui-même. Il faudra donc conclure qu'en 1425 un expert danois, très compétent à plusieurs égards et en pleine connaissance des défauts formels de l'acte, y attachait néanmoins une valeur juridique. Résultat dont il faudra tenir compte dans la continuation future du débat sur la conférence de Calmar.

Gesandtskaber som kulturformidlende faktor

Forbindelser mellem Danmark og England-Skotland

o. 1580-1607

AF

HARALD ILSØE

En livlig dansk-engelsk kulturudveksling begyndte og en skotsk-dansk genoplivedes i de sidste tiår af det 16. århundrede¹. Symptomatisk er Tyge Brahes og Niels Hemmingsens popularitet hinsides Nordsøen; »that nobill Ticho Brahe«² stod i personlig forbindelse med mange både englændere og skotter³, og ikke så få af Hemmingsens værker kom i engelske udgaver⁴ eller indkøbtes til skotske biblioteker⁵. Omvendt kan henvises til den hyppige tilstedeværelse af engelske komedianter og musikere i Danmark⁶ og til, at skotske digterværker på denne tid blev

¹ Jfr. E. Seaton, *Literary Relations of England and Scandinavia in the 17.th Century* (1935).

² *The Autobiography and Diary of Mr. James Melvill*, ed. R. Pitcairn (1842), 569.

³ Seaton op. cit. og nedenfor 579f.

⁴ Laur. Nielsen, *Dansk Bibliografi 1551-1600* (1933), 658f; *Kirkehist. Saml.* 2. r. VI (1873), 627 ff.

⁵ The catalogue of Adam Bischope of Orknayis buiks 1594, *The Warrander Papers*, ed. A. I. Cameron II (1932), 400f, 408: *Commentaria in omnes epistolas, Enchiridion, Pastor*; G. F. Warner, *The Library of James VI, Miscellany of The Scottish History Society I* (1893), XLVIII (anskaffet 1575): *Catechismi quaestiones, Pastor, Enchiridion, De methodis*. Jfr. kong James' diskussion med Hemmingsen under Danmarksopholdet 1590.

⁶ For *Idé og Virkelighed*, årg. 1870 I, 78 ff; A. Hammerich, *Musikken ved Christian IV.s hof* (1892), 17 ff, 23 ff.

oversat og udgivet på dansk¹. Det turde være berettiget at sætte disse kulturforbindelser i sammenhæng med den ikke mindre politiske aktivitet, som i dette tidsrum udfoldede sig mellem rigerne. Talrige gesandtskaber lå i 1580–90'erne og begyndelsen af 1600-tallet i sendelser mellem Danmark og henholdsvis England og Skotland. Og gesandtskabsudvekslingen var i sig selv en kulturformidlende faktor af højeste rang. Uden at tilsigte en udtømmende behandling endsigte at underkende betydningen af andre forbindelsesveje som handelssamkvem², studie- og dannelsesrejser³ m. v., skal jeg i det følgende søge at dokumentere dette på grundlag af et vidt spredt, for en stor del trykt, men af danske forskere så godt som uudnyttet kildemateriale.

Gesandtens eller gesandternes følge var ikke sjældent af en anelig størrelse. Nogle tal kan opgives herfor, som næppe alle er fuldt pålidelige, men dog kan give en forestilling om det sædvanlige omfang af vigtigere gesandtskaber:

Det gesandtskab, som ledet af lord Willoughby sejlede til Danmark i 1582, bestod af ialt 56 personer foruden skibsmandskabet⁴. Sendelsen fra Danmark til Skotland 1585 blev udført af tre (fire) gesandter med et følge af 120 personer fordelt på to skibe⁵, og mindre selskab har Henrik Ramel ikke haft, da han året efter drog til England, for det optog tre skibe og omtales fra flere sider som overordentlig stateligt⁶. Peter Young og

¹ Oluf Friis, *Den danske litteraturs historie* (1945), 460, 508.

² Jfr. Ingvar Andersson, *Om Hamletdramats nordiska miljö*, *Svensk och europeisk femtonhundratotal* (1943), 129–52.

³ Materiale foreligger m. h. t. danske studerende i *Oxford* 1602 ff ved H. Glarbo, *Danske og norske studerende i Oxford*, *Pers. hist. Tidsskr.*, 10. r. II (1935), 146 ff. Listen kan suppleres med et par navne fra *Register of the University of Oxford 1571–1622* (1887–89), en kilde Glarbo ikke har gjort brug af. *Cambridge* synes kun i ringe omfang at være søgt af danske, jfr. Seaton op. cit., 199 f og J. and J. A. Venn, *Alumni Cantabrigenses I–IV* (1922–27).

⁴ Holinshed, *The Chronicles of England II* (1587), 1348.

⁵ *The Memoirs of Sir James Melvil* (1683), 161.

⁶ H. D. Lind, *Fra kong Frederik II.s tid* (1902), 226 f; *Calendar of the MSS of the Marquis of Salisbury III* (1889), 139; *Report on the MSS of the Earl of Ancaster* (1907), 25.

Patrick Vaus var skotter og ankom med kun 42 ledsagere til Helsingør i 1587¹, hvilket antal selvsagt blev overgået af dronning Annas brudefølge til Skotland i 1590, der fordelte sig på fire skibe og efter en skotsk kilde omfattede 224 personer, heraf godt 30 adelige råder og junkere². År 1600 skal danskerne være mødt op til forhandlingerne i Emden i et antal af 105, mens englændernes skare forventedes at ligge på omkring 70³, og endelig findes om Henrik Ramels anden sendelse til England i 1605 oplyst, at den i al tarvelighed beløb sig til »only thirty gentlemen and twenty others of inferior nature«⁴. Betydeligt højere tal nåedes, når fyrsten personligt aflagde besøg: dronning Annas danske følge er ovenfor nævnt, gemalen James VI var til brylluppet i Norge kommet i spidsen for o. 300 personer⁵, mens Christian IV 1606 havde rigsråder, hofsinder, musikanter, doktorer, soldater m.v. med sig til England i et omfang af 314 mand, inklusive skippere og matroser⁶. Hermed kan jævnføres, at hertug Hans 1602 sejlede til bryllup i Rusland fulgt af 342 personer⁷, naturligvis inkluderet et stort, underordnet personale.

Deltagerne faldt i flere kategorier. Som oftest blev gesandtskabet ledet af en eller flere fornemme adelige i besiddelse af sprogfærdighed og statserfaring, men ved siden af disse eller undertiden som ene-anførere anvendtes universitetsuddannede borgerligt fødte lærde, der nyttigt kunne stille deres viden, talefærdighed og skrivekunst til rådighed for det pågældende statsformål og samtidig — hvad der ikke lagdes mindre vægt

¹ Correspondence of Sir Patrick Waus II (1887), 396.

² Papers Relative to the Marriage of King James VI. ed. by J. Gibson Craig (1848), 37f noten, 39. Navnene på de ca. 30 adelige deltagere er trykt hos Rymer, Foedera, Conventiones, Literae etc., 3. ed. by G. Holmes, VII part I (1742), 32.

³ Briefwechsel des Ubbo Emmius I (1911), 226.

⁴ John Nichols, The Progresses etc. of King James the First I (1828), 577, jfr. 601f.

⁵ D. Calderwood, The History of the Kirk of Scotland V (1844), 67. Jfr. Norske Samlinger I (1852), 508ff.

⁶ H. Glarbo, Om den dansk-engelske forbindelse i Christian IV.s og Jacob I.s tid i Fra Arkiv og Museum 2. ser., bd. 2 (1935), 57f.

⁷ A. Hammerich op. cit., 29.

på — med deres lærdom kaste glans over det af dem repræsenterede land¹. På dansk side dominerede i dette tidsrum juristerne i tjenesten som oratorer. Poul Knibbe, Nic. Theophilus, Jørgen Skomager, Niels Krag, Jonas Charisius var alle doctores juris, men tidligere var dog f. eks. professor i fysik Hans Münster (Spithovius) blevet anvendt². Friere synes skotterne og englænderne at have forholdt sig. I 1548 havde poeten David Lindsay ledet et gesandtskab til Danmark, og nu i 1580–90'erne gjordes foruden af adelsmænd og en jurist som John Skene brug af filologen og pædagogen Peter Young og biskoppen af Aberdeen David Cunningham, mens englænderne, ligeledes veksellende mellem adelige og jurister, sendte bl.a. den lærde Daniel Rogers (M.A.), Thomas Bodley (M.A.) og Christoffer Parkins (B.A.)³. Udover disse ledere indgik i et gesandtskab et antal adelige junkere (herremænd) samt sekretærer og andet personel fra udenrigsadministrationen, hvortil undertiden kom en læge⁴ og vistnok almindeligt en flok trompetister og instrumentister⁵. Det er usikkert, om de ovenfor angivne tal også indbefatter den løsere tilknyttede del af selskabet, de rejselystne og studerende, der efter adskillige vidnesbyrd ses at have benyttet rejselejligheden og den protektion, de i ly af gesandtskabet kunne opnå⁶. Mange af deltagerne vil naturligvis forblive anonyme eller iøvrigt ukendte, men det er dog af betydning at

¹ J. Jusserand, *L'école des ambassadeurs* (1934), 27 ff; jfr. Hans Gram i fortalen til Christian den tredje... hans historie ved Niels Krag og Stephan Stephanius (1776), 10, og DBL: Niels Krag (ved Astrid Friis). Morsomt motiverer Hans Svaning kong Hanses interesse for universitetet med, at det jo leverede materiale til gesandter og andre statstjenere, *Chronicon Joannis* (1561), fol. Qq3.

² Jfr. *Danske gesandter og gesandtskabspersonale indtil 1914* ved E. Marquard (1952), en udgave som beklageligvis er både mangel- og fejlfuld.

³ W. D. Macray, *Reports on the Royal Archives of Denmark I–III* (1883–85) passim og *Dictionary of National Biography*.

⁴ Anders Krag i Skotland 1590 (DBL) og Thomas Moffet i Danmark 1582 (se nedenfor).

⁵ For Idé og Virkelighed, årg. 1870, I, 84, note 1; A. Hammerich op. cit., 11, 17, 28; *The Memoirs of Sir James Melvil* (1683), 167.

⁶ Se f.eks. Jens Nielsøns visitatsbøger 1574–1597 ved Yngvar Nielsen

kunne fastslå, at gesandtskaberne og fyrstebesøgene har bragt så forholdsvis mange — og fra forskellige samfundslag — i berøring med et andet lands kultur.

Gennemsnitsvarigheden af et ophold i det fremmede, fra ankomst til afrejse, lå normalt på o. 4 uger, men varierede ellers fra en halv snes dage til flere måneder¹. Noget af tiden forbrugtes med at rejse gennem landet til og fra regeringens ofte skiftende opholdssted, en rejse som kunne adspredes med iagttagelse af nationale ejendommeligheder og seværdigheder²; anden tid hengik måske med at vente på skibslejlighed eller gunstig vind, — i alle tilfælde veklede forhandlinger med hviledage, officielle gæstebud og selskabelig omgang med fremmede kolleger, hvorfor gesandtskabsfærden i almindelighed må siges at have givet rigelig anledning til, at deltagerne kunne komme i kontakt med sider af værtslandets åndsliv, dyrke private interesser, knytte personlige forbindelser. Ankom gesandtskabet til København, var det gammel skik, at universitetet beværtede gesandten og de lærde deltagere med en skænk³. Tyge Brahes meteorologiske dagbog fortæller om talrige afstikkere fra forhandlingerne i årene 1585–97⁴. Endvidere belyses denne side af gesandt-

(1895,) 566; Kirkehist. Saml. 3. r. II, 502; Tyge Brahe, Opera omnia VII, 192; Dav. Chytræi Epistolæ (1614), Ep. 815. Correspondence of Sir Patrick Waus II (1887), 391 ff. Se også H. Glarbo, Pers.hist. Tidsskr., 10. r. II (1935), 146.

¹ Exakte og tilnærmelsesvise oplysninger herom er fundet i W. D. Macray, op. cit.; Calendar of State Papers, Foreign Series; Cal. of Scottish Papers; The Warrender Papers, ed. by A. I. Cameron II (1932); Tyge Brahes Opera omnia VI–IX; Kancelliets brevbøger; Holinshed's Chronicles II (1587), 1348, 1552; H. F. Rørdam, Arild Huitfeldt (1896), 201 ff; Fra Arkiv og Museum V (1913), 295 ff; Nye Danske Magasin IV (1823), 173–216.

² Correspondence of Sir Patrick Waus II (1887), 397; The Warrender Papers II (1932), 40; Fra Arkiv og Museum V (1913), 295 ff og nedenfor passim. I denne forbindelse kan nævnes, at Peder Svaves rejseoptegnelser fra sendelsen til Skotland 1535 nu er klassiske blandt ældre Skotlandsbeskrivelser (udg. i P. Hume Brown, Early Travellers in Scotland (1891), 25 ff og i A Source Book of Scottish History II (1953), 6f).

³ H. F. Rørdam, Universitetets Historie I, 178 f, 294; II, 123; jfr. nedenf.

⁴ Udg. 1876 af Videnskabernes Selskab og påny i Opera omnia IX.

tilværelsen, livet uden for den politiske sfære, af en indholdsrig dagbog, holdt privat under den engelske sendelse 1588¹, hvortil kommer oplysninger, som kan hentes fra diverse andre kilder.

»De fleste fyrster eller deres gesandter, som kommer til Danmark«, skriver Tyge Brahe til en ven, »plejer at besøge mig her på Uranienborg«². Denne udtalelse bekræftes til fulde af den meteorologiske dagbog, skønt den er tilfældigt ført som gæstejournal, og kan yderligere underbygges ved gennemlæsning af Brahes brevveksling. Turistbesøgene foretoges fortrinsvis i sommerhalvåret, gesandtskabernes tid. Lord Willoughby med følge sejlede til Hven både i 1582³ og 1585; han sendte om den sidste visit en imponeret beretning til Francis Walsingham⁴. Daniel Rogers m. fl. gæstede øen i et helt døgn juli 1588⁵. Af skotske gesandters besøg kan nævnes Peter Youngs og Patrick Vaus' i 1586 efter Brahes personlige invitation⁶, mens kun gunstig søndenvind hindrede Young i en gentagelse 1594⁷. Mange skotter kom endvidere til Brahe under ægteskabsforhandlingerne i 1589 og kong James' påfølgende Danmarksophold⁸; personligt aflagde kongen som man ved visit 20/3 90 fulgt af blandt andre greve George Keith og kansler John Maitland⁹. Lige stor forståelse af Brahes astronomiske værker havde givetvis ikke alle blandt disse statsmænd og politikere, men på forskellig måde fik kontakten alligevel betydning ud over øjeblikket. Young skænkede Tyge et billede af Buchanan, lovede desuden en levnedsskildring af sin berømte landsmand og skaffede ham sammen med Mait-

¹ Nedenfor 588f.

² Opera omnia VII, 256; jfr. 284.

³ Ibidem, 75.

⁴ Calendar of State Papers, Foreign Series 1585–86, 23/12 85, jfr. dagbogen 17/12 s.å.

⁵ Opera omnia VII, 141; dagbogen 9/7 88; Calendar of State Papers, Foreign Series 1588, 76.

⁶ Opera omnia VII, 110; dagbogen 19/8 86.

⁷ Opera omnia VII, 365; dagbogen 2/7 94.

⁸ Dagbogen 14/7, 16/8, 17/8 89.

⁹ Opera omnia VII, 318; dagbogen 28/3 90.

land et skotsk privilegium på trykning af egne værker¹. Gesandterne kunne desuden altid *formidle* en forbindelse. Her er blot ét eksempel: Nogle skotske gesandters beretninger om Uranienborgs herligheder vakte lægen John Craigs første interesse for Brahe. Og en indgående diskussion pr. korrespondance kom i gang mellem dem, da William Stewart of Houston fra en af sine sendelser til Danmark, efteråret 1588, hjembragte et til Craig dediceret eksemplar af Brahes *De mundi aether*². Bl.a. brødrene Anders og Niels Krag fungerede senere (1590 og 1593) som mellemmand³.

De officielle gæster samlede sig i deres ledige stunder ikke blot om Tyge Brahe. Der skabtes og opretholdtes i det hele i 1580—90'erne ikke så få kontakter mellem dansk og skotsk adel, om hvilke det spredte og tilfældigt bevarede kildemateriale — i alt væsentligt breve — desværre kun ufuldstændigt kan give en forestilling⁴. En enkelt naturalisation blev følgen: af Andrew Sinclair, der første gang kom til Danmark i John Maitlands følge 1589⁵. Halvt som kansler, halvt som privatmand sendte Niels Kaas venlige breve til George Keith, Maitland og Young⁶. På samme vis erindrede Henrik Ramel sig høfligt hos sidstnævnte⁷ og sendte bl.a. et fyldigt nyhedsbrev til Maitland⁸;

¹ W. Norlind, Tycho Brahe (1951), 103, 284; Opera omnia VII, 282, 331, 336.

² W. Norlind, op. cit. 295f; Opera omnia VII, 175.

³ Opera omnia VII, 309, 364.

⁴ Samværet 1589–90 afspejles i nogle autografsamlinger: Erik Langes bibel, Pers. hist. Tidsskr., 7. r. II, 124; Andrew Sinclairs Plutarchudg., Pers. hist. Tidsskr., 7. r. III, 152f; i Christian Holcks stambog, Pers. hist. Tidsskr., 5. r. II, 28; i Gerd Rantzaus ex. af Fr. II.s bibelsprog, R. Paulli, Lorentz Benedicht (1920), XX–XXI; i Henrik Ramels ex. af Fr. II.s saml. af salmer og sprog fra Davids psalter, Norlind, op. cit. 284. Følgende skotter forekommer: George Keith, James Scrymgeour, Archibald Douglas, Andrew Sinclair, Lewis Bellenden, John Maitland, kong James og Anna.

⁵ Calendar of Scottish Papers X, 166 ff.

⁶ Macray II, 32f; Wm. Fraser, Memorials of the Earls of Haddington II (Edinburgh 1889), nr. 88 (brev til Maitland 28/6 91).

⁷ A Catalogue of the Harleian MSS in the British Museum (1808–12), nr. 6694, 59 (til P. Young 31/12 87, »a letter of compliment«).

⁸ Fraser, op. cit. II, nr. 83 (9/4 91); i ovenanførte katal. nr. 7004, 15, nævnes et andet brev til Maitland (4/6 95).

klart som privatmand optrådte han, da han i nogle breve til vennen John Skene søgte bistand til en af sine handelstransaktioner, opkøb af skotsk fåreuld¹. Af Skenes brevveksling med danske findes desuden bevaret et brev til Henrik Rantzau 14/9 90 indeholdende en politisk orientering samt anbefalinger for David Barclay². Året efter udgik fra Rantzaus bibliotek en de regno Scotiae narratio³. Gerhard Rantzau kom som lensmand på Kronborg hyppigt i lag med gesandterne. Han takkes i 1590 af George Keith for udvist gæstfrihed og opfordres til fortsat venskab⁴, selv skriver han 1588 til Patrick Vaus, og omtaler da et besøg af dennes slægtning John Wallace samt at Vaus fra færden 1587 førte to unge adelige, Henrik »Lausonius« og Erik Banner med sig til uddannelse i Skotland⁵. At Otto Brahe, som 1599 var på studierejse sammesteds, dér opsøgte en greve, muligvis George Keith, skyldtes grevens forbindelse med Sten Brahe fra ægteskabsforhandlingernes tid⁶. Sidst men ikke mindst må nævnes, at Christian Barnekow efter sin sendelse 1594 stod i brevveksling med adskillige skotter, hovedsageligt med det formål at udveksle politisk nyhedsstof. I hans righoldige privatarkiv er overleveret breve fra James Elphinstone, W. Fowler, James Melville, W. Stewart, Peter Young samt kong James og dronning Anna. Særligt fremhæves brevet fra Peter Young (25/12 94), der rummer hilsener til »ces bons seigneurs et amys messieurs Bilde, Maltesen, avec le docteur Cragius sans oublier monsr. Witfeldt«⁷. — Med den engelske adel blev lig-

¹ Memorials of the Family of Skene (1887), 158 ff (breve af 4/6 95, 5/8 96, 12/4 97).

² Mikrofilm 324, 2, Kgl. Bibl., fra codex 9737m i Nationalbibl. i Wien. Jfr. brev af samme data til rådet, Macray II, 26.

³ Hist. Tidsskr. IV, 139.

⁴ Mikrofilm cit., brev af 29/5 90; i L. Niensens Registrant over breve fra og til danske i udenlandske biblioteker (1934) er brevet fejlagtigt anført adresseret til H. Rantzau.

⁵ Corresp. of Sir Patrick Waus II (1887), 429f, jfr. 397, 448.

⁶ Oskar Garstein, Cort Aslaksson (1953), 122.

⁷ Sc. Sten Bilde, Sten Maltesen Sehested, Niels Krag, Arild Huitfeldt. Arkivet i Lunds universitetsbibliotek. Et udvalg af brevene, som dog ikke omfatter brevet fra Peter Young, i P. Wieselgren, De la Gardiska Archivet på Löberöd V (1834), 109 ff. Flere af brevene, daterede dec. 1594, er åben-

nende venskabsbånd først knyttede efter kong James' tronbestigelse i England.¹

Nok så interessante er måske de videnskabelige forbindelser. Ikke alene astronomien, modevidenskaben, interesserede de videbegærlige udlændinge i Danmark, men også lægevidenskaben og udforskningen af Danmarks fortid. Den engelske læge Thomas Moffet befandt sig 1582 i lord Willoughby's følge og havde sit livs store oplevelse, da han i Danmark (foruden Brahe)² mødte livlægen, den kendte Peder Sørensen, hvis paracelsiske ideer han blev dybt og varigt grebet af. Moffets medicinske hovedværk (1584) er inspireret af og decideret til Peder Sørensen³, hvem han ligeledes brugte som autoritet i det posthumt udgivne »Health's Improvement«, et kulturhistorisk righoldigt værk, hvor vi bl.a. finder nogle morsomme iagttagelser om folks spisevaner, der ikke lader danskerne gå ram forbi⁴. I et brev til Peder Sørensen, foranlediget af hilsener via Matthias Budde, dansk afsending til England 1584, omtaler Moffet, at også

bart svar på en brevsending fra Barnekow med nyheder om det spanske gesandtskabs forhandlinger i Danmark, se Calendar of Scottish Papers XI, 497; jfr. også XII, 30.

¹ En dedikation fra Henrik Rantzau til den unge Wm. Pelham 1586 findes bl. the Harleian MSS, op. cit. nr. 6994, 33. Om lord Willoughby's hjertelige forhold til Fr. II, se Macray I, 40ff og Report on the MSS of the Earl of Ancaster (1907), 16, især 25f.

² Tyge Brahe, Opera omnia VII, 75.

³ Rørdam, Univ. Hist. II, 583.

⁴ Health's Improvement findes ikke i Danmark, men er gennem Kgl. Bibl. lånt fra Edinburgh i 1746-udgaven. Af interesse for danske læsere er formentlig følgende udpluk: henvisningen til Peder S. p. 99: ». . . this invisible milk (for so Severinus calls the air)«, om tilberedelsen af svinekød p. 146: »The Danes, I remember, when I was at Elsinore, draw them [the pigs] with garlic as the Frenchmen do with lard. . .« og om spisetidens varighed p. 396: »Generally we may forbid too long or too short a time. Switrigalus Duke of Lithuania never set fewer than six hours at dinner, and as many at supper; from whom I think the custom of long sitting was derived to Denmark for there I remember I sat with Frederic King of Denmark, and that most honourable Peregrine Lord Willoughby of Eresby (when he carried the Order of the Garter) seven of eight hours together at one meal.«

»meus Turnerus« vil sende brev¹. Lægen Peter Turner var Moffets ungdomsven² og kan sikkert identificeres med lægen »Philip Torner« eller »Peter Jorner«, der i foråret 1574 sendtes fra dron. Elisabeth med brev til Fr. II³. Da en post i universitetets regnskab fra 1573–74 vidner om den engelske doktors omgang med de lærde⁴, er det rimeligt at datere hans og Sørensens bekendtskab fra dette besøg. Endnu i 1590'erne nævnes Sørensen i England — som Tyge Brahes antagonist⁵. Moffet og Turner har vel gjort deres for at gøre ham kendt, og forsåvidt med udmærket held som Sørensens centrale afhandling, *Idea medicinae philosophiae*, i et manuskript fra o. 1600 foreligger i oversættelse til engelsk ved Anthony Bartlet (?). Peder Sørensens ry holdt sig længe, så det er muligt, at afhandlingen *De febribus* samt hans *Exercitationum liber* fra Paduatiden (1567) først senere er erhvervet til England. Alle mss. opbevares nu blandt Sloanes samlinger i British Museum⁶.

Om det internationale milieus indvirkning på historieforskningen vidner Gram—Venusins klassiske beretning om, hvordan Peter Young i 1593 sluttede venskab med Niels Krag og under sendelsen til Danmark 1594 deltog i en (privat) debat med danske lærde om Buchanans fejlagtige opfattelse af visse punkter i dansk historie, og hvorledes dette skulle have medvirket til Niels Krags udnævnelse til rigens historieskriver med pålæg om at forfatte en latinsk Danmarkshistorie⁷. Fortællingen hviler på et usikkert kildegrundlag⁸ og foreligger givetvis i en dramatisk tilspidset form. De diplomatiske forhandlinger angik ofte spørgs-

¹ Rørdam, op. cit. IV, 322 (nr. 229).

² Dictionary of National Biography: Moffet, Turner.

³ Macray III, 46; II, 25.

⁴ Rørdam, op. cit. II, 370 note 2 (»Thornerus, den engelske doktor«).

⁵ Tyge Brahe, *Opera omnia* VIII, 21; XIV, 144.

⁶ Oversættelsen som Sloane MS no. 11; i MS no. 3005 *De febribus* og *Exercitationum liber*, se Index to the Sloane MSS in the British Museum (1904). Som bekendt opkøbte Hans Gram i Danmark MSS for Sloane.

⁷ Hans Grams ovenfor cit. fortale, 13f.

⁸ Gram gengiver en beretning fra Venusin, som han *husker* at have set. (Ingen har set den før eller siden).

mål, som krævede historisk tilbageblik. Peter Young havde tidligere været engageret i forhandlingerne om en indløsning af Orkneyøerne samt deltaget i ægteskabsforhandlingerne, begge spørgsmål som kaldte på et studium af kilderne fra Christian I.s tid¹. Faktum er, at de danske gesandter allerede i 1585 udtrykkelig blev instrueret om at påtale fejl og misforståelser vedrørende Orkneyøernes gamle tilhørsforhold hos de skotske historieskrivere Hector Boetius² og George Buchanan³. Diskussionen under Youngs sendelse 1594 (der angik aktuelle politiske spørgsmål, ikke Orkneyøerne⁴) må altså betragtes som en fortsættelse af en tidligere debat. Med andre ord: den danske regerings ønske om at gendrive de udenlandske fremstillinger kan ikke have været så nyt, som den Gram—Venusinske fremstilling lader formode. En anden kendsgerning er, at bestemmelsen om at Krag skulle begynde med Christian III.s og Frederik II.s historie ikke tyder meget på, at ønsket om en gendrivelse af netop de skotske historieskrivere har været fremtrædende. Men fornyet liv i den gamle diskussion har besøget utvivlsomt bragt. Krag's breve til Arngrim Jonsson⁵ og Huitfeldts fortale til hirdeskråudgaven⁶ reflekterer en øget interesse for berøringspunkter mellem skotsk og dansk-norsk historie, og Youngs ovenfor citerede hilsener til disse to i et brev til Barnekow er det sikre vidnesbyrd om gesandtens samvær med danske historisk kyndige i forsommeren 1594⁷.

¹ Jfr. beretningen om forhandl. i Skotland 1590: »D. 10. maj haver Petrus Junius flitteligen spurgt om de herrer gesandter ikke havde med sig den ægteskabshandel imellem kong Jakob den 3. og dron. Margrethe. . .«, Norske Samlinger I, 481.

² Boetius citeres 1579 af Vedel i noterne til udg. af Adam af Bremen.

³ Instruks i RA, TKUA Skotland A II, 1572–1640, jfr. Torfæus, *Orcales seu rerum orcadensium historiae libri tres* (1697), 220.

⁴ Instruks i Warrender Papers II (1932), 232f. Spørgsmålet om Orkneyøerne var i 1589 blevet udsat, til Christian IV blev myndig.

⁵ Jfr. Ellen Jørgensen, *Historieforskning og historieskrivning i Danmark indtil år 1800* (1931), 104.

⁶ Jfr. Astrid Friis i Til Knud Fabricius (1945), 82.

⁷ Terminer for opholdet: ankomst Helsingør 8. maj (Rørdam, *Monumenta Hist. Dan.* 2, II, 668), endnu 17. maj i Danmark (Pers. hist. Tidsskr.,

Hvorvidt en anden historisk interesseret skotte, den forhen nævnte John Skene i Norge (1589) eller Danmark (1589 og 90) har erhvervet sig lærde venner, får foreløbig stå hen¹. Oplyses kan blot, at Skenes udgave af *Acts of Parliaments from James I downwards* (1597) også blev benyttet i Danmark. Hans historiske indledning til udgaven blev o. 1600 excerperet af en dansk eller snarere norsk historiker (Henrik Høyer?) og indgik siden i universitetsbibliotekets samlinger².

Langt mere kan fremdrages om en af de lærde englændere, Daniel Rogers og hans færd i 1580'ernes Danmark. Rogers er selve prototypen på den lærde, omrejsende gesandt og fortjener, da han beskæftiger os en del i det følgende, en kort præsentation. Han stod på fortrolig fod med de kendteste af sin tids historikere og geografer, med George Buchanan³ og William Camden, Hadrian Junius og Abraham Ortelius⁴, og nærrede personligt fra ungdommen af planer om et historisk forfatterskab. I 1570'erne var han på Irland og samlede ind til en Irlandsbeskrivelse⁵, i 1580'erne leverede han stof til Camden og lovede ham et arbejde om de gamle briters sæder og skikke⁶. Intet nåede frem til udgivelse, men endnu findes i engelske bi-

5. r. II, 30), derefter i Brunsvig; sidst i juni i Rostock på vej til Danmark (Dav. Chytræi *Epistolae* (1614), 867f), 2. juli på kortvarigt ophold i Helsingør på vej mod Skotland (Tyge Brahes meteorologiske dagbog og *Opera omnia* VII, 365).

¹ Skene anbefales 1589 af Craig til Tyge Brahe, *Opera omnia* VII, 192 (Skynens fejl for Skyneus). Hans utrykte beretning indeholdende iagttagelser af personer og forhold i bl. a. Danmark 1590, findes i *The National Library of Scotland*, se M. P. Dobie, *The First Twenty Years of the National Library of Scotland* I (1946), 1.

² *Arnemagnæanske Saml.*, AM 22 fol., bl. 56; MS har tilhørt H. Høyer. Se også Rørdam, *Lyskanders levned* (1868), 148 og Birket-Smith, *Om Kbhvn.s Universitetsbibl. før 1728* (1882), 145.

³ »Buchanan exchanged more letters with him [Rogers] than with any other of his correspondents«, P. Hume Brown, *George Buchanan* (1890), 332.

⁴ *Dictionary of National Biography* og følgende noter.

⁵ *Ecclesiae Londino—Bataviae Archivum* I (1887), nr. 42; *Hadriani Junii Epistolae* (1552; skal være 1652), 628, jfr. 499.

⁶ W. Camden, *Britannia* (1586), 23, 118.

blioteker spor af hans forskninger i form af håndskrevne optegnelser og afskrifter¹. Bl. a. et brev til Ortelius viser, i hvor høj grad han under sine rejser havde opmærksomheden henvendt på gamle manuskripter, mønter og indskrifter², og et karakteristisk lille øjebliksbillede af den travle samler er indfanget af vennen³ John Dee i dagbogen, 30. juni 1578: »I told Mr. Daniel Rogers, Mr. Hackluit of the Middle Temple being by, that King Arthur and King Maty both of them did conquer Gelindia lately called Friseland, which he so noted presently in his written copy of Monumethensis, for he had no printed book therof⁴. Gesandtskabsrejserne gav Rogers særlig værdifulde muligheder for at erobre vanskeligt tilgængeligt stof. Naturligvis udnyttede han også sendelserne til Danmark i sin lærde sags tjeneste.

Daniel Rogers var to gange i Danmark. Første gang var i efteråret 1587, da han over Nederlandene rejste nordpå op i *Cimbriam Chersonesum*, hvor han i Haderslev, 3. dec. fandt regeringen⁵. Den »fromme, lærde og vel forsøgte mand«, som prins Christian i stilebogen kalder ham⁶, nåede inden han den 10. fik sin afsked at slutte nærmere kontakt med i hvert fald to af de tilstedeværende danske forhandlere, Niels Kaas og Henrik

¹ Hans materiale til briternes historie findes i den cottonske samling, *A Catalogue of the MSS in the Cottonian Library* (1802), 570, optegnelsesbøger nævnes i *Catalogue of Additions to MSS in the British Museum 1854–60*, nr. 21088 (bl. a. indeholdende en normanner-genealogi) og i *The Private Diary of Dr. John Dee* (udg. 1842), noten til 30. juni 1578. Om Rogers' bibliotek, se iøvrigt *Ecclesiae etc. I*, nr. 199, Hearne's forord til udg. af G. Camdeni *Annales Rerum Anglicarum* (1717) I, CXXXVIII, G. Camdeni et ill. vir. ad Camd. epistolae, ed. Th. Smith (1691), 13.

² *Ecclesiae etc. I*, nr. 42.

³ *Ecclesiae etc. I*, nr. 67.

⁴ John Dee, op. cit.

⁵ Datoerne fra Frederik II.s skrivekalender, *Hist. Tidsskr. 4.r. III*, 576. Rogers' beretning om forhandlingerne, dateret Stade 5. jan. 1587(–88) findes i afskrift i Allens Samlinger og Langebeks diplomatarium jfr. *A Catalogue of the MSS of the Cottonian Library* (1802), 213, nr. 102. Forhandlingernes 5 punkter i regest hos Macray I, 49 og (fyldigere) i F. v. Bezold, *Briefe des Pfalzgrafen Johann Casimir III* (1903), 92 f.

⁶ Eller »*Probus vir, doctus et bene peritus*«, *Nyt Hist. Tidsskr. III*, 287.

Rantzau. Førstnævnte benyttede lejligheden til at lufte sin bekendte forkærlighed for historien. Resultatet blev, at Rogers vel hjemkommen sendte Kaas en boggave, et engelsk historieværk: »Historia Walsinghami«, der kan identificeres med middelaldermunken Thomas Walsinghams »Historia brevis ab Edvardo I ad Henricum V«, som var udkommet 1574 i en statelig folio-udgave, og i dag er en meget sjælden bog¹. Skal man tro Niels Kaas, fandt han behag i værket².

Henrik Rantzau kendte rimeligvis gesandtens navn fra Ortelius' kortværk, *Theatrum orbis terrarum*, på en af hvis første sider stod et epigram af Rogers, og da jo Rantzau, videbegærlig humanist og ivrig nyhedsformidler, gerne indfangede gesandter på vejen til og fra Danmark³, bad han Rogers lægge hjemvejen fra Haderslev om ad Segeberg. Rogers kom og fik under opholdet forevist et kort, Rantzau havde ladet fremstille over den cimbriske halvø. Samtalen gled naturligt fra kartografiske over i antikvariske emner som anglernes udvandring fra Angel i fornum tid, et spørgsmål Rantzau alle dage var meget optaget af⁴. Førend Rogers forlod Segeberg, kvitterede han for gæstfriheden med et epigram, hvori han priste Rantzaus indsats for kartografien, »Qua licet Anglorum domicilia prisca meorum / et Jutas propria cernere sede sitos«⁵. Besøget resulterede i et venskab, som vedligeholdtes ad brevvejen. Rogers forsynede fra nu af

¹ Potthast, *Bibliotheca historicorum medii aevi* (2. udg. 1896), under Walsingham.

² Takkebrev fra Kaas til Rogers 13/4 88: »De historia Walsinghami ad me missa admodum te amo. Jucundissima mihi lectio ipsius fuit et quam gratissima«. RA, T.K.U.A. Latina, jfr. Macray II, 31. Smstds. brev til Rogers fra Kaas 12/11 88 (svarbrev).

³ Hist. Tidsskr., 5. r. V, 671 f. Otto Brandt, H. Rantzau u. seine Relationen an die dänischen Könige (1927), 57, 81, 94 f.

⁴ La Cour, *Historikeren og Sonderjylland* (1941), 95 ff.

⁵ Vers 11–12 af epigrammet »In accuratissimam Cimbriae Chersonesi delineationem, studio et sumptu illustris viri Henrici Ranzovii editam« trykt i *Hypotyposis arcium, palatiorum . . . ab . . . Henrico Ranzovio . . . conditorum . . . conscripta et edita a Petro Lindebergio* (Frankfurt 1592), 69 f. Det er her udateret, men en afskrift [?] omtalt i *Calendar of State Papers, Foreign Series 1586–88* (1927), 450 er dateret Segeberg 20. dec. 1587.

Rantzau med nyhedsstof¹ og forfattede på hans opfordring ved Frederik II.s død en gravskrift, der indgik i Rantzaus trykte samling af mindeord over kongen². Over for disse tjenester fra Rogers side står en boggave, som Rantzau godt to år senere sendte sin lærde ven³. Rogers fik imidlertid ikke lejlighed til at udtale sig om bøgerne; inden de nåede frem, var han død.

Nye kontakter til gavn for kulturudvekslingen opnåede Rogers på sit Danmarksbesøg i 1588. Rejsen kan fra ankomsten 4. juli til afrejsen 4. august detaljeret følges ved læsning af rapporterne om sendefærden⁴ suppleret med en privat dagbog⁵, som blev ført af rejsedeltageren Josias Mercier, en adelig franskmand med gode videnskabelige anlæg, der havde været på studieophold i England⁶ og nu uddannede sig til diplomatisk

¹ Ekstrakt af brev 23/5 88, Macray I, 49, og brev 16/10 90 i mikrofilm 324, 2, Kgl. Bibl., af codex 9737m i Nationalbibl. i Wien.

² *Descriptio pompae funebri habitae Rodtschildij in exequiis Frederici II, Daniae etc. regis* (Hamborg 1588), bl. M₂-M₂ verso. Mindeskriften står blandt de sidste, efter opsætningen indløbne, epitafier, jfr. Dav. Chytræi *Epistolae* (1614) Epp. 609, 822.

³ Breve fra Rantzau til Rogers 31/3 og 25/4 1591. Mikrofilm som i note ¹ anført.

⁴ To til Walsingham af 24. juli, *Calendar of State Papers, Foreign Series, July-December 1588* (1936), 75f, 77ff, og en til Lord Burghly af 10. aug., tr. i H. Ellis, *Original Letters illustrative of English History* 2. series III, 143ff. Sidste er dateret Roskilde, fejl for Rostock, se nedenfor 594 med note 5. Utrykte kilder, hvoriblandt Rogers oratio om Fr. II.s død, Kbhvn. 19. juli, omtales i *A Catalogue of the MSS in the Cottonian Library* (1802), 213.

⁵ Fra *Collectio Camerariana* i München fremdraget af Carl S. Petersen og i Da. Mag. 6 r. I udgivet af C. Behrend; oversættelse ved sidstnævnte i Fra Arkiv og Museum 1. serie bd. 5. Til Behrends noget forvirrede introduktion må føjes, at navnet »Is. Casauboni« på første side af MS formentlig angiver ejernavn, og at det renskrevne MS sikkert har været en vennegave fra Mercier. Mercier stod siden 1584 i venskabelig forbindelse med Casaubon (*Isaaci Casauboni Epistolae* (1709), 1ff) og var oftere sammen med ham i dennes Parisertid (*Ephemerides Is. Casauboni*, ed. John Russel (1850), registret).

⁶ Ikke omtalt i biografien hos Haag, *La France Protestante VII* (1857). Englandsopholdet 1586-88 fremgår af brevdateringer i *A Catalogue of MSS in the British Museum, New Series I* nr. 371, fol. 26 og *Sylloges Epistolarum a viris illustribus scriptorum*, ed. P. Burmannus, Tome I (1724), 307ff,

tjeneste¹. Hans dagbog er med de mange oplysninger om privat færd og uofficielle besøg en for vort formål nyttig kilde. Uddrager vi af den notitserne om sammenkomster med lærde i Danmark, får vi en liste, der ser således ud:

9.–10. juli (og begge senere) Tyge Brahe, Anders Sørensen Vedel. — 11.–14. (og senere) Danzay. — 15. (og begge senere) Arild Huitfeldt, dr. med. Peder Sørensen. — 16. (og senere) dr. jur. Jørgen Skomager. — 19. (og senere) prof. Jørgen Dybvad. — 20. prof. og biskop Povl Madsen, prof. Anders Lauridsen, to unavgivne professorer. — 25. dr. jur. Niels Krag. — 28. Niels Hemmingsen. — 30. Sorøforstanderen Chr. Machabæus.

Om Merciers bekendte *alle* har været Rogers', er det lidet frugtbart at diskutere², — hvad vi konstaterer er, at et ikke særligt fremtrædende medlem af gesandtskabet har stiftet en imponerende lang række bekendtskaber, i høj grad repræsentativ for lærdom og videnskab i Danmark anno 88. Muligt var en sådan bekendtskabsrække sædvanlig ved gesandtskabsbesøg i København³, men særlige omstændigheder kan også have spillet ind. Niels Krag drev sikkert lysten til i Mercier at møde en gammel studiekammerat fra Pariserdagene⁴, og et par af teologerne har måske meldt sig for at drøfte gammeltestamentlige problemer, som Josias' far, Johannes Mercier havde behandlet (tre af dennes kommentarværker var f. eks. i Vedels eje)⁵. Verden var ikke stor. Huitfeldt kendte Rogers fra tidligere⁶, opfriskede

346 ff (bl. a. filologiske meddelelser til Justus Lipsius; dennes svarbreve i J. Lips. Epistolarum centuriæ duæ (Leiden 1591), I, Ep. 32, II, Ep. 35). Et besøg i Oxford nævnes i *The Life and Letters of Sir Henry Wotton*, ed. Logan Pearsall Smith I (1907), brev 2/1 1590.

¹ Om hans dipl. virksomhed først i 90'erne, se bl. a. Pearsall Smith, op. et loc. cit., *Briefe des Pfalzgrafen Johann Casimir III* (1903) og Edm. Rott, *Histoire de la representation diplomatique de la France en Suisse* (1902), registre.

² Det er således usikkert, om Rogers var med til sammenkomsten d. 20. juli.

³ Jfr. ovenfor og Rørdam, *Univ. Hist.* II, 284.

⁴ Dagbogen under 12. juli.

⁵ O. Walde, *Storhetstidens litterära krigsbyten II* (1920), 336.

⁶ Huitfeldt kalder i brev til Valkendorf nytår 1588, Rogers sin gamle

altså gammelt bekendtskab, mens Peder Sørensen højst rimeligt har spurgt nyt om sine engelske lægevenner Moffet og Turner. Tyge Brahes mere kontante udbytte af sammenkomsten var et løfte fra Rogers om, at han ville søge at skaffe ham et trykkeprivilegium i England. Først siden (1590) kom Brahe i tanke om, at Rogers også kunne bruges til at forfatte et epigram til hans ære¹. Rogers på sin side optrådte, hvor han kom, som oldtidsforsker, arbejdede med held på at øge sine samlinger af kilder vedrørende oldtidshistorien.

Hvad han fik ud af at spørge Danzay, ses af det lille filologiske skrift *De literis et lingua Getorum sive Gothorum*², der i 1597 blev udgivet af Leidenprofessoren Bonaventura Vulcanius. Her meddeles der i et tillæg et runealfabet, som Rogers angiver at have fået af »Carolo Dansæo oratore Gallico apud Danos«. Det må være sket i 1588. Om to andre alfabeter fremskaffet af Rogers fortæller Vulcanius, at Rogers modtog dem henholdsvis 1556 af Jens Bille og for 36 år siden af den danske kansler. Meddelelsen går igen hos en række forfattere³, men den er forkert. Rogers var ikke i Danmark i 1550–60'erne. Det var derimod Danzay, og træffet vil, at vi finder de samme to alfabeter smukt prentede på næstsidste blad af hans brevbog for årene 1567–73, et sted som kan have sin forklaring deri, at runer i det 16. århundrede fandt anvendelse som hemmelig skrift⁴. Runerne er måske en filologs opmærksomhed værd, — her skal blot Danzays angivelser af herkomst sammenlignes med Vulcanius' overskrifter:

bekendt, A. G. Hassø, Kristoffer Valkendorf (1933), 157. Muligvis var de gamle studiekammerater (begge i Frankrig 1566).

¹ Tyge Brahe, *Opera omnia* VII, 141, 217, 285.

² . . . quibus accesserunt specimina variarum linguarum (Leiden 1597). De omtalte alfabeter findes 43 ff.

³ P. Sejdelin i *Annaler for nord. Oldk. og Hist.* (1854), 207 noten; C. H. Brasch, *Gamle Eiere af Bregentved* (1873), 141; P. G. Thorsen, *Om runernes brug til skrift udenfor det monumentale* (1877), 100, 102; Bricka nedennævnte sted; Seaton op. cit., 117. Ved at trække 36 fra 97 konstruerer de et Rogers-ophold i Danmark 1561; heraf Seatons »Rogers who was constantly over in Denmark«.

⁴ Ingvar Andersson, *Svensk och europeisk femtonhundredtal* (1943), 85 f.

*Danzays brevbog:*¹

Hoc alphabetum ad² me a D. Joanne Bilde,³ praefecto regio in Gothlandia insula missum est anno 56.

Hoc alphabetum Gothicum habuit D. Cancellarius Danicus ante 30⁴ annos

Vulcanius, De literis:

Primum Alph. Gothicum, quod Cl. V. Daniel Rogersius a D. Johanne Bilde³ praefecto regio in Gothlandia insula ad se missum anno 1556. . .

Secundum Alph. Gothicum, quod idem Daniel Rogersius nactus est a Cancellario Danico ante annos ut ipse testatur 36.

Verbaloverensstemmelsen viser utvetydigt, at de to alfabeter ligesom det ovenfor nævnte må være kommet til Rogers via Danzay. Et sted på vejen fra Rogers' optegnelsesbog til Vulcanius' samling — som mellemed nævner Vulcanius Philip Marnix van Sint Aldegonde⁵ — er tallet 30 (fejlagtigt eller bevidst) blevet ændret til 36 og Rogers ved mangelfuld kildeangivelse kommet til at stå som hovedformidleren. Vejen var kompliceret: fra monumenterne til Jens Bille og Johan Friis(?) > Danzay > Rogers > Marnix > Vulcanius. At alfabeterne overhovedet kom uden for Danmarks grænser skyldtes et møde i København mellem en engelsk og en fransk gesandt.

En anden vej kom til at gå fra Anders Sørensen Vedel over Rogers til England.

Sommeren 88 opholdt Vedel sig i hovedstaden for at opnå støtte til en attrået rejse landet rundt, hvorunder det nødvendige

¹ Indberetninger fra Charles de Dançay til det franske hof 1567–73, udgivne ved C. F. Bricka (1901), VII, og kopibogen i RA, Arkivalier af udenlandsk proveniens, Frankrig.

² Overstreget: nuper ad.

³ Jens Bille, der også kendes som ejer af et visehåndskrift, blev først lensmand på Gotland 1560.

⁴ Under dette tal står med samme skrift 27.

⁵ Dette oplyses ved »Primum Alphabetum« og gælder måske også de følgende. Rogers kendte Marnix fra gesandtbesøg i Nederlandene (A. A. v. Schelven, Ph. Marnix van Sint Aldegonde (1939), 41) og skrev i Vulcanius' stambog marts 1579, Correspondance de Bonaventura Vulcanius ved H. de Vries (1923), 497.

historisk-topografiske kildegrundlag for Danmarkskrøniken skulle tilvejebringes¹. »Han lover en fremstilling af de nordiske rigers historie«, skriver Mercier efter at have mødt ham på Hven, og netop d. 16. juli, dagen før Mercier for anden gang noterer hans navn, fik arbejdet hermed de allerlyseste udsigter ved kancelliets udfærdigelse af rejsepas for mester Anders². Hans udgave af Adam af Bremen havde gjort hans navn bekendt ud over landets grænser, bl.a. havde Rogers' landsmand og ven William Camden nylig gjort brug af Adam i sit fremragende historisk-topografiske værk »Britannia« (1586 og -87)³, og da Rogers, som tidligere nævnt, ligefrem var en af Camdens medarbejdere⁴, ja, tilmed havde et eksemplar af Britannia med i bagagen⁵, var alle betingelser til stede for en udbytterig diskussion Vedel og Rogers imellem om berøringspunkter i Englands og Danmarks oldtidshistorie.

I Britannias indledende afsnit behandler Camden de gamle folkestammer, som har været knyttet til Englands historie og omtaler her blandt angler og normanner de daner. I første-udgaven af 1586 (hvor han foruden Adam benytter Saxo⁶) nævnes danerne nærmest kun, mens han i anden udgave (1587) tillægger en undskyldende bemærkning om, at end ikke danskerne selv er enige om deres oprindelse, og at historien om Dan forlængst er opgivet af de lærde⁷. Camden har tydeligvis været i stofnød og er først under arbejdet på tredje-udgaven (1590)

¹ C. F. Wegener, op. cit. 152 ff.

² Op. cit. 156 note 13. Den fulde ordlyd er bevaret i Langebeks excerpt af det tilsvarende tyske pas fra 17. juli, gengivet hos F. R. Friis, Elias Olsen Morsing (1899), 7f, note 2. D. 23. juli udbetalte rentekammeret 50 dlr. til Vedel, Da. Saml. I, 98.

³ Britannia (udg. 1586), 47, 50. I 1606 har James Ussher en bemærkning til Vedels Adamkommentar, Guil. Camdeni et ill. virorum ad Camd. epistolae (London 1691) 85f. I Tyskland sørgede Henrik Rantzau for bogens udbredelse, J. Skovgård, Georg Braun und Heinrich Rantzau, Nordelbingen 15 (1939), 105.

⁴ Se ovenfor s. 585.

⁵ Eftersom han senere på rejsen forærede David Chytræus et, Dav. Chytræi Epistolae (1614), 815f.

⁶ Britannia (1586), 508.

⁷ 1587-udgaven har Det kgl. Bibl. velvilligst skaffet til låns fra Sverige.

blevet opmærksom på en forsker, som kunne citeres. »Andreas Velleius«, hedder det nu, »Danus vir literatissimus a Dahis Scytiae populo et nomen a Marc, quae non limitem sed regionem significet, repetit«¹. Vedel angiver selv i nogle senere breve til Camden Rogers som forbindelsesofficer². I samtalerne 1588 har Rogers da med Britannia i hånden afæsket historiografen hans syn på Danmarks opkomst og Vedel svaret med en henvisning til, hvad han fire år tidligere havde fremsat i afhandlingen *Oratio de origine appellationis regni Daniae*, der indeholder en definition af »mark«, som af Camden omtalt. Efter al sandsynlighed har Rogers fået det lille skrift på kun tolv blade med sig og lånt det videre til Camden. En lille detailoverensstemmelse kunne nemlig tyde på, at Camden ikke bare har hørt om teorien. Umiddelbart før omtalen af Vedel har han — fremdeles i 3. udgave — indføjjet nogle ord om en kendt hypotese af Goropius Becanus. Stedet lyder med udhævelse af tilføjelsen: »Danum enim illum Gigantem Humbli filium *et Goropium qui a Gallo gallinaceo deducit ex antiquitatis schola ipsa veritas iam pridem explosit*«³. Dette aldeles overflødige indskud er sikkert inspireret af Vedels polemisk begrundede, i lignende sammenhæng fremsatte: »Valeant ergo cum Gallo Gallinaceo suo Becceselana«⁴. Som i sin tid (1549) den engelske udsending Sir John Borthwick fra Danmark foranledigede Saxo sendt til England⁵, bragte Rogers nu Vedel derover. Navnet Andreas Velleius blev stående i de senere udgaver af Britannia⁶.

¹ Tredje-udgaven findes i et London- og et Frankfurtryk; efter sidstnævnte, 75.

² Vedels to breve til Camden fra 1596 og 1615 er genoptrykt af Wegener, op. cit., 216f note 19, 249 note 17. Når Wegener (216) mener, at forbindelsen kan være etableret af Lauge Christensen, er han vildfarende. Endnu i 1590 var L. C. skoledreng i Ribe (Wegener, 173). Fejlen skyldes, at Wegener ligeså lidt som Seaton har sammenlignet udgaverne af Britannia; de har begge benyttet 1600-tals oversættelser, der hviler på 6. udgave. Helt misforstået er Seaton's oplysning, at Rogers gjorde Vedel opmærksom på Camdens hædrende omtale af ham, op. cit., 117.

³ Britannia (1590), 75.

⁴ Oratio (1584), bl. B³.

⁵ Seaton, op. cit., 261.

⁶ Ene undtagen den forkortede af 1617.

Daniel Rogers og hans ledsagere lagde hjemvejen over Gedser-Rostock og tøvede undervejs et par dage hos lensmanden på Tryggevælde Arild Huitfeldt. Merciers karakteristik af Huitfeldt som en mand med stort kendskab til oldtiden angiver et samtaleemne¹, og lensmanden foreviste naturligvis sine gæster stedets historiske seværdighed: Tryggevældestenen. Indskriften på denne »utilhuggede og ældgamle sten« nedskrev Rogers 30. juli mellem sine runealfabeter, og med disse publiceredes den af Vulcanius i 1597. På Tryggevælde var i Rogers følge lic. juris Pieter van Heile, der også interesserede sig for historiske sager², og for hvem besøget blev første skridt mod en nær kontakt med Huitfeldt³. Inden bortrejsen forærede Josias Mercier Huitfeldt en nylig udkommen bog om byzantinsk hofvæsen⁴. Den 4. august forlod de landet.

Det hører med til billedet af Rogers' optræden som aktiv kulturgesandt, at han på hjemrejsen tog ophold i Rostock for en fjorten dages tid⁵ og herunder plejede omgang med adskillige universitetsprofessorer, mænd som Jo. Caselius, Jo. Georg Godelmann, Simon Pauli og brødrene David og Nathan Chytræus⁶,

¹ Dagbogen 30. juli. Når H. desuden omtales som velbevandret i kemi, er anledningen, at han ved første møde, d. 15., optrådte sammen med Peder Sørensen.

² *Ecclesiae Londino-Bataviae Archivum* I (1887), nr. 211, brev til Ortelius 1592.

³ Han var kommet med Rogers til Danmark i håb om at blive lærer i fransk for prins Christian, Macray I, 50. Først 1594-97 var han i da. tjeneste som agent i England (Meddelelser fra Rentekammerarkivet III (1873-76), 197); 16/5 94 missive, at rentemesteren skal give Huitfeldt penge til v. Heile (Kanc. Brevbøger), i 1597 var v. Heile sammen med Huitfeldt i London og juli 99 på Dragsholm, Rørdam, *Historieskriveren Arild Huitfeldt* (1896), 200f.

⁴ Rørdam, op. cit., 102.

⁵ I MS phot. 4° nr. 9, Det kgl. Bibl., (første del af Merciers dagbog), kan Rostockopholdet desværre kun følges til 10. aug. I Dav. Chytræi *Epistolae* (Hanoviae 1614), Ep. 815 nævnes opholdets varighed af 14 dage, verificeret af *Calendar of State Papers, Foreign Series, 1588 july-december* (1936): Rogers' kreditiv for v. Heile 18. aug., Rostock.

⁶ MS phot. 4° nr. 9. Med Nathan stod Mercier senere i brevveksling, se *Catalogus codicum lat. Bibl. Regiae Monacensis* II, 1 (1874), 252.

og videre at han blev endda særdeles gode venner med historikeren David Chytræus, der som vor korrespondent dækker besøget. Af hans epistler erfarer vi, at Rogers i Rostock afleverede sin inskription til Rantzaus mindesmærke over Frederik II¹, samt at Chytræus som en vennegave modtog Rogers' medbragte eksemplar af Camdens *Britannia*, hvilket han med udbytte læste igennem². Ved afskeden aftalte de at føre en korrespondance med oversendelse af politisk nyhedsstof, og skønt trægt løb en sådan faktisk lige til Rogers' død i 1591³.

I brevvekslingen, som Vedel efter Rogers' død indledte med Camden for at etablere en gensidig meddelelse af kildemateriale, fremsatte han ønsket om en personlig kontakt. Hvem vidste, skrev han, om ikke *Camden* fik lejlighed til at komme som gesandt til Danmark!⁴ Et bedre udtryk end dette for den lærdes tro på gesandtskabsinstitutionens kontaktskabende og kulturformidlende mission finder vi næppe. Dens rigtighed har vi til fulde set bekræftet ud fra synsvinklen: de fremmede i Danmark. Fik danskes officielle rejser over Nordsøen en lignende betydning?

Vore historikere var godt repræsenterede blandt englandsfarerne. Den senere kongelige historieskriver Jo. Isaksen Pontanus studerede 1596 i England, hvor han endog — ligesom ripenseren Lauge Christensen⁵ — fik personlig forbindelse med Camden⁶. I officielt øjemed kom Arild Huitfeldt i 1597, Niels

¹ Dav. Chytræi Epistolae, Ep. 609, 822.

² Ep. 815. — Først folioudgaven af *Chronicon Saxoniae* i 1593 viser dog Chytræus' kendskab til *Britannia* — og vel at mærke i dens udg. af 1590, hvor Ethelwerdcitatet om Hedeby første gang optræder (*Chron. Sax.*, 181).

³ Ep. 811, 815, 736, 756, 767, 1207, *Historiae Ecclesiasticae Seculi XVI Supplementum*, ed. Jo. Fechtius (1684), 723f. Efter Rogers overtog ungdomsvennen Robert Beale korrespondancen, Ep. 740, 896 og 1212.

⁴ »Quis novit? Erit forte occasio tui ad nos publico nomine legandi«, Vedel til Camden 16/10 96, Wegener op. cit., 217 note 19. Camden svarede næppe, jfr. brevet 12/6 1615, 249 note 17.

⁵ Wegener op. cit., 216.

⁶ Rørdam, *Historiske Samlinger og Studier III* (1898), 12; om andre englandsfarere og Camden se O. Walde op. cit. II, 262 og *Nordisk Tidsskrift för Bok- och Biblioteksväsen*, årg. 19 (1932), 18.

Krag i 1598–99 og Jonas Venusin i 1606 til London. Forfatteren til Danmarks Riges Krønike viser sig i de sidste partier af værket velorienteret i de nyere engelske krønikeudgaver, hvilket næppe er uden sammenhæng med 1597-besøget¹. Han logerede da i Fenchurch Street², hvorfra han i ledige stunder tog på udflugt til Londons historiske seværdigheder, de rige mindesmærker i Westminster, »klosterkirken«, og »dronningens hus«, samt antikviteterne i St. Paul's³. — Niels Krag kom året derpå i sendelse til byen og måtte da, som brugeligt var, fremstille sit ærinde mundtligt for dronningen. I sin velformede oratio satte han, rigens historieskriver, de engelsk-danske relationer i et historisk perspektiv, som rakte tilbage til oldtiden. De fornemme tilhørere blev belært om anglernes danske oprindelse, Vilhelm Erobrerens nedstamning *a Rollone Dano* og den engelske adels udspring af normannerne — i det hele en smuk lille prøve på Krags historiske kunnen, som desværre først mange år efter blev offentliggjort⁴. Umuligt er det dog ikke, at han fik diskuteret historie med interesserede kolleger. Af hans værts kostregnskab ses, at han foruden forskellige notabiliteter beværtede »at other times divers learned gentlemen«⁵. I de lærde cirkler har han uden tvivl gjort sig bemærket: Camden kalder ham i sine annaler »vir literatissimus«⁶.

¹ I Danmarckis Rigis Krønike fra Kong Dan (1603) oversættes i tillægget »Om de Normanners herkomst udi Franckerige« Thomas Walsinghams Ypodigma Neustriæ (1574) og citeres Camden (1f) og Florentius Vigorniensis, Chronicon ex chronicis (1592) (30, 39 etc.). Først og sidstnævnte værk ses ikke benyttet af Vedel, der ellers var en stor bogsamler, jfr. Wegener op. cit., 229 note 8.

² John Stowe, The Annales of England (1605), 1304.

³ Regnskabet over gesandtskabsudgifterne under 12. og 17. sept., Rørdam, Historieskriveren Arild Huitfeldt, tillæg 140 ff.

⁴ Rymer, Foedera, Conventiones, Literae etc., 3. ed. ved G. Holmes, vol. VII, part I (1742), 207 ff; jfr. Krags beretning om talens polering i Nye Danske Magasin 4, 178 ff.

⁵ Calendar of the MSS of Marquis of Salisbury Preserved at Hatfield House, Part XIV (Addenda, 1923), 93. Regnskabet er givet i regest, uden at det ses, om navnene findes opgivet i originalen.

⁶ Guil. Camden, Annales Rerum Anglicarum, ed. Tho. Hearne (1717), 828. Epiteter er i dette værk meget sjældne.

Landets officielle historieskriver efter Niels Krag, Jon Jacobsen Venusin kom til England i 1606 som en af de lærde, der ved Christian IV.s svogerbesøg skulle repræsentere dansk erudition. En anden deltager var Hans Poulsen Resen, som på turen bl.a. tilkøbte sig en lille håndskriftssamling¹. Venusin skal for sin lærdoms skyld have vakt almindelig opmærksomhed², og bestemt vides, at han kom i nærmere forbindelse med to engelske forskere, med matematikeren og orientalisten, rektor ved St. Ethelbury's William Bedwell, der skænkede ham en udgave af *Itinerarium Antonini Augusti*³, — og Camden. For sidstnævnte havde Venusin året forud i nogle theser de *fabula quae pro historia quam saepissime venditatur*⁴ udtalt sin uforbeholdne beundring, fordi han m.h.t. anglernes udvandring »eruditissimus . . . rem omnem docte et candide aperit«. Sammesteds, men i anden sammenhæng, havde Venusin retorisk udfordret Camden til en meningstilkendegivelse: Hvis Camden ville belære ham rettere, skulle han gerne skifte mening⁵. Herudfra tør man slutte, at Venusin har været ivrig for at træffe Camden i London. Den årvågne Camden var ikke mindre interesseret i at høre nyt fra dansk oldtidsforskning, og kontakt må være blevet opnået, thi året efter, da Camden bragte en ny udgave af *Britannia* i trykken, præsenterede han i særdeles smigrende vendinger Venusin for læserne som »eruditissimus et cum judicio in antiquitatis studio versatissimus Jonas Jacobus Venusinus«⁶. Derpå gengav han en af Venusin sprogligt begrundet teori, ifølge hvilken Pomponius Melas *Codanonia* var identisk med *Dania*:

¹ Bjørn Kornerup, Hans Poulsen Resen (1928), 290.

² H. F. Rørdam, J. J. Venusin, Kirkehist. Saml., 3. r. I (1876), 270.

³ O. Walde, op. cit. II, 289, note 3. Dedikationen er dateret London, 9. aug.

⁴ Theses . . . venditatur. Qui deprehenda et quam sollicite cavenda. Quas Deo Opt. Max. Praeside (påklstret: die XVI Novembr.) publice defendet Jonas Jacobus Venusinus. Respondente Henrico Erharta Masio. Hafniae Anno 1605.

⁵ Op. cit. §§ 197 og 223.

⁶ Venusin nævnes ikke i udg. af år 1600, den sidste før 1607-udg. Sidstnævnte har ikke været mig umiddelbart tilgængelig, men den er optrykt i Joannis Jansonii *Novus Atlas sive Theatrum Orbis Terrarum . . . Tome Quartus*, Amsterdam 1646.

»... Venusinus nominis Danorum vestigia expressa in sinu *Codano* et *Codanonia*, quorum meminit hoc in tractu Pomponius Mela, solerti indagine deprehendi. .t. Quae nomina a Septentrionalibus crassius elata *Cdan* et *Cdanonum* Mela in *Codanum* et *Codanoniā* Latina incude efformavit, ut [posteritas ex *Gdanum Dansk*, ex *Clodovæo Lodovic*, ex *Knuto Canulum* mollius procederunt«. ¹

Teorien var en af Venusins kæreste, først fremsat i en forelæsningsrække 1603² og siden trykt i theserne af 1605³, til hvilke Camden iøvrigt henviser ved en marginalnote⁴. Uden det officielle Englandsbesøg var Venusin og hans lille skrift næppe kommet til Camdens kendskab — ligeså lidt som det er sandsynligt, at Vedels oratio skulle være nået ham uden Rogers' mellemkomst. Camdens *Britannia* i dens forskellige udgaver er et sjældent håndgribeligt udtryk for det frugtbare samspil mellem de diplomatiske og kulturelle forbindelser England–Danmark o. år 1600.

Summary

It is a well-known fact that a vivid interchange of culture took place between Denmark and England and Scotland respectively towards the end of the XVIth century⁵. In this paper new instances of this are brought forth and at the same time an attempt is made to show that the exchanges of embassies and royal visits were important, nay, presumably the most important means of

¹ *Novus Atlas* IV, 58. — Jfr. om Dantzic, Ed. Erslev, Jylland (1886), 81 f.

² »Antiquitates rerum Danicarum ex variis autoribus«, der ifølge Rørdam, Jon Jacobsen *Venusinus* (*Kirkehist. Saml.*, 3. r. I, 265 f) er bevaret i afskriftsamlingen »*Conlectanea historica sive dissertationes de origine gentis Danicae aliarumque nationum antiquitatibus*, autore M. Jona Jacobæo Venusino, historico regio«, Ny kgl. saml. 467 fol. Hypotesen fremsættes bl. 8 f, 20 ff.

³ *Theses etc.* §§ 93 ff.

⁴ *Op. et loc. cit.*, margin: »*Thesibus de fabula quae pro historia se venditat*«.

⁵ This treatise should be regarded as addenda et corrigenda to Ethel Seaton's excellent monograph, *Literary Relations of England and Scandinavia in the XVIIth Century*.

establishing a cultural contact across the North Sea. It is proved by examples that a great number of people, representing various strata of society, ranging from musicians, clerks and undergraduates to well-known scholars and high-born noblemen were often carried to a foreign country in the retinue of an ambassador and that the sojourn made by the embassy in the foreign country often extended over 3 to 4 weeks thus affording the members of the embassy abundant opportunity to become acquainted with the culture of the country in question.

That English and Scottish ambassadors associated privately with Danish people is shown by various examples, from statements in Tyge Brahe's Meteorological Diary, from letters written by him and other well-known Danes, from the account-books of Copenhagen University, and from reports made and diaries kept by persons belonging to the embassy, a particular example in point being the diary kept by Josias Mercier, a Frenchman, who accompanied Daniel Rogers to Denmark in the summer of 1588.

A concomitant to the treaties between Scotland and Denmark in the middle of the 1580's and King James VI's visit to Denmark in 1589—1590 was the springing up of several friendships between Scots and Danes, friendships, which were kept up by correspondence and various friendly offices. John Maitland and Peter Young, for instance, procured Tyge Brahe a printer's license. Henrik Ramel sought the assistance of friends to obtain permission to export wool from Scotland, and Christian Barnekow exchanged news with gentlemen at King James' court. Moreover, several young Danish noblemen completed their education by a visit to Scotland.

Already in 1585 there was from Danish official quarters set forth protests against George Buchanan's and Hector Boece's statements of the political status of the Orkneys in their respective Histories of Scotland, and the question of the status of these islands was taken up for renewed discussion privately between the two Danish historians, Niels Krag and Arild Huitfeldt, and Peter Young during the latter's visit to Denmark in 1594. Passages from John Skene, the jurist's preface to *The Acts of Parliament from James I downwards* were extracted by a Danish historian, a fact which may perhaps be traced to a personal acquaintance with John Skene during his embassies in Denmark in 1589 and 1590.

The English physicians, Peter Turner and Thomas Moffet, who were sent to Denmark in 1574 and 1582 respectively came there into touch with Peder Sørensen (Severinus), the Paracelsist

physician, who especially influenced Moffet profoundly. The interest which was aroused in Sørensen in England, undoubtedly by these two physicians, led to a translation of the principal of his writings into English about the year 1600. This translation was never published, but is now together with other writings of Sørensen's found in the Sloane Collections.

Both English and Danish historical research profited from the ambassadors' visits. During his visit to Denmark in 1587 Daniel Rogers made the acquaintance of Henrik Rantzau, a Holstein nobleman and a humanist, and discussed with him the question of the location of the Angles' original settlements, afterwards keeping up his connection with him by correspondence. During his visit to Denmark in 1588 Rogers met amongst others Tyge Brahe, Arild Huitfeldt, Niels Hemmingsen and several other Danish professors. Rogers made transcriptions of some runic alphabets which had been collected by Danzay, the French ambassador; Anders Sørensen Vedel, the historian, drew his attention to the treatise *Oratio de origine appellationis regni Daniae*, which knowledge Rogers passed on to Camden, as is seen from the 1590 edition of *Britannia*. When professor Jonas Jacobsen Venusinus came to England in the retinue of King Christian IV in 1606, Camden became acquainted with Venusinus' *Theses de fabula*. This treatise was immediately made use of in the new edition of *Britannia* in 1607. It is known that another historian, Niels Krag, when he went on a mission as negotiator to England in 1598—1599 met "divers learned gentlemen", with whom he presumably discussed points of contact in the ancient histories of England and Denmark, a subject he took up in his "oratio" to Queen Elizabeth. During his visit to England as ambassador in 1597 Arild Huitfeldt took the opportunity to see the historical sights of London and most likely made purchases of books. In the last volumes of his imposing History of Denmark, *Danmarks Riges Krønike* (1595—1603), a work to which he devoted such a great part of his life, he quoted in addition to Polydore Vergil's *Historia Anglica*, Thomas Walsingham's *Ypodigma Neustriæ* (1574), Florence of Worcester's *Chronicon ex Chronicis* (published in 1592) and William Camden's *Britannia*.

Orla Lehmann i slesvig-holstensk fangenskab

AF

HOLGER HJELHOLT

1.

I et brev, som den engelske gesandt i København, sir Henry Wynn, den 29. marts 1848 sendte sin kollega i Berlin, lord Westmorland, omtaler han minister Orla Lehmanns sendefærd til Berlin (og London)¹. Det synes, skriver Wynn, at være Lehmanns kollegers hensigt på en pæn måde at befries for øjeblikket fra dette »radikale medlem«. På brevet har Westmorland gjort følgende notits: Lehmann »var en rødglødende radikal, som ved den liberale bevægelse i København havde opnået at blive minister«.

I de konservative engelske gesandters øjne fremstod Lehmann naturligt som radikal, ja, endog som rødglødende. Denne farve var egentlig ikke egnet til at diskvalificere ham i de revolutionære slesvig-holstenske kredse. Han som disse havde den radikale — eller liberale — politiske anskuelse fælles. Fra hans tidligste ungdom havde »den høje statsborgerlige frihed« været Lehmanns ideal². Det, der skilte ham fra slesvig-holstenerne, var

¹ Brevet findes i bd. I af Westmorlands samling »Correspondence on the Affairs of Denmark and Schleswig Holstein relating to the Treaty of Peace, signed by Lord Westmorland«. Udenrigsmin.s arkiv. England: Akter vedr. det dansk-tyske forhold, hørende til... Westmorlands (d. 1859) embedsarkiv. 1848—51 (52). 6 bd.

² Orla Lehmanns Efterladte Skrifter. Udgivne af Hother Hage. II (1873), 412. — 3. og 4. del er udgivne af Carl Ploug.

det nationale. Medens disse vilde oprette en ny småstat, Slesvig-Holsten, og inkorporere Slesvig i det store Tyskland, kæmpede Lehmann ikke blot for at bevare Slesvig i dets gamle statsforbindelse med moderlandet, men for at knytte det nærmere til dette under en ny, konstitutionel forfatning.

Sit ejderdanske standpunkt gav Lehmann veltalende udtryk i den tale, som han holdt ved festen 28. maj 1842, årsdagen for indførelsen af de rådgivende stænderforsamlinger¹. Kun for- enede med Slesvig, udtalte han her, har vi »en i militær henseende velforsvaret grænse og tilstrækkelige midler til en dygtig indre udvikling«. Henvendt både til de separatistiske slesvig-holstenske kredse og til tyske planer om at knytte Danmark med dets dengang overmægtige flåde til Tyskland som en »admiralstat«² fortsatte Lehmann: »Vi forstår ved Danmark alt land mellem Øresund og Ejderen og er rede til at forsvare vort gamle Dannevirke både mod nordalbingiernes højforræderske skrål og mod alle tyske fuglefængeres søsyge erobringslyst. Og skulde det gøres fornødent, da vil vi med sværdet skrive på deres ryg det blodige bevis for den sandhed: Danmark vil ikke«.

Lehmanns udtalelse er retorisk af megen virkning. Men i betragtning af Danmarks militære hjælpemidler havde den ikke alt for nær tilknytning til virkeligheden. Yderligere var den stærkt udfordrende både over for de højforræderiske nordalbingier (slesvig-holstenere) og over for de »tyske fuglefængere«. Udtalelsen virkede ophidsende på begge parter, forvanskedes yderligere ved gengivelser, der kun gik ud på at gøre ondt værre³. Det hed f. eks., at Lehmann havde sagt, at man på slesvigernes ryg blodigt vilde skrive, at de var danske, eller at man vilde piske slesvig-holstenernes ryg med danske love o.l. Lehmann opnåede ved

¹ Orla Lehmanns Efterladte Skrifter. IV (1874), 261 ff.

² Om disse planer se Troels Finks afhandling »Admiralstatsplanerne i 1840'erne«. Festskrift til Erik Arup. (1946), 287 ff.

³ Se Christian Degns afhandling »Die Legende von den blutigen Schlägen für die Schleswiger« i Zeitschrift für Schleswig-Holsteinische Geschichte. LXV (1937), 406 f. — Sml. Christian Degn: »Orla Lehmann und der nationale Gedanke« (1936) (= Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins. XVIII. Bd.), 63.

sin udtalelse at blive kendt — og berygtet — i vide slesvig-holstenske og tyske kredse.

Bedre blev hans rygte ikke, da han som martsminister i 1848 udformede det kendte, afvisende svar til den slesvig-holstenske deputation og til bekæmpelse af revolutionen søgte at fylke det danske folk under ejderprogrammets banner.

Ved martsministeriets omdannelse i november 1848 afgik Lehmann som minister. Han udnævntes den følgende måned til amtmand over Vejle amt, et embede, som han dog først tiltrådte i januar 1849. I begyndelsen af april brød kampen mellem Danmark og Tyskland ud på ny. Den 20. april angreb slesvig-holstenerne under Bonin Kolding og satte sig fast i byen. Den 23. søgte danskerne, men forgæves, at tage byen tilbage. Både slesvig-holstenerne og de tyske forbundstropper under general Prittwitz rykkede nu ind i Jylland.

2.

Om eftermiddagen den 23. modtog Orla Lehmann i Vejle gennem flygtninge fra Kolding underretning om kamphandlingerne i byen og om, at byen stod i brand¹. Lehmann ilede til Kolding for som stedets civile overøvrighed at henvende sig til den slesvig-holstenske øverstbefalende med bøn om skånsel mod byen og med tilbud om at virke som mellemmand mellem hæren og civilbefolkningen². Det hverv fik han ikke udrettet. Den 24. indberettede by- og herredsskriver Carøe i Vejle til indenrigsministeriet: »at efter at det i går middag var blevet kundbart, at fjenden under generobringen af Kolding havde skudt flere bygninger i denne i brand, tog her amtmand Lehmann dertil, men at man senere til dags aften intet har set eller hørt fra eller om ham«³.

¹ Orla Lehmanns Efterladte Skrifter. II (1873), 396 ff. — Af Orla Lehmanns Papirer. Udg. af Julius Clausen (1903), 124 ff.

² Dette motiv anføres også i de i »Fædrelandet« 27/4 1849, nr. 97 givne beretninger fra Vejle.

³ Indenrigsmin. sekr. journalsag nr. 493/1849.

I stedet for at opnå den ønskede forhandling med Bonin var Lehmann blevet udsat for grove forhånelser fra slesvig-holstenske officerer¹. De var for resten preussere. Han, der frivilligt havde opsøgt den fjendtlige hær, blev erklæret for krigsfange. Han førtes til Gottorp slot, hvorfra han sidst i maj overførtes til Rendsborg fæstning. En af de officerer, der havde overfuset Lehmann, havde bl.a. peget på hans »forbandede jødefjæs« og gjort mine til med sabelen at ville skrive »fraktur-bogstaver« på hans »fordømte pukkele«. Officeren har haft Lehmanns udtalelse fra 1842 i tankerne.

Kort før slesvig-holstenernes indrykning i Jylland havde statholderskabets befuldmægtigede hos centralmagten, Francke, skrevet til chefen for det slesvig-holstenske udenrigsdepartement, Harbou, og opfordret til at fange stiftamtmand Sponneck i Ribe, men senere frem for alt Orla Lehmann². Send mig dem hertil, skrev han, det skal ikke skorte dem på andet end æren! Efter at Lehmann, som vi har set, frivilligt havde vovet sig i ulvens gab, er Francke ovenud begejstret. Sender De ham hertil, skriver han til Harbou, så han sammen med Dannebrog kan blive klynget op under Paulskirkens tag, så skal jeg gøre Dem til tysk kejser!³

Om sit fangenskab, der varede lige til den 11. august, har Orla Lehmann selv nedskrevet en udførlig beretning⁴. Udarbejdelsen af denne er sket mange år senere, men Lehmann har hertil brugt de samtidige optegnelser og breve.

Der indtraf under fangenskabets to for Lehmann indgribende begivenheder. Den ene var vedtagelsen af grundloven 5. juni 1849, den frie forfatning, i hvis udformning han havde haft en så væsentlig andel⁵. Den anden var af privat karakter, hans

¹ Oberst St. Paul og kpt. (major) Steuber. Om disse se Zeitschrift für Schlesw.-Holst.-Lauenb. Geschichte. XV (1885), 49 og 76.

² Herzoglich Schleswig-Holsteinisches Hausarchiv. Abteilung III. Litr. EE. 46. b. 3: skr. 18/4. Schleswig-Holst. Landesbibliothek. Kiel. — Akterne fra dette arkiv citeres i det følg. kun med EE og nr.

³ Smst.: skr., indgået 1/5.

⁴ Orla Lehmanns Efterladte Skrifter. II (1873), 396 ff.

⁵ Se f.eks. Jens Møllers afhandling »Forarbejderne til Grundlovsudkastet« i »Den danske Rigsdag. 1849—1949«. I (1949), 41 ff.

hustrus død den 27. juni i en alder af knap 28 år. Med Annette Marie Bolette Puggaard, datter af den velhavende grosserer Hans Puggaard, var Lehmann blevet gift i september 1844. Hun skænkede ham i 1846 datteren Margrethe, der blev moder til Helge og Ove Rode. I okt. 1848 fødte hun en datter, som imidlertid døde 21. april 1849¹. Hun selv var på dette tidspunkt meget syg — dødssyg, viste det sig. — Da tronskiftet i Danmark sidst i januar 1848 skete, og revolutionerne i Europa brød ud, befandt Lehmann sig siden foregående års slutning med sin hustru og datter på en Italiensrejse, hvis formål var at styrke fru Lehmanns helbred. Han skiltes her fra hustruen og ilede hjem for at virke for den liberale og nationale bevægelse. Da han i januar 1849 gik som amtmand til Vejle, var det også en afsked med hustruen, der blev efterladt i København. Begge gange har Lehmann følt det, som ofrede han sin personlige lykke for fædrelandets og frihedens sag.

Det er ikke hensigten i det følgende i alle enkeltheder at skildre Lehmanns fangenskab eller de forsøg, der af ham selv og andre blev gjort for at udfries af dette. Jeg må herom henvise til at læse Lehmanns egen beretning. Imidlertid er der i denne både væsentlige og uvæsentlige ting, som det er rimeligt at korrigere, ligesom jeg skal give forskellige nye oplysninger om sagen. For sammenhængens skyld nødes jeg til at gentage noget af, hvad man også kan læse i Lehmanns beretning.

Samme dag som Lehmann var bragt til Gottorp, d. v. s. den 24. april, skrev han et brev til den ene af statholderne, Wilh. Beseler. Den anden var grev Fr. Reventlou-Preetz. Han gjorde rede for omstændighederne ved sin »tilfangetagelse« og udtalte, at han overlod til Beselers egen ære at afgøre, om man vilde beholde en fange, som man havde taget under sådanne forhold². Derimod bad han indtrængende om, at man tillod ham at skrive

¹ Bodil Marie, f. 25/10, d. 21/4. Arkivar Tr. Dahlerup har velvilligt givet mig denne oplysning fra Vor Frue kirkebog. Kbh.

² Når Lehmann i sin beretning: anf. st. s. 400f. angiver som brevets indhold, at han krævede sig løsladt, er det ikke helt dækkende. — Gengivelse af brevet samt Boysens svar af 24. april findes i Orla Lehmanns arkiv, B. 3 i Rigsarkivet.

til sin syge hustru, der netop havde mistet et barn. Statholderskabets svar samme dag, der gaves af indenrigsdepartementets chef, Boysen, bevilgede bønnen om at få lov at underrette hustruen og lovede sikker og hurtig befordring af brevet. Lehmanns lange brev er dateret 26. april¹. I brevets slutning udtaler han som sin formening, at »regeringsmændene her« (d. v. s. i Slesvig) vist helst ønskede, at fængslingen ikke var sket, og at de vilde »være villige til at gå ind på en passende udvej for at se den hævet«. Men han nævner, at slesvig-holstenerne formodentlig vil søge en analogi med fængslingen i »de af os foretagne, lige så upolitiske som berettigede skridt i samme retning«. Der sigtes her til de danske arrestationer af oprørske embedsmænd i 1848 og efter krigens genudbrud i april 1849². — Af brevet bad Lehmann hustruen om at sende en afskrift til Bang (indenrigsminister P. G. Bang).

Dette sidste besørgedes den 29., da Marie Lehmann modtog brevet, efter hendes anmodning af Tscherning³. I afskriften udelodes de helt private begyndelses- og slutningsudtalelser til hustruen. Den 1. maj sendte Bang udenrigsministeren afskriften, og i overensstemmelse med, hvad statsrådet dagen før havde vedtaget, henstillede han, »hvad der måtte kunne gøres ad den diplomatiske vej for at bevirke denne uretmæssigen bortførte og i fængsel satte danske embedsmænds frigivelse«. Samme dag skrev udenrigsministeren til den engelske gesandt i København og bad denne om at anvende sine bona officia til at få Lehmann frigivet. Moltke håbede, at Wynn »reussirez à convaincre ceux que cela regarde de l'injustice inutilement commise par la detention d'un fonctionnaire dont la présence dans son district

¹ Trykt i »Af Orla Lehmanns Papirer«. Udg. af Julius Clausen (1903), 124 ff. — Clausens anmærkning s. 128 er, som min fremstilling vil vise, urigtig.

² Se om de sidste min bog »Sønderjylland under Treårskrigen«. II (1961), 8f.

³ Udenrigsmin. Alm. Korrespondancesager. Krigen 1848—50. Specialia. I. 8. — Her findes også de følgende omtalte skrivelser. — Sml. Statsrådets Forhandlinger. II (1956), 133.

est aussi nécessaire aux sujets paisibles du Roi qu'indispensable à un ennemi civilisé.

Lehmann skriver i sin beretning, at Wynn »varmt« tog sig af hans sag¹. I manuskriptet stod oprindeligt »på det varmeste«, men det er med blyant rettet til »varmt«. Med varmen synes det nu at have været så som så. Men Wynn føjede sig i hvert fald efter den danske regerings ønske. Hans svigersøn, grev Fr. Aug. Ludw. Bismark, havde i 1838–39 været preussisk legationssekretær i København². Under revolutionen 1848–49 trådte han i den provisoriske tyske centralmagts tjeneste. Efter krigens genudbrud begav han sig efter rigsudenrigsministeriets anvisning til Hamborg som »Reichsgeschäftsträger« for forbindelserne med Danmark og opholdt sig her i april og maj³. Til ham skrev Wynn, idet han vedlagde Moltkes note af 1. maj⁴. Det hedder i Wynns brev: »Comme je lui [Lehmann] attribue en grand partie les malheurs qui sont survenus au Danemark, s'il était encore Ministre, je ne suis pas sur si je ferais aucune démarche pour obtenir sa liberté«. Men som amtmand har Lehmann kun syndet ved overdreven iver, og fængslingen af ham strider sikkert mod alle civiliserede folks love. Wynn bad Bismark sende sit brevs bilag (afskrift af Moltkes note og uddrag af Lehmanns brev af 26. april) til Frankfurt »avec une forte recommandation de ma part comme Ministre du Pouvoir médiateur qui ne verrait pas d'un bon oeil cet attentat contre l'humanité«.

Den 4. maj efterkom Bismark Wynns anmodning. I brevet til rigsministeriet citerede han Wynns udtalelser. For egen reg-

¹ Lehmanns Efterladte Skrifter. II, 414. — Angivelsen smst. af, at Bismark var Englands befuldmægtigede i Frankfurt, er urigtig.

² I den danske statskalender anføres han fejlagtigt med forbogstaverne F. R.

³ For oplysningen om hans stilling her takker jeg Oberarchivrat Walther Latzke i Bundesarchiv. Abteilung Frankfurt a. M.

⁴ Se Bismarks brev af 4/5 til rigsudenrigsministeriet i Frankfurt. Act des Reichsministeriums der auswärtigen Angelegenheiten. I. A/58. Gefangennahme des dänischen Amtmannes Orla Lehmann. Bundesarchiv. Abteilung Frankfurt a. M. Citeres i det følg. som RMA. I. A/58. — For udlånet af disse akter til min benyttelse i Rigsarkivet udtaler jeg min bedste tak.

ning tilføjede han: »Den miserable slyngel [Orla Lehmann] havde vel fortjent, at man med spidsrod jog ham ud af hertugdømmet og blodigt skrev på hans ryg: Tyskland indtil Kongeåen«. Også Bismark erindrer sig altså udtalelsen fra 1842. Han henstiller alligevel, at man af »interesse for fredsværket« tager hensyn til Wynns bøn. Man kunde eventuelt, mener han, knytte den betingelse til frigivelsen, at »den desværre ved sit fanatiske tyskerhad sørgeligt bekendte Orla Lehmann« fjernedes fra det til hertugdømmerne grænsende amt Vejle. Herved kunde man tilfredsstille den offentlige mening i hertugdømmerne.

Den 8. maj opsattes i rigsudenrigsministeriet en note til Francke, som dog først afgik den 10.¹ Det overlodes, siges der her, statholderskabet at overveje, om fængslingen og fortsættelsen af denne kunde retfærdiggøres. Men centralmagts ønske var, at man i Lehmanns anliggende undgik alt, der kunde se ud, som om man snarere udførte en hævnakt end et retfærdighedskrav. Rigsministeren gav samtidigt Bismark underretning om denne note — henstillingen til statholderskabet omtales endda i lidt stærkere vendinger — og bad ham meddele det til Wynn. — Francke fremsendte den 10. rigsministeriets skrivelse til statholderskabet, men bemærkede, at han fandt Lehmanns fængsling langt mere berettiget »end den ofte af danskerne foretagne bortførelse af slesvigske embedsmænd«. ² I et brev den følgende dag rådede han dog statholderskabet til at lade Lehmann løbe for ikke at gøre ham til martyr.

I henhold til Bismarks meddelelser underrettede Wynn den 16. maj den danske udenrigsminister om, at der var den bedste udsigt til, at de forestillinger, som han, Wynn, havde gjort den tyske centralmagt mod Lehmanns fængsling, snart vilde føre til »et gunstigt resultat«. ³ Denne trøstende besked lod Moltke samme dag gå videre til indenrigsministeren.

Underretningen var urigtig. Statholderskabet tog ikke hensyn

¹ RMA. I. A/58.

² EE. 45.k Akten betr. Detinirung des Orla Lehmann.

³ Se skr. 16/5 fra udenrigsministeren til indenrigsministeren. U. Min. Alm. Korr. sager. Krigen 1848—50. Specialia. I. 8.

til den tyske centralmagt, der havde indsat det, og fra hvilken det udledte sin berettigelse. Den 14. maj meddelte departementschef Boysen — af Lehmann karakteriseret som »en spagfærdig lille mand, der åbenbart ikke var skabt til at have en vilje«¹ — Lehmann, at han foreløbig ikke vilde blive frigivet². Grundene hertil var følgende. Danmark havde sidste år bortført såvel slesvig-holstenske embedsmænd som privatpersoner, og først som følge af Malmø-våbenstilstanden var de frigivet. Også efter krigens genudbrud var en slesvig-holstensk embedsmand ført bort [en kst. toldoppebørselsbetjent på Før]. Andre [tre præster fra Sundeved] var ligeledes ført bort og ganske vist igen frigivet, men mod at udstede reverser [nl. forpligtelse til ikke at virke imod kongen], der hæmmede dem i deres »embedsvirksomhed«. Et stort antal slesvig-holstenere tjente desuden fortsat mod deres vilje i den danske hær. Så længe beboere i hertugdømmerne på nævnte vis begrænsedes i deres frihed, fandt statholderskabet sig foranlediget til en lignende fremgangsmåde over for Lehmanns person.

To dage senere meddelte departementschef Harbou statholderskabets udsending i Frankfurt, hvilken besked der var givet Lehmann³. Han fremhævede, at Lehmann blev godt behandlet, og at »det ham tilføjede onde ene og alene« bestod i »berøvelsen af hans personlige frihed«. Under hensyn til den dødssyge fru Lehmann kan man næppe anerkende, at dette behandles »en bagatelle«. Ligeledes er det rimeligt at sætte et spørgsmålstegn ved Harbous udtalelse om, at statholderskabet var »langt fra« ved Lehmanns fortsatte fængsling at ville udøve en hævnakt. Når blot den danske regering, fortsatte Harbou, vilde opfylde de forskellige af statholderskabet stillede betingelser for Lehmanns frigivelse, så vilde statholderskabet sættes i stand til på sin side udelukkende at følge »humanitetens grundsætninger«. Hertugdømmerne ønskede intet andet, end at folkeretten, på hvilken den danske premierminister beråbte sig, tjente

¹ Lehmanns Efterladte Skrifter. II, 403.

² Lehmanns arkiv. B. 3.

³ RMA. I. A/58.

til rettesnor »i krig som i fred« for forholdet mellem dem og kongeriget Danmark. Som man ser, postulerer Harbou her, at der bestod en selvstændig stat Slesvig-Holsten — det mål, hvortil revolutionen sigtede — og at den danske konge havde at behandle oprørerne som beboere i en fremmed, af den europæiske folkefamilie anerkendt stat. Vil man ikke kalde fængslingen af Lehmann for en hævnakt, må man i hvert fald betegne den som en politisk pression. Den skulde tjene det formål at gøre revolutionen legitim. I et brev af 25. maj til Tscherning sammenfatter Lehmann med rette de stillede betingelser for hans frigivelse i ordene, at denne kostede »circa circiter Danmarks anerkendelse af Slesvigholsten«¹.

Den 22. sendte Francke rigsministeren afskrifter af Harbous skrivelse af 16. og af Boysens skrivelse af 14. til Lehmann². Han anbefalede indholdet af disse til behagelig hensyntagen (zur gefälligen Berücksichtigung) og udbad sig besked om rigsministerens beslutning.

Denne fik han hurtigt, og den faldt ikke ud til gunst for de slesvig-holstenske synspunkter. Den 24. (afgået den 25.) svarede rigsminister Jochmus Francke³. Rigsministeriet havde, siges det her, af bilagene til Franckes skrivelse ikke kunnet finde tilstrækkelig motivering for Lehmanns fortsatte fængsling. »I de meddelte aktstykker bliver det hverken eftervist og heller ikke engang påstået, at amtmand Lehmann kan betragtes som krigsfange«. Tværtimod fremgår det af indenrigsdepartementets skrivelse af 14. til Lehmann, at hans fangenskab anses som »en politisk forholdsregel«, nemlig som repressalie. Men i dette tilfælde måtte den enten bero på »en almindelig anordning«, der lige så godt kunde anvendes mod alle andre danske civilebedsmænd i Jylland, eller denne forholdsregel, der kun rammer en enkelt, måtte være rettet mod en enkelt, bestemt handling af den danske regering, d.v.s. at frigivelsen f.eks. kunde gøres afhængig af, at Danmark frigav den slesvig-holstenske told-

¹ Jul. Clausen: Af Orla Lehmanns Papirer, 130.

² RMA. I. A/58.

³ Smst.

embedsmand på Før, som bortførtes ved krigens genudbrud. At ville gøre Lehmanns person, på grund af hans »antecedentia« (udtalelsen fra 1842?), ansvarlig for »Danmarks almindelige politiske forholdsregler« forekom rigsministeriet »hverken retsligt tilstedeligt eller ønskeligt«. Jochmus anmodede Francke om indtrængende at anbefale statholderskabet endnu engang at overveje den om sagen gjorte henstilling.

Efter at Lehmann havde fået Boysens brev, sendte han den 15. en genpart af dette til konseilspræsident Moltke¹. I det medfølgende brev udtalte han, at »efter tre ugers betænkning, og efter at i mellemtiden general Prittwitz på ny har tilsikret Jyllands beboere personlig sikkerhed og opfordret embedsmændene til at forblive på deres poster [proklamation af 29. april], har man fundet sig »foranlediget« til at stadfæste min fængsling, som repressalie mod så omtrent alt, hvorover man her tror at kunne besvære sig«. Han havde tænkt på at klage til centralmagten i Frankfurt, i hvis navn statholderskabet førte regeringen, men fandt det frugtesløst på grund af centralmagtens nuværende svage stilling. Vilde den udvikling, som tingene nu syntes at tage i Tyskland, imidlertid gavne Danmark, skulde han trøstigt finde sig i den forlængelse af fangenskab, som dette kunde bevirke, »hvor smerteligen det end netop for øjeblikket rammer mig i mine dybeste og helligste interesser«. Han henstillede til sidst, om regeringen var i stand til at »forskafe den i min person krænkede folkeret fyldestgørelse«.

I det før nævnte brev til Tscherning siger Lehmann om den danske regering, at »de klodrianer gør naturligvis ingen ting« for hans frigivelse. Dagen efter modtagelsen af hans brev til Moltke skrev denne dog på ny til den engelske gesandt – den 19.² Han udtalte sin taknemmelighed over Wynns bistand i sagen, men måtte jo meddele, at den ikke havde hjulpet. Han bad derfor Wynn endnu engang hjælpe til Lehmanns frigivelse snarest muligt.

Den engelske gesandt skrev igen til sin svigersøn om sagen,

¹ U.Min. Alm. Korr. sager. Krigen 1848—50. Specialia. I. 8.

² Smst.

først den 20. og atter den 23.¹ Ved skrivelse af 20. fremsendte Wynn Moltkes note af 19. og afskrift af Boysens brev af 14. til Lehmann. Den 23. gentog Wynn på det mest indtrængende sin henvendelse til gunst for Lehmann og omtalte, at fru Lehmann havde mistet sit kort før fødte barn, nu selv lå for døden og råbte efter sin mand som sin sidste trøst. Dagen efter gav Bismark rigsministeriet underretning om disse Wynns henvendelser. Yderligere skrev han den følgende dag om det samme til det preussiske udenrigsministerium og bad Bülow påvirke statholderskabet, da rigsministeriets henvendelse til dette åbenbart ikke havde frugtet².

Bismark henvendte sig endvidere fortroligt til den indflydelsesrige slesvig-holstener Rud. Schleiden³. Det kunde han så vist have undladt. Den 27. tilskrev Schleiden Bismark, at man ikke vilde føje sig efter Wynns ønske⁴. I og for sig erklærede han sig enig med Bismark i, at det ikke var værd for Lehmanns skyld at vække utilfredshed hos den engelske gesandt, ejheller værd at gøre Lehmann til martyr, men på den anden side påbød hensynet til de af danskerne bortslæbte og ved reverser forpligtede slesvig-holstenerne fortsat at fængsle Lehmann! Han nævnte, at danskerne havde fængslet en slesvig-holstensk toldkasserer på Før, en lods fra Blankenese og to beboere i Gram. Desuden var mange officerer ved de af dem udstedte reverser hindrede i at træde i slesvig-holstensk tjeneste, og mange slesvig-holstenerne tilbageholdtes endnu i dansk tjeneste. Kunde Wynn få disse forhold ændrede, vilde Orla Lehmann øjeblikkelig blive frigivet! Som for at gøre hånen i denne henstilling fuldkommen vedlagde Schleiden et aftryk af statholderskabets renlivede slesvig-holstenske manifest af 12. maj og bad Bismark anbefale dette til Wynn.

¹ Se Bismarks beretn. 24/5 til rigsudenrigsmin. RMA. I. A/58.

² Denne oplysning har jeg Deutsches Zentralarchiv, Abteilung Merseburg, Østtyskland, at takke for. Arkivet har samtidig meddelt mig, at det ikke ses, at det preussiske udenrigsministerium herom har skrevet til statholderskabet.

³ Se Bismarks beretn. 29/5 til rigsministeriet. RMA. I. A/58.

⁴ U.Min. Alm. Korr. sager. Krigen 1848—50. Specialia. I. 8.

Som svar på Bismarks beretning af 24. meddelte rigsministeren denne, hvad han den 24. havde skrevet til Francke, og bad Bismark underrette Wynn herom¹. Den 29. berettede Bismark til rigsministeren om resultatet af sin henvendelse til Schleiden, og to dage efter meddelte han at have modtaget rigsministerens svar af 28., og at han vilde give Wynn besked herom². Bismark synes nu helt at være overbevist af Schleidens argumenter. Han vilde, siger han i begge skrivelser, meddele Wynn »grundene« til Lehmanns fængsling og anmode ham om at gøre sit til, at disse blev hævede. Så vilde der, siger han i det sidste brev, fra statholderskabets side intet være i vejen for Lehmanns frigivelse! »Fire slesvig-holstenere er hr. Orla Lehmann dog endnu værd, og herved vilde man dog endnu skaffe den offentlige mening tilfredsstillelse; i grunden har Orla Lehmann pådraget sig sin tilfangetagelse ved sin egen arrogance, idet han uden grund begav sig i det fjendtlige hovedkvarter«. — Som man ser, forudsætter Bismark ganske urigtigt, at når de fire af Schleiden specielt nævnte personer blev frigivne, var hermed statholderskabets betingelser for Lehmanns frigivelse opfyldte.

Den 31. sendte Bismark sin svigerfader afskrift (udskrift) af Jochmus' skrivelse og af Schleidens³. Han anbefalede, som sagt, at frigive de fire omtalte personer, »qui tous n'appartiennent pas plus à la classe des Combattants que Mr. Orla Lehmann lui même, qui par pure arrogance est allé se fourrer dans la gueulle du loup«. Med risiko for sin egen popularitet, endte Bismark, havde han støttet Wynns henvendelse (Mediation); han kunde ikke gøre mere. Da Wynn sendte Moltke dette Bismarks brev, bemærkede han med føje, at Jochmus »paraît mieux disposé que le Stadholderschaft«⁴.

Statholderskabet behandlede den 31. maj rigsministerens skrivelse og vedtog intet hensyn at tage til den⁵. Først en måneds

¹ Skrivelse 28/5. RMA. I. A/58.

² Smst.

³ U.Min. Alm. Korr. sager. Krigen 1848—50. Specialia. I. 8.

⁴ Smst. — Wynns billet er dateret »le Samedi«, d. v. s. 2. juni.

⁵ EE. 105. e (under 31/5).

tid efter svarede det Frankfurt!¹ Det skete ved fremsendelse af en skrivelse til Lehmann af 22. maj, som jeg straks skal omtale, og en af 20. juni, som senere vil blive nævnt. Stemann, der fungerede i Franckes sted i Frankfurt, udtalte håbet om, at rigsministeren vilde forstå, at statholderskabet »er langt fra at holde hr. Lehmann fængslet på grund af hans antecedentia, men foranlediges dertil udelukkende på grund af de nødvendige hensyn til hertugdømmerne Slesvig-Holstens beboeres personlige sikkerhed«.

Lehmann havde — og, som det viste sig, med rette — anset det formålsløst at rette henvendelse til centralmagten, der gik sin opløsning i møde. Derimod tænkte han sig, at en henvendelse til den øverstbefalende for forbundstropperne, general Prittwitz, der også var Bonins overordnede, vilde kunne bevirke hans løsladelse. Han nedskrev den 20. maj en lang beretning til Prittwitz med en redegørelse for omstændighederne ved hans tilfangetagelse. Han lod, inden han afsendte den, kommandanten på Gottorp læse den, og denne forelagde den for statholderskabet². Dette besluttede den 21., at skrivelsen ikke måtte tilstilles Prittwitz, og den 22. forelæste departementschef Boysen i statholderskabets møde en længere skrivelse til Lehmann, hvori denne fik besked om beslutningen³. Statholderskabet fandt sig, hedder det her, ikke foranlediget til at lade Lehmanns brev nå til »adressen«. Det bemærkes, at da Lehmann blev »anholdt«, var Prittwitz' proklamation af 29. april ikke udfærdiget, hvorfor det er uberettiget at påberåbe sig den. I øvrigt anføres naturligt nok stort set samme begrundelse for Lehmanns fangenskab som i Boysens skrivelse af 14.: den danske bortførelse af toldkassereren på Før, de reverser, som slesvig-holstenere havde måttet udstede,

¹ Stemanns skrivelse 27/6. RMA. I. A/58.

² De nærmere omstændigheder herved omtales i Lehmanns Efterladte Skrifter. II, 408 ff. Sml. Lehmanns brev 23. (24.) maj til Prittwitz i Lehmanns arkiv. B. 3.

³ EE. 105. e (under 21. og 22. maj). — Boysens orig. skr. til Lehmann findes som bilag til Moltkes skr. 27/5 til H. C. Reedtz i dennes privatarkiv. G. II. Rigsarkivet.

at slesvig-holstenere mod deres vilje holdtes tilbage i den danske hær m. m.

Da Lehmann den 23. fik Boysens meddelelse, skrev han samme dag et brev til Moltke og vedlagde dette skrivelsen fra Boysen¹. Hvorledes Lehmann fik brevet afsendt, skal jeg nedenfor omtale. Han henstillede her, om general Prittwitz ikke måtte være »den rette mellemmand for de reklamationer, regeringen både for sin egen og for min skyld naturligvis vil gøre, da han har en naturlig og legitim interesse i, at hans undergivne [Bonin!] ikke overtræder de folkeretlige grundsætninger, han i sin proklamation, ligesom i forrige år Wrangel, har vedkendt sig«. Skulde man vente nogen virkning af reklamationen, mente Lehmann dog, at man samtidig burde tilbyde at løslade »den eneste herværende civile embedsmand, som er i dansk varetægt« (d. v. s. toldkassereren på Før).

Formentlig samme dag skrev Lehmann til sin hustru. Det ses ikke, at dette brev er bevaret². Men fru Lehmann sendte pinsedag, den 27. maj, en afskrift af et stykke af brevet til Tscherning, »da jeg i Orlas brev finder denne lille tiltale til Dem eller hvem der vil tage sig af det . . .«³. Lehmann beder i »tiltalen« Tscherning spørge Moltke om, hvad der er gjort for at skaffe ham fri. Helst vilde han, at Tscherning, Knuth eller en anden interPELLerede på rigsdagen derom. Som i brevet til Moltke henstiller han, at man henvender sig til Prittwitz, og mener, man bør tilbyde at frigive oppebørselsbetjenten på Før.

Efter forbudet mod at tilskrive Prittwitz indgav Lehmann ligeledes den 23. en ansøgning om på grund af sin hustrus sygdom midlertidig at blive frigivet mod forpligtelse til at indfinde sig igen⁴. Men, som det hedder i statholderskabets protokol: der tages intet hensyn til den indgivne bøn. Hvorvidt Lehmann

¹ U. Min. Alm. Korr. sager. Krigen 1848—50. Specialia. I. 8.

² Formodentlig er det et stykke heraf, der gengives s. 417 anm. i Lehmanns Efterladte Skrifter. II. Sml. hermed originalms. i Lehmanns privatarkiv.

³ A. F. Tschernings arkiv. A. 2.

⁴ EE. 105. e (under 23/5).

har fået denne besked endnu den 23. eller først dagen efter, tør jeg ikke afgøre¹.

Så vidt jeg forstår, må Lehmann efter modtagelsen den 23. af afslaget på at skrive til Prittwitz allerede s.d. have bestemt sig for uden om statholderskabet at få skrivelsen til Prittwitz afsendt. Han opsatte nemlig en følgeskrivelse til Prittwitz, hvori det hedder, at statholderskabet »unterm heutigen Datum« — d. v. s. den 23. (sml. ovenfor) — har meddelt ham, at det ikke finder sig foranlediget til at lade brevet »an die Adresse gelingen«. Dette er, fremhæver Lehmann, både en åbenbar krænkelse af al ret og al velanstændighed og en grov fornærmelse af general Prittwitz. Med denne skrivelse sendte Lehmann en afskrift af sin udførlige klage af 20. maj til generalen.

Men hvorledes fik Lehmann disse skrivelser afsendte? I Lehmanns erindringer, II, 410 hedder det, at L. begav sig med »pakken, der var adresseret til en købmand i Hamborg«, til sin svoger Lesser i Altstadt (Slesvig) og »sendte det, da heldigvis ingen af familien var hjemme, med hans pige på posten«. I et brev af 25. maj til Tscherning² siges deimod, at han fik brevet ekspederet ved »ganske ligefrem at sende deres ordonnans på posten med det«.

Det forekommer mig rimeligst at fæste lid til den sidste opgivelse. Men at brevet til Prittwitz og de ovenfor nævnte breve til Moltke og hustruen er sendte til »en købmand i Hamborg«, er rigtigt. Ifølge et brev fra denne, I. W. Schwartz, til Alfred Hage af 25. maj ekspederede han nemlig dagen før tre breve fra Lehmann: 1. til fru Lehmann; 2. til W. Moltke; 3. et »pretty large one« til general Prittwitz i Vejle³.

Som anført, siger Lehmann at have skrevet brevet til Prittwitz den dag, han modtog statholderskabets besked, d. v. s. den 23. Dette passer også bedst med, at Schwartz har kunnet videre-sende det den 24. Imidlertid angiver Prittwitz i sit svar af 27.,

¹ I Lehmanns brev 25/5 til Tscherning omtales afslaget, men hvornår det er modtaget, ses ikke. Jul. Clausen: Af Orla Lehmanns Papirer, 131.

² Jul. Clausen: Af Orla Lehmanns Papirer, 131.

³ Lehmanns arkiv. B. 3.

at Lehmanns brev er af 24¹. Hvad er det rigtige? I den afskrift af brevet, som Lehmann den 25. sendte Tscherning, og som jeg om lidt skal omtale, har datoen oprindelig været angivet som den 23., men tallet er senere rettet til et firetal. Fra hvilken tid denne rettelse stammer, er det nok ugørligt at konstatere. I bladet »Fædrelandet« for 7. juli 1849, nr. 155, findes imidlertid en længere artikel »Orla Lehmanns fængsling«. Her gengives (med enkelte udeladelser) Lehmanns brev 20/5 til Prittwitz samt følgeskrivelsen nogle få dage senere. Men følgeskrivelsen har her datoen 23. maj, og det forekommer lidet sandsynligt, at et firetal ved en trykfejl skulde blive til et tretal. Jeg tænker mig, at gådens løsning er følgende. Den originale skrivelse til Prittwitz har Lehmann i betragtning af, at den først den 24. kunde blive videresendt fra Hamborg, dateret een dag senere, end den var skrevet. Der kendes sikkert mange tilfælde på en sådan postdatering — jeg selv har stundom brugt den. Da Lehmann senere gennemså sine papirer fra fangenskabets tid — måske først, da han udarbejdede sine erindringer — er han blevet opmærksom på divergensen mellem datoen i koncepten (afskriften) og den i Prittwitz' svar angivne dato. For at bringe overensstemmelse til veje har han rettet den 23. til den 24. Men derved er han altså kommet for skade til yderligere at angive datoen for statholderskabets meddelelse til ham een dag for sent — også at postdatere denne meddelelse.

Den 25. skrev Lehmann, som sagt, til Tscherning. Han takkede her for et brev fra denne fra omkr. midten af maj, hvori Tscherning tilbød eventuelt at stille sig som gidsel for ham². Han sendte Tscherning afskrift af de to breve (20. og 23. (24.) maj) til Prittwitz og havde forsynet brevet af 20. med anmærkninger, idet han tænkte sig det trykt og udbredt til »alle aviser, diplomater o. s. v o. s. v.«. Han overlod dog Tscherning afgørelsen herom. I brevet gentog han — i forstærket form — hvad han allerede i det ovenfor nævnte brev til hustruen havde bedt hende anmode Tscherning om: »at tale et donnersord med

¹ Lehmanns arkiv. B. 3.

² Jul. Clausen: Af Orla Lehmanns Papirer, 130.

den letsindige, tanketomme, karakterløse Moltke [i erindringerne, s. 406 tales derimod om: »grev Moltkes eget, ædle hjerte«!], og enten selv eller måske helst ved Knuth at interpellere i rigsdagen«.

Lehmann mente i brevet til Tscherning, at når statholderskabet fik kendskab til, at han uden om det havde skrevet til Prittwitz, vilde det nok gøre indskrænkninger i hans hidtidige frihed. Derfor vilde han »i morgen« indgive en skrivelse til det, hvorved han tog sit æresord om ikke at ville flygte tilbage — »efter endnu i dag at have brugt min frihed til at skaffe dette i Deres hænder«.

Det ligger nu, forekommer det mig, snublende nær at mene, at besøget hos Lesser i Altstadt og afsendelsen af »pakken« ved pigen går på brevet med bilag til Tscherning. Det var hertil, Lehmann den 25. brugte den frihed, som han forudså vilde blive indskrænket. Denne hypoteses rigtighed forudsat bliver Lehmanns følgende fremstilling i erindringerne, s. 411 forståelig. Han skriver nemlig her, at så snart han var kommet hjem fra Altstadt, tilskrev han statholderskabet og tog sit æresord tilbage: »Dermed gik jeg i seng. En time derefter blev jeg vækket, sat i en vogn under militær bevogtning, og samme nat bragt til Rendsborg, hvor jeg blev indsat i en af hovedvagtens arrester«.

Fremstillingen her strider ganske vist mod udtalelsen i brevet til Tscherning om, at han »i morgen«, d. v. s. den 26., vilde tage sit æresord tilbage. Den pågældende kopi af skrivelsen til statholderskabet er også i overensstemmelse med denne Lehmanns hensigt dateret den 26. Men det fremgår af statholderskabets protokol, at Lehmanns skrivelse af Boysen er forelæst den 25. i et aftenmøde, der begyndte kl. 8¹. Efter forelæsningen besluttedes, at Lehmann skulde føres til Rendsborg. Dette skete således, som Lehmann fortæller, natten mellem den 25. og 26.²

Lehmanns henvendelse til Moltke af 23. kom den 26. til udenrigsministeriet. Straks den følgende dag, pinsedag, skrev Moltke til H. C. Reedtz, der som dansk fredsforhandler opholdt

¹ EE. 105. e (under 25/5).

² Se også »Fædrelandet« 30/5 1849, nr. 122.

sig i Berlin¹. Over 1 måned var nu gået siden Lehmanns bortførelse, skrev Moltke, og de seneste meddelelser havde vist, at oprørspartiet anså hans fængsling »som en tilfredsstillelse for deres personlige hævnlyst, og at en frigivelse kun vil kunne bevirkes ved den højstkommanderende general«. Som Reedtz vilde se af den hoslagte kopi af Lehmanns brev, havde statholderskabet holdt Lehmanns andragende til Prittwitz tilbage og ment at kunne retfærdiggøre dette ved »en del grunde, der for os har lige så liden betydning, som de kan have den for den preussiske og enhver anden legitim regering«. Da centralmagtens pålæg til statholderskabet og Wynns intercession hidtil havde været forgæves, anmodede Moltke Reedtz om at forlange den preussiske regerings mellemkomst, således at Lehmann ved Prittwitz' foranstaltning øjeblikkelig kunde blive frigivet. Om fornødent burde Reedtz søge den engelske og russiske gesandts bistand til formålets opnåelse.

Reedtz modtog Moltkes skrivelse den 29. og svarede samme dag, at han forbeholdt sig at gøre nærmere indberetning om »de skridt, jeg vil have at gøre i anledning af de mig tildelte ordre«². Det ses ikke, om Reedtz har foretaget sig noget for at få Lehmann frigivet³. Han havde i øvrigt hænderne fulde af forhandlingerne om fred og våbenstilstand, og hverken hos den russiske eller engelske gesandt har han kunnet vente særlig interesse for Lehmanns frigivelse.

På Lehmanns egen henvendelse af 23. (24.) svarede Prittwitz den 27., at han selvsagt først måtte høre den anden part i

¹ U.Min. Alm. Korr. sager, Krigen 1848—50. Specialia. I. 8.

² U.Min. Alm. Korr. sager. Krigen 1848—50. Våbenstilstand og Fredsunderhandlinger. 1848—50. — Moltkes orig. skr. med bilag findes i H. C. Reedtz' privatarkiv. G. II.

³ I udenrigsmin.s manualprotokol er skrivelsen til Reedtz anført under journalnr. 951/1849, hvormed de øvrige sager om Lehmanns fængsling, nl. nr. 867, 904 og 932, er samviste. Ved nr. 951 standser sagen. — Ved et, dog lidt summarisk, gennemsyn af Reedtz' depecher fra den følg. tid har jeg ikke fundet Lehmann omtalt. — Lehmanns beretn. s. 416 antyder, at Reedtz har foretaget sig noget i sagen, men det ses ikke, om L. har haft noget holdepunkt herfor.

sagen, før han kunde bedømme denne¹. Lehmann mener i sin beretning, at Prittwitz hermed lod spørgsmålet falde². Formeningen er urigtig, thi den 7. juni behandles i statholderskabet en skrivelse fra Prittwitz, der angives at angå den af Lehmann ansøgte midlertidige frigivelse³. Hvorvidt dette skridt fra Prittwitz' side kan skyldes en henvendelse fra Berlin, må jeg lade stå hen; men jeg finder det ikke usandsynligt⁴. I statholderskabets nævnte møde, hvori også departementscheferne som sædvanlig deltog, stemte Reventlou-Preetz, Harbou, Boysen og Jacobsen for at bevilge Lehmann en frigivelse på 14 dage mod forpligtelse til derefter at vende tilbage til fængslet. Imod stemte Beseler og Rathgen, medens Jensen undlod at stemme. Jensens standpunkt forekommer mærkeligt, da han synes at have været Lehmann velvilligt stemt, og de også fra gammel tid var kendte⁵. Lehmann omtaler i sin beretning hans »uafhængige og tungsindige karakter«, og at han få år senere døde, »nedbøjet af den dybeste melankoli«, på fødeøen Sild⁶. I Lehmanns papirer om fangenskabets findes en billet fra Jensen, hvor han underskriver sig »herzlich grüssend«.

Dagen efter nævnte møde blev Lehmann frigivet for et tidsrum af 14 dage, og to dage senere var han i København hos sin dødsyge hustru⁷.

I den slesvig-holstenske landsforsamlings møde den 14. juni stillede den nordslesvigske, tysksindede deputerede Thies Hansen Steenholdt fra Rabsted en forespørgsel til krigsministeriet om Lehmanns frigivelse⁸. Det var bekendt, udtalte han, hvilken

¹ Lehmanns arkiv. B. 3.

² Lehmanns beretn. s. 410 anm.

³ EE. 105.c (under 7/6). — Skrivelsen fra Prittwitz ses ikke bevaret hverken i landsarkivet på Gottorp eller i Primkenauarkivet i Landesbibliothek. Kiel.

⁴ Som Deutsches Zentralarchiv, Abteilung Merseburg, har meddelt mig, er såvel det preussiske krigsministeriums arkiv som Prittwitz' »Nachlass« blevet tilintetgjort i den 2. verdenskrig.

⁵ Orla Lehmanns Efterladte Skrifter. I (1872), 88.

⁶ Smst. II, 403.

⁷ I Lehmanns trykte beretning, s. 416 anføres, formentlig ved en trykfejl, datoen 20. juni. Manuskriptet har rigtigt den 10.

⁸ Verhandlungen der Landesversammlung 1848—49, sp. 1024f.

glæde Lehmanns tilfangetagelse havde vakt i landet. Frigivelsen nu blev overalt beklaget, thi Lehmann havde været »den første store årsag til den krig, for hvilken så mange mennesker har blødt«. Steenholdt vilde gerne vide, om Lehmann var fuldstændig frigivet eller havde fået orlov mod at udstede en revers om at vende tilbage. I sidste tilfælde burde der også være stillet kaution, mente Steenholdt.

Forespørgslen besvaredes af departementschef Boysen, der først oplyste, at statholderskabet ikke anså Lehmann for krigsfange, men som politisk fange. De nærmere omstændigheder ved hans tilfangetagelse undlod han klogeligt at komme ind på. Han opregnede derpå de af statholderskabet stillede betingelser for Lehmanns frigivelse, men på disse Lehmann meddelte og desuden »auf gesandtschaftlichem Wege« til Danmark nåede krav var intet svar kommet. Imidlertid havde Lehmann med henvisning til hustruens forestående bortgang bedt om orlov på nogen tid for at kunne se hende inden hendes død. Statholderskabet havde bevilget ham 14 dages orlov i betragtning af den fremgangsmåde, »welches von der dänischen Regierung im vorigen Jahre mehrfach in ähnlicher Weise befolgt worden ist«.

Det er rimeligt at sammenstille denne sidste bemærkning med en udtalelse i »Fædrelandet« artikel 7. juli om »Orla Lehmanns orlov«. Den blev, hedder det her, først tilstået, »efter at undseelsen havde drevet en mand, som forrige år havde opnået lignende begunstigelser af den danske regering for fangne insurgenter, til med iver at tage sig af sagen«. Det er desværre ikke lykkedes mig at blive klar over, til hvem der her sigtes.

I et brev til Moltke af 30. juni, som jeg senere skal omtale, udtaler Lehmann, at hans orlov fra fangenskabets bevirkedes ved »oberst Tschernings bestræbelser«¹. Der foreligger mig bekendt intet, der støtter denne udtalelse. I den trykte beretning omtaler Lehmann, at Tscherning skrev til hertugen af Augustenborg, men jeg har intet kunnet finde herom².

¹ Premierministerens arkiv, journalsag nr. 67, 1849.

² Anf. arb. s. 414. — I Grabers registratur over »Das Herzogl. Schlesw.-Holst. Hausarchiv . . .« (1925) anføres kun et brev fra 1845 fra Tscherning til Christian August.

3.

Efter at have skildret, hvad der fra officiel dansk side blev gjort for at »reklamere« Lehmann, skal jeg gøre nogle bemærkninger om de bestræbelser, der fra privat side udfoldedes for at få ham fri¹. De lededes væsentlig af fru Lehmanns onkel, storhandelsmanden Alfred Hage.

Det var i dennes hjem, den slesvig-holstenske deputation i marts 1848 havde opholdt sig. Hage skrev den 23. maj et brev til et af deputationens medlemmer, den kendte slesvig-holstenske radikale politiker Th. Olshausen. I brevet bad han Olshausen virke for Lehmanns frigivelse. Han sendte det til firmaets handelsforbindelse i Hamborg, den ansete købmand I. W. Schwartz, at overlevere til Olshausen. Dennes svar var lidet opmuntrende. Det indeholdt kun, at han havde meddelt en af statholderne Hages bøn og anbefalet den, »insofern allgemeine Rücksichten dies zulassen möchten«. Det gjorde de slesvig-holstenske hensyn, som vi har set, ikke. Schwartz skrev om Olshausen, at han ikke havde set »that fellow before but have quite enough of him«.

En uges tid senere skrev Hage til Lehmann, at der blev gjort alt for at få ham hjem². Han opfordrede ham til at give sit æresord på at vende tilbage og mente, at så kunde man ikke nægte ham friheden. Krævedes der kaution, vilde Schwartz yde den. Hages brev til Lehmann er sikkert gået gennem Schwartz, til hvem Hage samtidig skrev. I et følgende brev – af 31. maj – gav Hage Schwartz meddelelse om fru Lehmanns betænkelige tilstand og bad ham gå til Rendsborg og sørge for at få Lehmann fri, eventuelt mod kaution. Det gjorde Schwartz den 2. juni. I Rendsborg fik han Lehmann til at skrive en bøn til statholderskabet om at opnå en begrænset orlov for at se sin hustru; han var i så fald rede til »to do and sign anything they required of him«. Derpå skyndte Schwartz sig til Slesvig, hvor han først talte med Reventlou-Preetz. Denne forsikrede ham imidlertid, at stemningen i »Slesvig-Holsten« var en sådan, at det var umu-

¹ Om de pågældende akter se Lehmanns arkiv. B. 3.

² Brev 30/5.

ligt, på hvilke betingelser det end var, at lade Lehmann blive fri. »Mehrere der ersten Cabinette«, [England og centralmagten?], udtalte Reventlou, »haben sich bereits wie Sie, bei uns verwandt und gleichfalls abschlägige Antwort erhalten«. Til sidst henviste Reventlou dog Schwartz til at opsøge Beseler; hvis denne vilde tage ansvaret på sig, skulde han ikke modsætte sig. Hos Beseler fik Schwartz betingelserne for Lehmanns frigivelse at vide. Det var to — eller vel rettere tre: 1. frigivelse af toldembedsmanden på Før og 2. tilbagesendelse af de reverser, som var udstedt af de tre sundevedske, slesvig-holstenske præster, samt af dem, som fire officerer havde udstedt om ikke at kæmpe mod deres konge¹.

Tidligt om morgenen den 3. tilstillede Schwartz Lehmann en meddelelse om disse betingelser og om det i øvrigt negative udfald af hans rejse. I et brev af 4. gav han Hage en udførlig skildring af sin ekspedition. Han udtalte, at han ikke syntes, prisen for Lehmanns frigivelse var for høj, og at det vilde være ussel (very shabby), hvis regeringen ikke øjeblikkelig samtykkede i betingelserne. Send mig, hvad statholderskabet kræver, skrev han, så skal jeg med det samme på ny gå til Slesvig og bringe sagen i orden.

Da Lehmann den 3. havde læst Schwartz' brev, skrev han straks til Moltke². »Min hustru ligger nu på dødslejet«, skrev han. »At jeg forrige år forlod hende i Italien og i år i København, har væsentlig fremskyndet denne sørgelige udgang; mit fangenskab gav hendes sundhed det sidste stød. Hun begærer nu intet andet af livet end at kunne tage afsked med den, som her må afsone den brøde at være dansk og at have elsket sit fædreland så højt, at jeg for det har opofret mit livs hele lykke«. Han følte sig derfor i sin samvittighed berettiget til at bede regeringen opfylde statholderskabets betingelser. »Principmæssigen lader de sig visselig ikke retfærdiggøre; men den danske krone har

¹ Som det følgende viser, må Lehmanns udtalelse anf. st. s. 414 om, at de to betingelser »blev straks opfyldte«, ændres til: »var man villig til at opfylde«.

² Premierministerens Journ. nr. 67/1849.

måttet bringe anvendelsen af så mangt et princip til offer for tidernes ugunst . . .«. Men vilde regeringen gøre dette for ham, »må det rigtignok ske øjeblikkeligen; thi er først med min hustrus død mit liv afsluttet, så hverken ønsker eller modtager jeg noget offer«.

Under indtrykket af hustruens snarlige bortgang skrev Lehmann den 4. et brev til hende om, hvad hun havde været for ham, og fremmanede billeder fra deres skønneste og lykkeligste timer¹. »Således omsvæver du mig — vågen og i drømme — i tusinde dejlige billeder, klog og mild, venlig og alvorlig. Og jeg takker Gud på mine knæ for al den rigdom, han skænkede mig i dig«.

Ved middagstid den 6. juni modtog Hage brevene fra Lehmann og Schwartz og gik straks op i statsrådet for at udvirke opfyldelsen af de stillede betingelser². Som det meddeltes Hage ved et brev s. d. fra statsrådssekretær Liebe, var regeringen villig til mod Lehmanns løsladelse at frigive toldembedsmanden fra Før og tilbagegive de 3 præsters reverser³. Derimod så den sig ikke i stand til »at løse de 4 i hertugdømmerne fødte, forhenværende officerer, som ved deres afskedigelse fra den danske armé har udstedt reverser, fra disse«. Man har sikkert set sådan på det, at herved vilde man legalisere oprøret, og det var jo netop dette, som oprørspartiet også ønskede. Der var en grænse for, hvilke principper den danske krone kunde bringe »til offer for tidernes ugunst«.

Den 7. juni meddelte Hage Lehmann (og Schwartz) resultatet af henvendelsen til statsrådet⁴. Vi tilbyder, skrev han, selv for Deres midlertidige løsladelse: 1. Tscherning i Deres fængsel — hvilket Tscherning selv havde tilbudt — 2. toldembedsmandens frigivelse; 3. tilbagesendelsen af præsternes revers. Officerernes

¹ Trykt hos Jul. Clausen: Af Orla Lehmanns Papirer, 132 ff

² Se Hages brev 7/6 til Lehmann, dennes arkiv. B. 3. — Statsrådets Forhandlinger. II, 155. Her tales fejlagtigt om 4 præster i stedet for 3. Måske skyldes fejlen, at tallet på officerer var 4.

³ Premiermin.s journ. nr. 67/1849.

⁴ Lehmanns arkiv. B. 3.

var det *umuligt* at erholde. — Denne gang troede Hage, at det vilde lykkes at få Lehmann fri. Om fru Lehmanns helbred udtalte han: »Den tid, hun nu har tilbage, er kun kort«. Schwartz skulde igen, med nævnte tilbud, på rejse, d. v. s. til Slesvig.

Hages brev kan tidligst have nået Schwartz den 8. — og måske først den 9.? — og på det tidspunkt var statholderskabets afgørelse om de 14 dages orlov for Lehmann allerede truffet. Hvorvidt Schwartz har gjort den således forgæves rejse til Rendsborg, fremgår ikke klart af de i Lehmanns arkiv opbevarede breve. Til Slesvig er han næppe rejst. Den 11. juni sendte han Hage alle de breve og dokumenter tilbage, som han havde modtaget for Lehmann, og desuden breve, der var sendt til Rendsborg, og som kommandanten her derfor returnerede til ham¹.

Hage fandt, at da Lehmann nu temporært var frigivet, burde man arbejde for hans fulde frigivelse. Det mente Schwartz også, men han troede ikke, at statholderskabet vilde slippe Lehmann mod at få toderen og de tre præsters revers². Om nægtelsen af at udlevere officerernes bemærkede han, at grunden hertil forstod han ganske. Men kunde man ikke skaffe 1 eller 2 personer yderligere som vederlag for Lehmanns løsladelse? Tolderen og præstereversen var »so very moderate a price . . . at least it would be paying him a very bad compliment indeed«. Schwartz vilde gerne på ny tage til Slesvig, »but please try to get me somebody else besides those mischievous parsons and the one Custom-houseman«.

Den 13. skrev Hage til Moltke, at ifølge meddelelse fra Schwartz regnede denne med at få Lehmann »aldeles fri«, hvis han kunde få de 3 præstereverser³. Det stemmer ikke med Schwartz' brev af 12., men går muligvis på hans, ikke bevarede brev af 11. Hage spurgte Moltke, om han vilde overlade ham reverserne til nævnte øjemed. I statsrådsmødet den 16. vedtog flertallet, at reverset (det var for øvrigt underskrevet foruden af de tre præster af to andre personer) skulde leveres Lehmann »for ved

¹ Se Schwartz' brev til Hage 12/6. Lehmanns arkiv. B. 3.

² Smst.

³ Premierministerens journalsag 67/1849.

dettes udlevering at forsøge på at opnå sin frihed, dog således at han var ansvarlig for dets tilbagelevering, såfremt hans ønske ej nåedes¹. Dagen efter udleveredes reverset af Liebe til grosserer Rud. Puggaard »i amtmand Lehmanns fraværelse og på dennes vegne«². Puggaard sendte Schwartz reverset, og denne begav sig atter til Slesvig for at forhandle med Beseler³. Resultatet var negativt. Ved sin samtale om morgenen den 20. med Beseler fik Schwartz besked om statholderskabets nedenfor omtalte beslutning af den 19. (tirsdag nat) om at afslå frigivelse, men at man dog for ikke at synes umenneskelig (inhuman) vilde forlænge Lehmanns orlov med 8 dage⁴. Da Schwartz udtalte, at man ikke med bestemthed kunde fastslå varigheden af fru Lehmanns sygdom, sagde Beseler, at man ikke vilde tage det så nøje med nogle få dage mere end de 8 (not look to a few days more). — Schwartz tilbagesendte Puggaard præstereverserne, og de leveredes tilbage til krigsministeriet, hvorfra de var kommet⁵.

Den 13. juni sendte Lehmann general Prittwitz en anmodning om forlængelse af sin orlov, eventuelt frigivelse på bestemte betingelser⁶. Prittwitz sendte anmodningen til statholderskabet, der i et møde om aftenen den 19., som nævnt, vedtog at forlænge orloven med 8 dage. Derimod nægtede man at indvilge i hans fuldstændige frigivelse, medmindre de »i Danmark endnu værende slesvig-holstenske militære« blev »frigivne« og de slesvig-holstenske oficerers reverser sendt tilbage. I en skrivelse den 20., der gennem Prittwitz og Rye nåede til København den 25.⁷, gav departementschef Boysen Lehmann underretning om beslutningen⁸. Den be-

¹ Statsrådets Forhandlinger. II, 161.

² Premierministerens journalsag 67/1849.

³ Brev fra Schwartz til Puggaard 21/6. Lehmanns arkiv. B. 3.

⁴ Schwartz angiver urigtigt statholderskabets beslutning som en beslutning af landsforsamlingen. Han skriver: »The whole affair was therefore brought before the Landes-Versammlung, at present at Schleswig & in their meeting of Tuesday night the resolution has been taken, that . . .».

⁵ Krigsmin. Direktionen for armeens personel. Prtk. IV, nr. 973/49. — Statsrådets Forhandlinger. II, 176.

⁶ EE. 105. e (under 19/6). — Sml. Lehmanns beretn. s. 418, anm.

⁷ Krigsmin. Direktionen for armeens personel. Prtk. IV, nr. 929/1849.

⁸ Lehmanns arkiv. B. 3.

grundelse, som Boysen gav for kravet vedrørende de slesvig-holstenske militære, var følgende, der er ugørlig at fatte for folk med sund menneskeforstand, men som havde sit ophav i de slesvig-holstenske fiktioner om oprørets legitimitet. »Hertugdømmerne«, skrev han, »har under kampen med Danmark bevaret troskaben mod deres landsherre og kan ikke skille denne troskab mod deres landsherre og deres fædreland fra hinanden. Statholderskabet må derfor også stå fast på, at de slesvig-holstenske militærpersoner ikke mindre end civilembedsmændene befries for de forpligtelser, der hindrer dem i at vie deres fædreland deres tjeneste«. Som man ser, har Boysen her i følgeslutningen udeladt — eller glemt? — landsfyrsten som sideled til fædrelandet. Det vilde også have set barokt ud, om han her var medtaget.

Boysens meddelelse til Lehmann svarer til den besked, som Schwartz fik den 20. ved sit møde med Beseler, og som han lod gå videre til Puggaard. Lehmann har hurtigere fået underretningen herom ad privat end ad officiel vej.

Den 27. juni døde Marie Lehmann på Skovgård i Ordrup — af lungesygdom, siges det i kirkebogen¹. Skovgård tilhørte hendes fader, Hans Puggaard, der her havde opført et mindre hus, Skovhuset, til bolig for datter og svigersøn². Hun begravedes den 2. juli på Holmens kirkegård ved Østerbro under stor deltagelse. Den 30. juni skrev Lehmann til konseilspræsident Moltke, at da anledningen til hans orlov ved hustruens død nu var bortfaldet, vilde han på onsdag — den 4. juli — vende tilbage til Rendsborg³. Da man ikke kunde opfylde de slesvig-holstenske betingelser for hans frigivelse, vilde fangenskab, mente han, rimeligvis vare, til en våbenstilstand eller fred sluttedes. »Hvorvidt regeringen for sin egen skyld vil gøre noget for tidligere at fremtvinge dette resultat, må jeg henstille; jeg selv har nu ikke mindste personlige interesse i, at sådant sker«. Lehmann vedlagde sit brev — »kun

¹ Holmens kirkebog. — Velvillig meddelelse fra arkivar Dahlerup. — I Lehmanns beretn. s. 418 står den 26. juni.

² Eiler Nystrom: Fra Nordsjællands Øresundskyst (1938), 226. — I kirkebogen kaldes stedet »Skovsbo«.

³ Premierministerens journal nr. 67/1849. — Se også »Fædrelandet« 7/7 1849, nr. 155.

for kuriositetens skyld«, skriver han -- en genpart af Boysens skrivelse til ham af 20.

Den 10. juli sluttedes i Berlin våbenstilstand mellem Danmark og Preussen. Statholderskabet protesterede imod den, men føjede sig efter dens militære bestemmelser. Først den 21. august fandt udvekslingen af krigsfangerne sted. Den skulde have fundet sted senest den 11., nemlig inden udløbet af 25 dage efter våbenstilstandens ratifikation, der skete den 17. juli. Den 22. juli henvendte Lehmann sig til Prittwitz om at give kommandanten i Rendsborg ordre til at løslade ham¹. Lehmann havde, skrev han, fået meddelelse om, at han vilde blive udvekslet inden 11. aug., at dette beroede på Prittwitz, og at han, Lehmann, formentlig var »den eneste politiske fange« på begge sider. Prittwitz svarede, at han med sin bedste vilje ikke kunde føje ham, hvad han foregav skyldtes vanskeligheder fra dansk side vedrørende fangernes udlevering².

I et brev af 26. juli havde Rud. Puggaard meddelt Lehmann, at efter Tschernings opfattelse måtte man afvente udløbet af de 25 dage efter den 17., inden den danske regering officielt kunde foretage skridt i Berlin³. Men Tscherning havde ment, at Lehmann meget godt selv kunde henvende sig til Prittwitz for at fremskynde afgørelsen. Det havde Lehmann, inden han fik dette brev, som nævnt allerede gjort forgæves. Imidlertid skrev han den 1. aug. på ny til Prittwitz⁴. Han klagede over de forhånelser, han var udsat for — stundom endog i officerers nærværelse — når han spadserede under sit udgangslov. Han bad af den grund om at blive ført til generalens hovedkvarter, hvor han vilde stå under beskyttelse af »den preussiske magt og den preussiske ære«. Prittwitz, hvis hovedkvarter nu var flyttet til Haderslev, vilde ikke inklade sig herpå og bemærkede bl.a., at han stadigt skiftede kvarter⁵. Han havde dog ufortøvet skrevet

¹ Lehmanns arkiv. B. 3. — Sml. Lehmanns beretn. s. 423.

² Lehmanns arkiv. B. 3. Brev fra Prittwitz 27/7.

³ Smst.

⁴ Smst.

⁵ Smst. Skrivelse fra Prittwitz 3 8.

til general Krohn om at hindre sådanne forulempelser af Lehmann, som denne havde anført.

I et møde om aftenen den 10. august besluttede statholderskabet endeligt at frigive Lehmann¹. Dagen efter gav general Krohn ham meddelelse herom, og over Hamborg og Lybæk vendte Lehmann tilbage til København².

Oprørspartiet nåede ikke ved den folkeretsstridige fængsling af Orla Lehmann at tvinge den danske regering til at erkende revolutionens legitime karakter. Men det så ham pint af angst og bekymring for hans elskede Marias tilstand. Da han atter var fri, følte han sig som en knækket mand. Så vist ikke på grund af fængselsopholdet. »Når har De«, skrev han senere til Tscherning, »set mig så lille, at De noget øjeblik kunde tro, at jeg følte mig trykket af en soldaterseng eller jernstænger eller en skildvagt, selv medens jeg sad der, endsige at jeg skulde tænke på de lapperier, en time efter jeg var derfra«³. Nej, det var tabet af hustruen, der fik ham til at skrive til Tscherning: »Men nu er det sandt, at al fremtid, selv den man kalder eftermæle, den sidste, som hjertet forsager, er mig et øde uden liv, uden lys, uden indhold, et farveløst, toneløst, tomt intet. Nu er det sandt, når De kun vil tage det symbolsk, at min eneste ærgerrighed er at blive graver på Østerbro«⁴.

Lehmann indgik ikke noget nyt ægteskab. Men, som almindelig kendt, blev hans deltagelse i det politiske liv i 50'erne og 60'erne af ikke ringe omfang og betydning. Ægtheden af den dybe sorg over hustruens bortgang, som han i så stærke ord giver udtryk i brevet til Tscherning, skal man ikke anfægte. Men ud fra egne oplevelser kan vel de fleste af os tiltræde sandheden af, hvad han selv siger i sine erindringer⁵: Når »livets kræfter og livets krav atter spirer med vegetationens ansvarløse natur-

¹ EE. 105. e (under 10/8).

² »Fædrelandet« 15/8 1849, nr. 188.

³ Af Anthon Frederik Tschernings Efterladte Papirer. III (1878), 29.

⁴ Smst., 27.

⁵ Lehmanns Efterladte Skrifter. II, 418.

nødvendighed, da blegner mindet. Det kan ikke være anderledes; thi livet skal ikke være en dødens have. . . . Alt, hvad vi kan gøre, er at frede om mindet og at fastholde håbet«.

Zusammenfassung

Der dänische nationalliberale Politiker Orla Lehmann (1810—70) wurde durch einige Aeusserungen in einer Festrede im Jahre 1842, in weiten schleswig-holsteinischen (und deutschen) Kreisen bekannt oder wohl eher berüchtigt. Lehmann wandte sich in der Rede sowohl gegen den revolutionären schleswig-holsteinischen Separatismus als gegen deutsche Pläne, Dänemark als »Admiralstaat« in den Deutschen Bund aufzunehmen. Er sagte in seiner gewöhnlichen rhetorisch übertriebenen Weise: »Wir sind bereit, unser altes Dannewirke sowohl gegen das hochverrätherische Geschrei der Nordalbingier als gegen die seekranke Eroberungslust aller deutschen Vogelfänger zu verteidigen. Und sollte es nötig sein, so wollen wir mit dem Schwerte den blutigen Beweis auf ihren Rücken schreiben: Dänemark will nicht«.

Durch die Vorgänge in Kopenhagen im März 1848 wurde Lehmann Minister, trat aber schon im November aus dem Ministerium aus. Kurz nachher wurde er zum Amtmann in Vejle in Jütland ernannt. Als am 23. April 1849 in der Stadt Kolding, die zu seinem Amte gehörte, zwischen den Schleswig-Holsteinern unter General Bonin und den Dänen ein Kampf stattfand, begab Lehmann sich dorthin, um bei Bonin eine Schonung der Stadt zu erbitten. Er wurde indessen als »Kriegsgefangener« erklärt, nach Schleswig geführt und später in der Festung Rendsburg ins Gefängnis gebracht.

Die dänische Regierung versuchte natürlich, die Loslassung Lehmanns zu erwirken. Sie wandte sich an den englischen Gesandten in Kopenhagen, und durch diesen wurde die Angelegenheit vor die deutsche provisorische Zentralgewalt in Frankfurt gebracht. Obschon die Statthalterschaft in Kiel von dieser Zentralgewalt eingesetzt war, nahm sie keine Rücksicht auf die Aufforderungen der Zentralgewalt, die widerrechtliche Gefangennahme Lehmanns aufzuheben. Sie stellte so viele Bedingungen für die Freigebung Lehmanns, dass es einer Anerkennung der Legitimität der schleswig-holsteinischen Revolution von Seiten der dänischen Regierung gleichkäme.

Während Lehmanns Gefangenschaft lag seine Frau todkrank in Kopenhagen. Da Lehmann die Hoffnung bald freigegeben zu

werden aufgeben musste, ersuchte er die Statthalterschaft um einen »Urlaub« um seine Frau noch einmal vor ihrem Tod sehen zu können. Das Gesuch wurde zuerst am 23. Mai abgelehnt. Als es später erneut und von General Prittwitz an die Statthalterschaft gesandt wurde, erlangte Lehmann doch am 8. Juni einen vierzehntägigen Urlaub, der später verlängert wurde. Von den zwei Statthaltern stimmte Reventlou-Preetz für die Genehmigung des Urlaubs, Wilh. Beseler dagegen. Die Mehrzahl der Departementschefs war für die Bewilligung des Urlaubs. Frau Lehmann starb am 27. Juni, und Lehmann kehrte ins Gefängnis zurück. Erst den 11. August wurde er freigegeben infolge des zwischen Dänemark und Preussen am 10. Juli abgeschlossenen Waffenstillstandes.

Lehmann hat selbst in seinen Erinnerungen (Efterladte Skrifter. II (1873)) eine Darstellung seiner Gefangenschaft gegeben. Diese Darstellung bedarf doch einiger Berichtigungen. Für die gegenwärtige Abhandlung ist ausserdem viel ungedrucktes Material (in dänischen und deutschen Archiven) benutzt worden. Für die Benutzung von Archivalien von der Landesbibliothek in Kiel und vom Bundesarchiv, Abteilung Frankfurt a. M. bin ich zu grossem Dank verpflichtet. Weiter habe ich zu danken für bereitwillige Mitteilung vom Deutschen Zentralarchiv, Abteilung Merseburg.

Småstykker

Af tugtelsesrettens historie

Af

Fridlev Skrubbeltang

Det må hilses med tilfredshed, at straffemetoderne fra fæstevæsenets dage tages op til kyndig historisk behandling. Emnet hører ikke til de mest betydningsfulde, men historieskrivningen, især den mere populære, har ofte forledt læsere til at tro det. Og heldigvis er undersøgelsen ikke snævert begrænset til det dystre trekløver i bogtitlen, alle former for prygl kommer med i billedet, men tidsgrænsen er sat ved reformperioden; husmandspryglene i det 19. årh. tæller ikke med.

Det er fortrinsvis problemerne omkring godsejernes tugtelsesret, der belyses i *Træhesten, hundehullet og den spanske kappe*. (1960. 152 sider), samtidig med at dr. *Gunnar Olsen* lader det spørgsmål stå åbent, om man overhovedet *kan* løse disse problemer, selv om »det fornødne kildemateriale« bliver gennemgået. »For kilderne tier ganske givet med noget, og det vil blive svært at afgøre, hvor meget de tier med«. Ja, men gælder dette ikke de fleste historiske undersøgelser, endog med stof fra en senere tid? Man bør ikke af den grund underkende de *væsentlige* ting, der allerede *nu* kan siges og i virkeligheden også *er* sagt i Gunnar Olsens nye bog.

Den populære opfattelse, der går ud på, at træhesten og de andre straffemidler var i stadig brug overfor bønderne til alle tider og overalt i landet, bliver gendrevet i denne undersøgelse. På (nogle) krongodser var træhesten i brug kort før tredive-

årskrigen, mest vel som soldaterstraf, fra private godser hører man først om den efter 1700, og det er tvivlsomt, om den har været anvendt nævneværdigt i den sidste halve snes år før den store fæsteforordning af 8. juni 1787, der forbød træhest, fængsel i hullet m. fl. straffe overfor fæstebønderne. — Det fremhæves med rette, at træhestens brug ikke synes konstateret i Vendsyssel eller på Langeland, skønt disse landsdele har haft flittige lokalhistorikere. Det kan tilføjes, at Vendsyssel i flere henseender bød fæstebønderne ringere kår, end de havde i Jylland som helhed, og noget tilsvarende gjaldt i vistnok endnu højere grad om Langeland sammenlignet med Fyn.

Mindre overraskende forekommer det, at eksemplerne på brug af træhesten er forholdsvis mange fra Sjælland og i det hele vornedskabets område, hvor bondebefolkningen gennemgående var dårligst stillet. Man kan så spørge, om træhesten og konsorter har bidraget væsentligt til at forværre tilstandene. Desværre har Gunnar Olsen kun fundet en enkelt kilde, der kunne udnyttes statistisk, nemlig skovsessionsprotokoller fra det store Sorø Akademi-gods (s. 66 f.). I henhold til skovforordningen af 26. jan. 1733 skulle uformuende syndere med skovhugst og skovtyverier på samvittigheden straffes »på kroppen«. Skovsessionsprotokollerne 1737—85 viser imidlertid, at træhestestraf kun forekom i 10 af disse 48 år, sidste gang 1776 (som straf for hoverinægtelse nævnes træhesten endnu 1782 på samme gods); ialt var træhesten i brug ca. 110 gange, i reglen 1 à 2 timer hver gang. Straffelisten *kan* være ufuldstændig, men protokollen er næppe så uregelmæssigt ført, at det har ændret billedet væsentligt, og der er ingen grund til at regne med særlig talrige træhestestrafte for andre forseelser.

Det burde vistnok undersøges, om man ved hjælp af de skiftende *skovforordninger* bedre kan tidsbestemme træhestens og andre straffes anvendelse. Forordningen af 13. sept. 1687 taler faktisk kun om bøder. Frd. af 21. jan. 1710 anfører ligesom senere forordninger en hel bødeskala (efter det stjalne træes størrelse og værdi), men art. 1 fastsætter endvidere, at hvis den skyldige intet har at betale med, skal han 1. gang i

fængsel på vand og brød, 2. gang på pælen ved kirkerne under prædikenen, med et bundt træ på ryggen, og sker det 3. gang, skal han »arbejde udi jern på Bremerholm på visse år, efter sagens beskaffenhed«. Frd. af 26. jan. 1733 tillader i art. 1 en vis moderation i små mulkter, men indskærper iøvrigt dobbelt bøde mod forseelsens værdi, og de, der ikke kan betale de fastsatte bøder, »skal straffes på kroppen efter forseelsens beskaffenhed med træhest, spansk kappe, nogle dages fængsel på vand og brød eller med arbejde enten i nærmeste fængsel eller Bremerholms jern«. Forordningen af 18. april 1781 om skove og tørve-moser bestemmer derimod i art. 27, at uformuende skal gøre nyttigt arbejde i stedet for at betale bøder, men de gamle og skrøbelige kan idømmes halsjern eller feddelen og militærpersoner passende militær straf.

Træhesten er kun med 1733—81 (man kan altså ikke i den ovennævnte fortegnelse fra Sorø Akademi vente træhestestrafte efter april 1781), men de hårde legemsstraffe har deres højkonjunktur fra 1710. »Pælen«, der nævnes i 1710-forordningen, kan jo svare til den stang og en skammel besat med jernpigge, som G. O. kun kender fra Falster (s. 74). Eksemplet her må være fra tiden før 1686, og det er jo muligt, at straffeinstrumentet er blevet almindeligt i den følgende tid, men alligevel temmelig forbløffende, at frd. af 1710 så selvfølgelig nævner »pælen ved kirkerne«. Fandtes den kun hist og her, og blev den ikke anvendt synderligt? 1733 nuanceres strafudmålingen, men det er vel et spørgsmål, om man kan tillægge træhestens placering anden betydning, end at den ligesom den spanske kappe og nogle dages vand og brød må regnes til de mildere straffe. I 1781 har et mere humant nytte-synspunkt åbenbart sejret ved strafudmålingen, dog med det ubehagelige levn fra en mere barbarisk tid, at gamle og skrøbelige (altså ikke arbejdsføre) må man godt sætte i gabestokken! Det synes tilmed inkonsekvent, men det er tænkeligt, at de gamle og måske også kvinderne i tidens løb havde tilstået lovlig mange skovforseelser, for at andre kunne slippe for afstraffelse.

Imidlertid eksisterede jo træhesten før 1733. Det ligger

nær at antage, at det er landmilitseren, der har udbredt denne straf til herregårdene og sandsynligvis også har bidraget til, at afstraffelsen i visse tilfælde er blevet mere brutal (se nedenfor). Det udelukker ikke, at Gunnar Olsen kan have ret, når han betoner, at træhestestrafpen foruden at tilføje delinkventen fysisk smerte også skulle virke beskæmmende, »og det har måske endda været dens væsentligste formål« (s. 68). Det samme gælder »pælen« og den spanske kappe — den bonde, der i nogle timer på tinge eller i købstaden måtte gå rundt med hovedet stikkende op af en tønne, appellerede nok i de tider mere til latteren end til medfølelsen. Her kommer hundehullet (på vand og brød eller helt uden forplejning) ikke rigtig på linie med de andre straffe. Hensættelsen i et mørkt fængsel, ofte »i bolt og jern« kunne ikke i samme grad tjene til barsk og ubarmhjertig folkeforlystelse. Imidlertid kunne træhest og hundehul udmærket kombineres. Lænkerne og indespærringen, med kulde og sult til følge, skadede sikkert ofte helbredet mere end 1 à 2 timer på træhesten nogle dage i træk, som man oftest hører om. Det er ikke sandsynligt, at rygplanken på træhesten var særlig skarp, men brutal blev straffen, hvis den straffede fik lodder bundet til fødderne og blev trakteret med hug og slag, samtidig med at kulde og mangel på forplejning udmattede ham.

Gunnar Olsen nævner to eksempler på en bondes død efter et ridt på træhesten, begge fra o. 1730. I det ene tilfælde drejede det sig om en militær straf, eksekveret under landmilitserøvelser ved Kirke-Såby (se Linvald: Bistrup Gods, s. 100). Her var herskabet ikke med i spillet på anden måde, end at godsinspektionen skarpt beklagede, at proprietærer på denne måde skulle miste mandskab, som det var svært nok at skaffe til veje. — I det andet tilfælde døde i 1731 en 70-årig bonde fra Jomfruens Egede gods, efter at hans herskab, en søkaptajn Nik. Espen Poulsen, havde ladet ham mishandle. Sagen kom senere for højesteret, hvad G. O. ikke direkte omtaler (Højesterets protokol 1733 A, fol. 6a—15b).

Den tragiske begivenhed er ifølge vidneudsagnene forløbet således: Fæstebonden Truels Eriksen, boende i Eskildstrup en

mils vej sydvest for Jomfruens Egede, blev af godsejeren sat på træhesten, fordi han ikke i tide havde betalt 10 mark kvartals-skat. Opsætsighed omtales ikke. Alligevel måtte den gamle mand ride træhesten både formiddag og eftermiddag 3 dage i rad og sad om natten i »arrest« (hundehul) »snart uden forplejning«. Hug og slag fik han også, og da han faldt af hesten, blev først trækloster, senere jernkugler bundet til hans fødder. Decemberkulden må desuden have indvirket. På hjemvejen i slæde spyttede han blod og kunne ikke vende sig. Han døde femte dagen derefter. På sin dødsseng havde bonden i præstens og andres nærværelse sigtet kaptajn Poulsen for at være skyld i mishandling til døde.

Sagen kom først for en kommissionsdomstol, der i august 1732 dømte Poulsen til at bøde 300 rigsdaler til den kgl. kasse og 100 til enken samt betale sagens omkostninger. Heri lå en tydelig fordømmelse af bondemishandlingen, og bemærkelsesværdigt nok var den ene af de to kommissarier vicelandsdommer Knud Ahasverus Becker, som 6 år senere blev dræbt af sine hårdt plagede hovbønder på Bækkeskov. Men støttet på »chirurgorum forretning«, som det medicinske fakultet kunne slutte sig til, havde kommissionen »aldeles forbigået at dømme på dødsfaldet«, og generalfiskalen (Hans Ursin) indstævnedes derfor dommen »til svækkelse og aldeles underkendelse«.

I modsætning til kommissionsdomstolen lagde de fleste højesteretsdommere megen vægt på tingsvidnerne, der i detaljer gjorde rede for mishandlingens spor på ben og underkrop, som helt var forbigået i lægeattesten. Poulsens »ukristelige og tyranniske forhold« fordømtes enstemmigt, og den gamle assessor N. P. Slange stemplede kaptajnen som gal, »thi *ira* er *furor brevis*, og har hans *ira* ikke været hos hannem *brevis*, men *quotidiana*«, hvilket også fremgik af en tidligere højesterets-sag imod ham. Flere dommere anså kaptajnen for Truels Eriksens »banemand«, og Slange mente, at han kunne straffes på livet, i hvert fald fradømmes det privilegium af hals- og håndsret over sit jordegods, som han havde »så umenneskeligen misbrugt«. Også et par andre dommere mente, at Poulsen burde

straffes meget strengt, have sin boeslod forbrudt og arbejde i jern på Holmen nogle år. Der henvistes til Danske lov 6—5—10: »Handler nogen husbond ulovligen og utilbørligen med sine tjenere eller bønder, da er det ligesom sådan gerning skete imod fremmede...« og 6—7—18: »Ager eller rider nogen forsætlig på mand, kvinde eller barn og gør dennem skade på liv, helbred og lemmer, da er det ligesom han havde gjort det med sin egen hånd, og straffes på liv eller bøder, som skaden er. Gør han det af fremfusenhed eller uagtsomhed, da straffes han med jern«. Slange fremhævede, at der var tale om langt værre fremfærd end fremfusenhed, og talte om »blod, som råber på hævn«.

Når kaptajn Poulsen slap så lemfældigt, som tilfældet blev, skyldtes det bevisets stilling. At han *kunne* være skyld i bondens død, var ikke tilstrækkeligt til at bringe ham i Bremerholms jern. Dommerflertallet voterede for »pengemulkt«, og de bøder på 1000, 2000, ja endog 3000 rd, som oprindeligt blev foreslået, modereredes under indtryk af kaptajn Poulsens slette økonomiske situation. Dommen kom da kun til at lyde på 400 rd til kongens kasse, enken fik 100 rd i erstatning, og godsejeren måtte betale sagens omkostninger.

Helt billigt var det altså ikke at udsætte en fæstebonde for død eller lemlæstelse, og at sætte ham på træhesten med jern ved benene, »det er ej den måde en proprietær har lov at søge for betaling«, erklærede højesteretsassessor Bartholin. De allerfleste kendte eksempler på træhestestraf tyder da også på, at den var en ret lempelig straf, som sjældent gav anledning til klage. I 1750erne havde Clausholm bønder alvorlige uoverensstemmelser med deres herskab, og Daniel Fischer lod som forpagter og foged opsætte en ny træhest samt et halsjern med store jernlænker. Dette kunne opfattes som en forhånelse (»ligesom de vare misdædere«), men selv om bøndernes sagfører påstod, at nogle af dem havde måttet ride træhest i den seneste tid, nævnes legemlig mishandling ikke i Clausholm-bøndernes vidneudsagn (Samlinger til jydsk Historie og Topografi 4. række I, s. 261 og 285).

I de bedst hjemlede udsagn om træhesteridt er dette i reglen kun af kortere varighed, mens hårde og langvarige afstraffelser af denne art (f. eks. for at tvinge en karl til at fæste gård) ved nærmere undersøgelse vil vise sig at høre hjemme i sagnets verden. Karakteristisk er Gunnar Olsens eksempel s. 64 f. (Selsø-eksemplet). Sikkert er det, at træhesten, brugt med mådehold, ikke blot var tilladt i ridefogedinstrukser, men også så sent som i slutningen af 1760erne blev godkendt i kredse, der befattede sig med en revision af fæstelovgivningen.

I den store landbokommissions arkiv (pk. Diverse angående hoveri- og tiendesagen. 1786—1797) findes et udkast, som har forordningens form og med sikkerhed kan dateres til general-landvæsenskollegiets første år, snarere 1768 end 1769. Det hedder her i udkastets art. 11: »Så vil vi da allernådigst, at amtmændene enhver [i] sit amt skal forhjælpe bønderne til deres ret, om de af jordegodsejerne eller deres fuldmægtiger og betjenter bliver ilde medhandlet og slaget, hvilket vi aldeles vil have afskaffet, thi begåes nogen små forseelser, hvorpå straf bør følge, skal det ikke ske med hug og slag, men efter beskaffenheden på 1 à 2 dages vand og brød eller 1 à 2 timer at bære den spanske kappe eller ride træhest uden nogen tyngsel ved benene, og kvindfolkene bære feddelen«.

Dette stemmer ganske godt med Gunnar Olsens iagttagelser: hug og slag, uddelt med knytnæve, pisk, stok, plovstave eller andet forhåndenværende, var farligere straffemidler end træhesten, sømmeligt anvendt. Større forseelser henvises utvivlsomt til lands lov og ret, så der i virkeligheden kun bliver tale om *lempelig* træhestestraf. Udkastets art. 15 antyder indirekte, at træhesten kun skal anvendes, hvor *øjeblikkelig* afstraffelse er på sin plads: overtrædelser af forbudet mod lønnesæd straffes 2. gang ikke blot med bøder, men bonden skal »for sin modvillighed« på 3 tingdage, »hver dag en time«, bære den spanske kappe udenfor tinghuset. Her nævnes træhesten ikke.

»Datidens syn på tugtelsesretten« (s. 118—124) er et interessant afsnit, fordi det viser de stærkt divergerende synspunkter kort før træhest, hundehul og spansk kappe blev forbudt (frdl.

af 8. juni 1787), men tugtelsesretten overfor husmænd, tjenestefolk og halvvoxen ungdom reelt stadfæstet i loven (frd. af 25. marts 1791). Den væsentligste del af revselsesretten blev vel i virkeligheden bevaret, og faren for alvorlig legemsbeskadigelse ved dens udøvelse var i højeste grad til stede endnu i 1840'erne, hvilket dog falder udenfor bogens emne. Naturligvis var det et bemærkelsesværdigt led i bondefrigørelsen, at de gamle *beskæmmende* straffemidler blev »aldeles forbuden«. Spørgsmålet er, om de praktisk talt var gået af brug kort forinden. Havde P. Wormskiold ret, når han i landbokommissionen af 1786 hævdede, at kommissionens forestilling (Colbjørnsens pen) gav indtryk af mere udstrakte misbrug, end der faktisk fandt sted?

Tegn står mod tegn. Der var megen bondeuro i 1760'ernes slutning. Måske kunne hoveriforordningen af 1771 gøre bønder overmodige, men misvækst og dyrtid måtte virke modsat. Selv et afgjort bondevenligt herskab kunne i periodens sidste fase lade opføre en træhest (Løvenborg 1787); det viser traditionens magt og samtidig, at man ikke kan slutte fra træhestens tilstedeværelse til dens anvendelse. Sidste trediedel af stavnsbåndsperioden var i flere henseender den mest kritiske for bondestanden, og antallet af gårdforsiddelser var stigende. Men det ser ud til, at godsejerne sikrede sig ved tvangsmidler af lempeligere karakter end de gamle straffemetoder, bl. a. ved, at husmænd i fæstebreve blev forpligtet til senere at overtage gårde, hvor de blev dem anvist. Til trods for alle irritationsmomenter i forbindelse med øget hoveri, voksende restancer og større soldaterudskrivninger er det sandsynligt, at en mere human indstilling gjorde sig gældende. Justitsprotokollerne fra perioden 1770—86 må kunne oplyse, om træhesten var på retur eller måske praktisk talt forsvundet, før den blev fjernet fra skovforordningen (1781).

I de sidste afsnit fremhæver Gunnar Olsen bl. a., at de omtalte straffe først og fremmest skulle lære bønderne disciplin og lydighed. Den store landbokommission stod overfor det problem, at tugtelsesretten skulle begrænses og misbrug af-

skalles, samtidig med at godsejerne ville sikre sig mod indtægtstab f. eks. som følge af hoveriforsømmelser. I C. D. Reventlows 1. hoveriudkast af 1788 (ikke 1791, som G. O. s. 129 anfører) går han ind for en begrænsning af herskabets prygleret (fæstebonden selv må fritages), men han kan næppe følge amtmand Fr. Buchwald, der i kommentarer til Reventlows forslag hylder en fordomsfri »moderne« opfattelse. »Herre, tjener, husbond, hørigheid og lydighed« er udtryk for et underdanighedsforhold, som må ophøre, mener Buchwald: den frie mand kan ikke bydes hug af en medborger¹. Konsekvensen af hans opfattelse måtte blive, at hverken husmand eller voksen tjenestekarl kunne afstraffes på hovmarken. Men da Reventlow udarbejdede forordningen af 25. marts 1791 om god orden ved hoveriet, var det utvivlsomt af betydning for gennemførelsen af de frivillige hoveriforeninger og andre reformer i deres følge, at også den nye lovgivning sikrede godsejerne en vidtgående tugtelsesret. Betegnende nok kunne Colbjønsens hovedmodstander, godsejer Morten Quistgaard, takke Reventlow for 1791-udkastet og udtale håb om, at forordningen skulle kunne hemme de ret udbredte uordener og den almindelige »trodsighed«, samtidig med at bonden og hans tjenestefolk blev beskærmet mod »hård og upassende medfart«².

¹ Bilag til landbokommissionens forhandlingsprotokol nr. 125, ad s. 115. Hans Jensen synes ikke at skelne klart mellem Reventlows egen opfattelse og de anmærkninger til forslaget, denne refererer i sit manuskript (Dansk Jordpolitik I, 189 med note 1).

² Sammesteds, bilag nr. 178a.

Felttoget i Mecklenburg 1762*

Af

Gordon Norrie

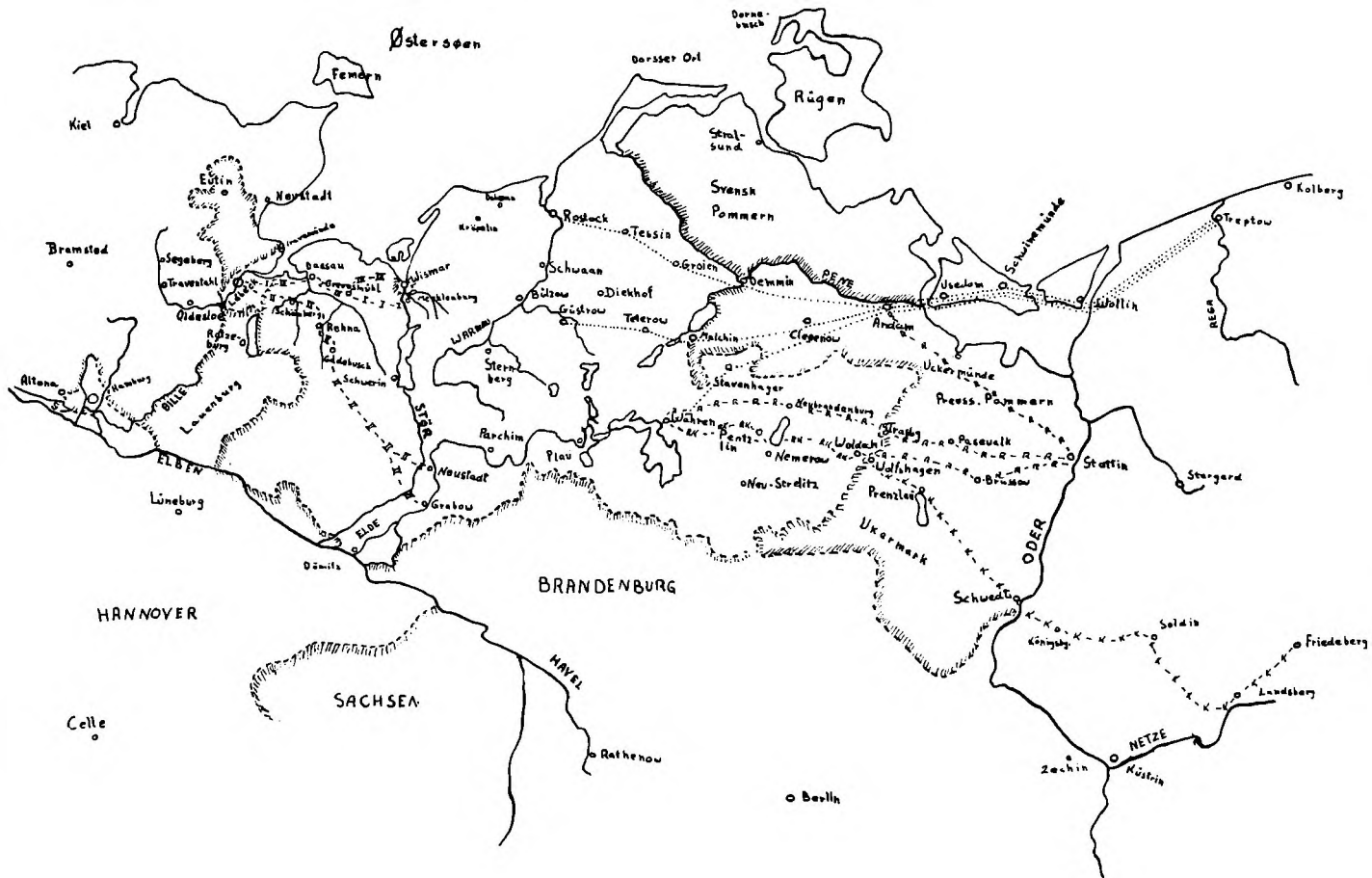
Stridighederne mellem de britiske og franske kolonister i Nordamerika og koloniselskaberne i Ostindien førte 1755 til den Store Kolonikrig. De britiske flåder fik straks herredømmet over alle have, og det eneste sted, Frankrig kunne ramme den britiske konge, var i hans tyske kurfyrstendømme: Hannover. Han sluttede derfor en defensiv alliance med Frederik II af Preussen, men det førte til en alliance mellem Frankrig, Østrig og Rusland og dermed 1757 til den Preussiske Syvårskrig. Franske tropper erobrede hurtigt Hannover. For at sikre sig mod, at britiske styrker skulle forsøge en generobring fra Vesterhavet eller Elben med basis i Dithmarsken og Stormarn, formåede Frankrig 4. maj 1758 kong Frederik V til at opstille en sikringsstyrke ved vor sydgrænse på 24,000 mand¹.

Denne styrke kunne ikke opstilles alene af hvervede regimenter, men måtte suppleres med udskrevne, de såkaldte nationale. Ud på sommeren 1758 var den styrke, der var under våben i hertugdømmerne, fordelt således, at Elb-grænsen var besat med dansk rytteri, 2 gardebataljoner og 8 norske bataljoner. Bag dem lå resten af rytteriet fordelt op til Haderslev af fourageringshensyn, det hvervede fodfolk lå i fæstningerne Rendsborg og Glückstadt, medens garnisonerne i de kongerigske fæstninger bestod af danske nationale og i de norske af tilsvarende norske.

Kejserinde Elisabeth af Rusland var gammel og svagelig, og man måtte vente, at hendes søstersøn den fanatisk danskfjendtlige hertug Carl Peter Ulrich af Holsten-Kiel snart skulle bestige tronen. Den danske regering forstærkede derfor sikrings-

* Til brug ved udarbejdelsen af denne artikel har lensgreve Moltke til Bregentved velvilligt stillet dele af grev Adam Gottlob Moltkes arkiv på Bregentved til min rådighed, hvorfor jeg hermed bringer greven min bedste tak. De omtalte arkivalier vil i noterne blive omtalt som »Moltkes Ark.«

¹ Danske Traktater 1751–1800 (1882), 155 ff. — Edv. Holm: Danmark-Norges Historie 1720–1814, III, 1 (1897), 287–315.

styrken, og 1762 talte felthæren 52 eskadroner, hvoraf 8 norske, 49 bataljoner, hvoraf 16 norske, et feltartilleri under norsk oberstløjtnant Weybye med 1 dansk, 1 norsk og fire holstenske brigader, 1 pontoner- og håndværkerkompagni suppleret med dansk udskrevet mandskab samt et laboratorium med blandet personale, hvortil knyttedes 1 bataljon fra slesvigske nationale regiment¹. Udover dette artilleri var der knyttet 2 kanoner til hver bataljon. Til garnisoner i fæstningerne benyttedes nationale tropper, og disse afgav desuden vagterne ved magasiner og depoter, soldateske til flåden og endelig til et stort erstatningsdepot til dækning for afgang ved felthæren. Der havde tidligere været formeret 12¹/₂ grenaderbataljon ved afgivelser fra regimenterne; men de 4, der stammede fra de hvervede regimenter, ophævedes for at skabe en pålidelig kerne i stamafdelingerne. Kort før var man begyndt at opstille 1 husarregiment og 2 frikorps bestående af såvel husarer som jægere. Endelig samledes et guidekorps under den norske skiløberkaptajn Einarson. Ialt talte felthæren 37.000 mand, der dog svandt en hel del ved kommandoer, sygdom og desertering. Altså noget mindre end vor hær ved Isted 1850: 37.519 og Danevirke 1864: 38.288². Desuden forberedte man opstillingen af en landstorm såvel i Danmark som i Norge, endog omfattende borgerne i købstæderne.

Da korpset i sin tid blev opstillet, skal en efterretningsmand have meldt Frederik II, at »die Hunde sind gut, der Jäger

¹ Moltkes Ark. Pk. Generalitetet, Arm. 1761-62, læg: Brieffe denen Troublen von 1762 angehent: Styrkelister 16/3, 9/6, — Krigskanc: Pap. betref. den Feltzug in Meckl. 1762: Styrkeliste 12/8. — ibid: kgl. Res.: 3/5, 5/5, 23/6. — ibid: Ref. Sag. 7/7 — ibid: Mem: Saint Germain 26/7 — ibid: Generalfeltkom.: Registr.: 3/3, 15/3, 20/3, 17/4, 21/4, 5/5, 23/6, 28/9. — ibid: O. Kr. Sekr. udfærd. Håndbr.: nr.: 364, 368, 376 ff, 386, 395, 400, 406, 416 ff, 420, 430, 434, 449, 456, 484, 556 ff, 568, 594 f, 636, 823, 892. — ibid: Gæhlers Ark.: Bland.: læg Staldetaten. — ibid.: Gæhlers Ark.: pk.: Troppe-saml. 1758-63: Guidekorpsset. — Rockstroh: Den nationale Hær i Danmark, II (1926), 186 ff.

² Generalstaben: Den dansk-tyske Krig 1848-50, III 2(1882), bil.: 5. — Generalstaben: Den dansk-tyske Krig 1864, I (1890), bil.: 24.

taucht aber nicht«. Den øverstkommanderende, markgreve Frederik Ernst af Brandenburg-Culmbach var flittig, pligttopfyldende og havde forstået at vinde det meget selvbevidste ridderskab, men han manglede krigserfaring, var for beskeden, så det kneb med at holde styr på generalerne, og dertil kom, at han var svagelig. Han døde 23. juni 1762.

Ingen af vore generaler fandt nåde for det høje conseil, og man måtte derfor se sig om efter en udenlandsk hærfører. Gennem general greve Schmettau fik man forbindelse med den franske general greve de Saint Germain. Han havde deltaget i 44 felttog og var den eneste franske general, Frederik II respekterede. Han var opdraget på Europas krigsskuepladser med de store muligheder for manøvre, hvor tab hurtigt kunne erstattes fra materiel- eller mandskabsdepoter, og hvor statskasserne tilsyneladende var udtømmelige. Ved sin flid, sin sprudlende charme og opildnende optræden vandt han på sine inspektioner øjeblikkelig de unge officerer, men ved sin utålmodighed og sit voldsomme temperament stødte han meget hurtigt sine nærmeste medarbejdere fra sig. Fik han ikke sin vilje øjeblikkelig, sendte han den ene jeremiade efter den anden til conseillet, og her kom det særligt til at gå ud over »krigsminister« greve Ahlefeldt og generalkommissariatet.

I den lange fredsperiode fra 1720 var hæren blevet meget forsømt, og særlig gjaldt det de to kostbare våben: rytteriet og artilleriet. Dette skyldtes ulyst til at bevilge de forholdsvis små vedligeholdelsespenge. Lige fra begyndelsen af 1730-erne var der indsendt et meget stort antal forslag om forbedringer i alle forhold ligefra pristalsreguleringer af mandskabslønninger og pensionsordninger til anskaffelse af det mest moderne skyts. Men alle forslagene blev hurtigst henlagt i arkiverne, og dette havde svækket de højere officerers ansvarsglæde og handlekraft. Dertil kom, at de forskellige institutioner og anlæg var beregnet på fredsforbrug og altså var for små, så de ikke kunne tilfredsstille kravene, da disse pludselig blev sat voldsomt i vejret.

De yngre officerer var gennemgående dygtige, med gode

kundskaber, men da pensionsordningen ikke var indført, klæbede de gamle ved deres stillinger bogstaveligt talt, til de døde.

Mandskabet bestod dels af hvervede, dels af udskrevne. De hvervede regimente var særdeles vel uddannede, men medens mandskabet ved rytteriet og artilleriet hovedsagelig var kongens undersåtter, bestod de hvervede infanteriregimenter for den største del af tyskere for at befri landbrug og byerhverv for afgivelse af dygtig arbejdskraft. Dette havde til følge, at fodfolket led stærkt af deserteringer, og under krigen fik eventyrlysten og frække hververe tallet til at stige stærkt. Det udskrevne mandskab blev normalt kun indkaldt en kort tid om året, men under den lange sikringsperiode blev det mindst lige så dygtigt som det hvervede, og dertil kom, at det var absolut pålideligt. Såvel kongen som marskallen satte stor pris på det.

Udrustningen med klæder, lædertøj og våben havde ladet meget tilbage at ønske i 1758. Nu i 1762 kunne vi sende et korps afsted med helt nye klæder, lædertøj, telte, geværer og kanoner¹.

Kejserinde Elisabeth af Rusland døde 5. januar 1762, og Peter III besteg tronen. Han var en stor beundrer af Frederik II og tilbød straks fred og endog at tilbagegive alt erobret land. Derved krænkede han hæren og mistede den sidste rest af sympati i befolkningen. Rygterne ville vide, at kejserinde Catharina skulle sættes i kloster, og hun og hendes tilhængere begyndte derfor at danne en sammensværgelse.

For at give hadet mod Danmark luft beordrede han trods stærke advarsler fra sine bedste rådgivere et stort korps opstillet i Pommern. Czaren forlangte ikke alene de tidligere gottorpske dele af Sønderjylland, men også hele Holsten med fæstninger m.m. og truede med at bruge magt, hvis den danske regering ikke ville gå ind herpå². Kongen svarede ikke direkte, men indvilgede i at forhandle herom, hvor det passede czaren, der be-

¹ Moltkes Ark. Pk. Generalitetet, Arm. 1761–62, læg: Brieffe: Skriv. fra O. Kr. Sekr. grev Ahlefeldt 6/6 1762.

² Moltkes Ark. Pk. Generalitetet, Arm. 1761–62: læg: Papiers relatifs a la guerre que nous avons a craindre de la part de la cour de Russie 1762: »Ultimatum«, 4 breve fra Saldern (?). Kopi af adresse til czaren.

stemte, at forhandlingerne skulle finde sted i Berlin med Fréde-rik II som opmand. Møderne begyndte derefter i juli, fra dansk side deltog stiftamtmand Carl Juel og vicekansler Cai Rantzau¹.

Frederik II havde regnet med russisk hjælp mod Østrig og blev meget fortørnet på Danmark, fordi vi ikke straks faldt til føje. Først foreslog han czaren at udsætte hævntoget til næste år, derefter forklarede han ham, at der skulle meget store styrker til både til lands og vands. Men intet hjalp, og Frederik II lod vor regering mærke sin vrede. De andre garantimagter var alle krigstrætte, og afslog at hjælpe os, så vi kom til at stå alene – som 100 år senere.

Den 10. marts 1762 bevilgedes markgreve Frederik Ernst's afskedsansøgning, og Saint Germain overtog kommandoen. Han havde i de foregående dage ført indgående forhandlinger med kongen og konseillet og nedfældet sine planer i to skrivelser, hvis indhold gik ud på²:

Selv om den kommende krig var os påtvungen og derfor var en defensiv krig, burde den føres offensivt såvel til lands som til vands med det formål at tilføje fjenden så stor skade, at han foretrak at slutte fred. Denne opgave kunne ikke løses tilstrækkeligt, hvis man nøjedes med at slå nogle russere ihjel. Det ville ikke påvirke czaren, der let kunne skaffe erstatning. Derimod kunne flåden efter at have rensset Østersøen for fjendtlige orlogsskibe hærge kysterne, opsnappe konvojer, kaste styrker i land for at brænde magasiner og afbryde broer og derved ødelægge russernes muligheder for at nå vore grænser.

Det ville være påkrævet at føre krigen udenfor grænserne og underholde korpset i det besatte land, så fjenden ikke kunne skaffe sig levnedsmidler der. Derfor må man absolut komme fjenden i forkøbet, og dette var et af de vigtige punkter i al krigsførelse.

Fjenden ville sikkert være stærkere end vi og især råde over lette tropper, som han kunne kaste ind i vore flanker og ryg. Det var derfor nødvendigt at sætte sig fast i et begrænset område

¹ Tyske Kanc.: Geh. reg.: 9/7, 12/7, 31/7.

² Moltkes Ark.: Pk.: Generalitetet: læg: Papiers relatifs: 12/3 1762.

gennemskåret af floder, sumpe og andre hindringer hvor man ved langtrækkende artilleri kunne hindre fjenden i at benytte sin overlegenhed.

Derfor måtte man besætte linien mellem Wismar og Schweriner-søen og fra sidstnævnte langs Stør og Elde før fjenden og især sikre sig Lübecks område. Kom fjenden før os til disse linier, ville Holsten være tabt helt op til Rendsborg inden nytår.

Alle forberedelser måtte træffes straks. Officerer måtte sendes frem for at rekognoscere stillingerne og skaffe efterretninger om fjenden. Transport- og levnedsmidler måtte samles, og ved levnedsmidler forstod Saint Germain ikke hø og halm, der kunne fås i det besatte land.

Der burde oprettes depoter af veluddannet erstatningsmandskab, heste, våben m.m. til at udfylde tab under felttoget. Den hær, der stadig blev kompletteret, ville have en absolut fordel i forhold til en fjende, der ikke rådede over de samme hjælpemidler.

Samtidig skulle et mindre korps stå klar i Rendsborg til at bemægtige sig Kiel, afvæbne og evakuere de fyrstelige tropper og inddrive forsyninger til magasiner, hvorfra de ad søvejen kunne sendes til hærens venstre fløj, medens den højre fløj skulle forsynes ad Elben.

Denne plan tiltrådtes også af konseillet, der bestemt udtalte, at det ikke kunne være tale om at afstå selv den mindste del af Sønderjylland, hjertet i de danske besiddelser, som Bernstorff skrev til vor gesandt i London¹.

Saint Germain rejste straks til hertugdømmerne, hvor han overtog kommandoen². For rettidig at kunne besætte det lybske og mecklenborgske område ville han samle så stor en styrke som muligt tæt ved grænsen, og allerede den 16. marts var hans stabschef, general Gähler, kommen til det nordligste kantonnement i Haderslev for at sætte marchen i gang³. Denne fandt

¹ Tyske Kanc.: Geh. Konseillet: Betænkning 22/3 1762.

² Moltkes Ark. Pk.: Breve fra feltmarskal Grev Saint Germain: 23/3. — Krigskanc.: O. Kr. Sekr. indk. Br.: 17/4.

³ Ibid. Gählers Ark. Pk. Troppesaml. 1758–63: Ordrebog. 1–27.

sted således, at der efterhånden samledes en kolonne under grev Danneskjold Laurvig, der ad hærvejen skulle nå Bramsted den 25. marts, medens en anden under prins Emil af Augustenborg over Itzehoe skulle være i Ultzburg samme dag, samtidig med at Saint Germain opslog sin kommandostation på Segeberg. Til sikring af denne koncentration skulle 8 norske bataljoner og 20 danske eskadroner besætte Trave mellem Segeberg og Oldesloe, medens 16 danske eskadroner sikrede mod Hamborg i egnen syd for Bramsted.

Under marchen skulle regimentskvartermestrene, furere og furerskytterne sendes i forvejen for at udtage lejrpladser og finde vejvisere¹. Soldaterne skulle have brød for 4 dage i tornystrene og for 12 dage i brødvognene. Kød var der sørget for undervejs fra kvægmarker, og civiløvrighederne skulle lade vejene bringe i brugbar stand ved udskrevne bønder.

Efter at arméen den 25. marts var samlet i egnen mellem Bramsted og Ultzburg, indtog den de følgende dage den endelige opstilling mod Lübeck². Langs grænsen stod fra Heiligenhafen bugt det norske fodfolk og et norsk dragonregiment, derefter fulgte de danske og norske grenaderbataljoner, livregiment, dragoner og det andet norske dragonregiment. Mellem Segeberg og Oldesloe opmarcherede det danske hvervede fodfolk og bag det med front mod Kiel og Hamborg resten af det danske rytteri, medens artilleriet parkerede ved Oldesloe og Segeberg. Medens Gæhler med staben og feltkommissariatet blev i Segeberg, skød Saint Germain derefter sin personlige kommandostation frem til det lille slot Mori på grænsen til Lübeck. Ved siden af de sædvanlige garnissosygehuse var der under hele sikringsperioden oprettet to store lazaretter, et i Fokbæk i Sydslesvig, og et i Kellinghusen i Holsten. Det førstnævnte var nu for langt tilbage,

¹ Krigskanc. Papiere betreffend den Feldzug in Mecklenburg 1762: Opbrudsbefaling for Jydske Regiment af 20/3.

² Krigskanc. Gæhlers Ark.: Pk.: Troppe-saml. Ordrebog 1-27. — Moltkes Ark.: Pk.: Breve fra S. Germ. 29/3, 1/4, 5/4. — Krigskanc.: Kgl. Res.: 5/5 1762. — ibid. O. Kr. Sekr. udfærd. Håndbr.: nr. 855. — ibid. General-feltkom.: Registr.: 5/5, 21/6.

og der oprettedes derfor et fremskudt lazaret på 100 senge i Föhrenbüttel vest for Segeberg. Til pasning af de syge også under den videre fremrykning, beordredes en del invalider og samtlige barnløse soldaterkoner sendt frem fra garnisonerne. Hvert kompagni havde ved udrykningen medført 6 koner til vask m.m.

Noget senere kom kongen til arméen og tog ophold på slottet Travendahl, hvortil vagten afgaves af de norske bataljoner, for at han kunne få den nærmeste forbindelse med disse afdelinger¹.

Et preussisk korps under prins Eugen af Württemberg havde overvintret i det østlige Mecklenburg med hovedkvarter i Rostock². Da både Rusland og Sverige trak sig ud af krigen, havde korpset pludselig ingen modstander overfor sig. Ved rygterne om vor opmarch ved Lübecks grænse sendte prinsen en adjutant til Lübeck, og han kom tilbage den 2. april om aftenen. Næste dag blev korpset alarmeret, og oberst Belling, der lå i Dieckhof, fik ordre til at rykke mod grænsen med en del af sit husarregiment, der et par dage efter forstærkedes med en hessisk bataljon, der havde ligget i Bützau. Belling besatte Schwerin med bataljonen og størstedelen af sine husarer og sendte patruljer frem mod grænsen. Samtidig lod prinsen broen ved Dassau undersøge.

For Saint Germain blev spørgsmålet nu, om det var preussernes hensigt at besætte linien Wismar-Schwerin-Elben for at holde stillingen åben for russerne og forhindre, at Saint Germain kunne nå at besætte den før russerne³. Han skrev derfor til Moltke, om han måtte kaste preusserne tilbage og besætte linien, idet han udtalte, at han i øjeblikket var stærk nok dertil; men var russerne først kommen, ville han næppe kunne gøre det. For at kunne foretage denne fremrykning ville det være en fordel at bygge en bro over Trave ved Meusling, hvorved

¹ Krigskanc. O. Kr. Sekr. udfærd. Håndbr.: nr. 934.

² Tyske Kanc. Relationer fra Lübeck: 29/3, 1/4, 11/5.

³ Moltkes Ark.: Pk.: Breve fra S. Germ.: 29/3, 1/4, 5/4, 9/4, 21/4, 7/5.

han kunne komme ind på lybsk område sønden om staden, og en tilsvarende ved Herrenfehre nord for staden til brug for artilleriet. De derværende færger var ikke store nok, da den ved Meusling kun kunne tage 200 mand i timen og Herrenfehre 3–400 mand ad gangen.

Anmodningen blev straks afslået; og gentagne indstillinger, der var affattet i en lidt skarp tone, gik det ikke bedre, da regeringen ikke ønskede at få skindet af at være fredsbryder. Han tog sig imidlertid afslagenes form meget nær, og den 7. maj skrev han, at man ved at behandle folk groft nok kan få dem til at tie, men det hjælper ikke. Desværre brugte han selv denne form overfor krigsministeren og især overfor feltkommisariatet.

I slutningen af april trak prins Eugen sit korps mod Sachsen for at forene sig med Frederik II¹. Tilbage i Mecklenborg blev oberst Belling med 5 eskadroner husarer og 2 bataljoner for at inddrive så meget som muligt af den brandskat, Preussen havde pålagt det arme land, hvad der viste sig meget vanskeligt trods trusler om at afbrænde amtshusene. Han måtte derfor til sidst slutte en aftale med godsejere og højere embedsmænd om betalingen af de resterende 377.300 thaler, inden udgangen af oktober 1762, og han tog endog de mecklenborgske kommissærer med som gidsler. Aftalen blev endelig underskrevet den 29. maj, og obersten rømmede derefter hertugdømmet.

Den danske stats udgifter havde i fredsåret 1757 været 4.309.000 rdl., hvoraf søetatens budget havde beløbet sig til 932.000 og landetatens til 1.880.000². Nu i 1762 var søetatens budget oppe på 1.449.000, landetatens på 2.717.000 og civil-etaternes på 2.876.000, så den samlede udgift beløb sig til 7 millioner. For at skaffe disse store summer, måtte staten gøre store

¹ Moltkes Ark. Breve fra S. Germ.: 11/5, bilag Clausenheim 4/5. — Tyske Kanc. Rel. fra Lübeck: 27/4. — Staats und Gelehrte Zeitung, Altona: 23/4. — Krigskanc.: Gæhlers Ark. Pk.: Troppeaml.: Liquidations Sache.

² Nathanson: Historisk-statistisk Fremstilling af Danmarks National- og Statshusholdning (1844), 344. — Schovelin: Fra den danske Handels Empire (1899), 61.

lån i banken, hos private handelshuse og institutioner, og efter krigen blev gælden opgjort til $8\frac{3}{4}$ million, hvoraf de 367.000 var lånt i Norge, Altona havde måttet udrede 300.000 og Flensborg 200.000, medens resten stammede fra Danmark. Men det var absolut nødvendigt at råde over en million kontant ved indrykningen i Mecklenborg, og det nærmeste sted, hvor en så stor sum kunne lånes, var »Unsere Erbunterthänige Stadt Hamburg«¹. Men staden var ikke villig til at låne os pengene af frygt for russiske repressalier. Skønt vor resident, v. Johnn, pressede stærkt på, trak forhandlingerne i langdrag. 13. juni fik Saint Germain ordre til at lade prins Emil med 8 eskadroner kyrasserer, 4 eskadroner dragoner og 8 bataljoner besætte stadens område. Eksekutionen fandt sted den 18. ved daggry, og inden aften var Hamburgs omegn besat indtil stadens porte. Samtidig fik kommandanten i Glückstadt ordre til at armere et par skibe, for at kunne blokere på Elben, og fregatten Havfruen blev afsendt fra København til Elben. Da magistraten ikke højede sig med det samme, fik Saint Germain ordre til at holde det fornødne belejringsstyks parat. Endelig den 21. juni bevilgede staden lånet, og den 23. havde den sidste danske soldat forladt dens område.

Trave var sejlbart helt op til Oldesloe². Herfra og til Lübeck gik løbet hovedsagelig fra vest til øst, men ved staden drejede den mere i nordlig retning, og faldt med mange snoninger ud i Østersøen ved Travemünde. Et stykke udenfor munden fandtes en barre, der gjorde det nødvendigt at omlade varerne fra de større skibe til både og pramme, hvis sejlads op til Lübeck

¹ Tyske Kanc. Geh. Reg.: 16/3, 6/4, 20/4, 24/4, 27/4, 4/5, 12/6, 20/6, 21/6, 24/6, 5/7. — Tyske Kanc.: Rel. fra Hamburg: A II, nr. 6: 17/6, 18/6, 19/6, 20/6, 21/6, 22/6, 24/6, 1/7, 2/7, 6/7, 9/7. — Krigskanc. Kgl. Res.: 13/6. — *ibid.* Ref. Sag. 23/6. — Krigskanc. Gæhlers Ark. Pk. Troppe-saml., læg: Plan for besættelsen af Hamburg. — Garde: Efterretninger om den danske og norske Sømagt, III (1833), 462.

² Tyske Kanc. Geh. Reg.: 16/3. — *ibid.* Rel. fra Lübeck: 9/3, 19/3, 23/3, 30/3, 2/4, 6/4, 13/4, 20/4, 27/4, 4/5. — Krigskanc.: O.Krigs Sekr. udf. Håndbr.: nr. 424. — Umständeliche Geschichte der kaiserlichen und freyen Stadt Lübeck (1805). — Scheel: Krigens Skueplads (1785).

vanskeliggjordes ved de mange snoninger, og ofte af modvind. Travemünde blev derfor den vigtigste havn, og da arméen var opmarcheret i nærheden af Lübeck, blev alle forsyninger fra de danske øer fragtet over hertil. Det betød store indtjeningsmuligheder for stadens borgere, der hadede russerne og var danskvenlige. Men magistraten frygtede også her russiske represalier og forstærkede stadens befæstning og forøgede garnisonen i Travemünde, der var dækket af et citadel og en vold mod landsiden.

I denne periode skal der være kommen 72 skibe med 52.000 tdr. havre og 29 skibe med 23.000 tdr. rug, foruden en del med hø fra de danske øer. Travemünde spillede derfor allerede om foråret en meget stor rolle for arméens forsyning. Men var denne først rykket ind i Mecklenborg, ville den blive meget værdifuld som magasin, hvortil varer kunne sejles, opmagasineres, bearbejdes, og hvorfra de kunne videresendes til arméens venstre fløj.

Som nævnt ønskede Saint Germain krigen ført udenfor kongens riger og lande, dels for at beskytte dem mod plyndring og brandskatning, dels fordi Holsten havde meget få og dårlige forsvarsmuligheder. Han ønskede derfor krigen ført på mecklenburgsk område¹. Mecklenburg begrænsedes mod syd og tildels mod vest af Hannover og Preussen, mod vest af Svensk Pommern. Det er bakket med vidtstrakte skove, søer, sumpe og vandløb, der enten løber ud i Østersøen eller i Elben, og da faldet ikke er særlig stort, har de næsten alle bløde bredder og bund. Den vestlige bred er som oftest højere end den østlige, så den egner sig til forsvar mod en fjende, der kommer fra Pommern. De to vigtigste stillinger var linierne Wismar-Schwerin-Elben og fra Rostock, langs Warnau til de store søer ved Plau.

Den førstnævnte stilling egnede sig fortrinligt for vor armé, idet der mellem den svenske og derfor neutrale stad Wismar og Schweriner-søen kunne anlægges en hovedstilling bag Vichtel, der kunne stemmes op, takket være mange vandmøller. Øst for

¹ Scheel: *Krigens Skueplads* (1785), 535 ff. — Tyske Kanc.: *Relationer fra Mecklenburg: Instruks for Holstein* 3/7. — Raabe: *Mecklenburgische Vaterlandskunde* (1892). Enkelte by- og amtsskildringer.

den kunne anlægges fremskudte stillinger langs de åer, der fra syd samles i Wismar. Syd for søen var terrænet ufremkommeligt med vidtstrakte skove, sumpe, floder og kanaler, hvorover der kun førte få veje, så forsvaret kunne organiseres om de enkelte pas. Mellem denne linie og Trave fandtes også en hel del åer, der bød gode muligheder for forsvar, og som havde den fordel, at forsvareren kunne støtte sin højre fløj til det hannoveranske Lauenborgs grænse.

Den anden linie havde venstre fløj i Rostock, der i forvejen var befæstet, og fulgte derefter Warnau mod syd. Denne flod er landets største og sejlbare temmelig langt op. Der fandtes derfor en række forholdsvis store byer ved dens bredder, og det var så heldigt, at de næsten alle lå på den venstre bred og endnu havde de gamle volde eller mure, som ville være en støtte for et forsvar mod øst. Indsejlingen til Rostock ved Warnemünde var ligesom ved Travemünde spærret med en barre, men her med smalle løb, der dog let kunne spærres med et enkelt skib. Stillingens højre fløj mellem de store søer bød mange muligheder for spærring af passagerne og for fremstød mod en fjende, der opererede mod venstre fløj. Vor gesandt i Mecklenborg, oberst grev Holstein, kendte Saint Germain fra sin tjeneste i den franske hær, og han udtalte, at marskallen ved at forberede 5—6 fordelagtige stillinger og hurtigt rykke fra den ene til den anden i kraft af sin dygtighed, kunne holde russerne stangen i to felttog.

Vor gesandt i St. Petersborg, grev Haxthausen, meldte den 1. juni, at der et par dage før var afholdt et statsråd under czarens forsæde¹. Man havde her vedtaget dels at tiltræde det danske forslag om fredsforhandlinger, vel for at lulle den danske regering i søvn, dels at godkende angrebsordren til den russiske armé, der var under samling i Pommern. Czarens holstenske minister, Caspar Saldern, havde udtalt, at han nok skulle skaffe

¹ Tyske Kanc.: Rel. fra St. Petersborg: 21/5, 1/6, 24/5, 4/6, 2/6, 13/6.

— Tyske Kanc.: Geh. Reg.: 22/10, 16/11. — Moltkes Ark.: Pk.: Generalitetet, læg: Papiers relatifs: Brev fra Saldern, 23/7.

en afskrift af ordren, og han sendte den også den 6. juni med den kejserlige kurer til de fyrstelige tropper i Kiel, og derfra gik den til borgmester Otte i Egernførde, og fra ham til Bernstorff.

Allerede i marts var der givet ordre til opstilling af en armé ved Kolberg, som russerne havde erobret året før under anførsel af Ruslands dygtigste general, grev Peter Alexandrowitz Rumjanzow, den senere Sadunoiskij, hvis korps på 17 infanteriregimenter og noget rytteri endnu stod i omegnen af staden. Nu skulle det bringes op til at omfatte 25 infanteri- og 12 kavalleriregimenter, foruden et stort antal lette tropper, ialt ca. 40.000 mand med over 45.000 heste¹. Nogle af disse forstærkninger sagdes omkring 1. april at være sat i march fra Moskva, andre skulle komme fra Polen over Weichsel. Hovedstyrken kunne derfor næppe være operationsdygtig før i juli. Forsyningerne måtte næsten alle bringes ad søvejen fra Reval, da Pommern var fuldstændig udspist under de foregående kampe, og transport på aksel ville fordre et meget stort antal udskrevne heste, således brugte hovedkorpsset 52 firspændige trainvogne alene til havre.

Kolberg red mindede en del om Jyllands vestkyst, og da der ofte herskede voldsomme pålandsstorme, var den meget farlig og vanskelig. Der fandtes dog en lille havn vest for staden i Persante's munding, men den var grundet og kunne kun besjles med lods. Ad denne vej måtte russerne altså skaffe alle forsyninger lige fra kanoner og ammunition til havre og rug, og det voldte så store besværligheder, at den russiske hovedstyrke ikke nåede at passere Oder.

Den kejserlige ordre til general Rumjanzow af 30. maj udtalte, at krigen var uundgåelig og kunne betragtes som erklæret². Den skulle begynde i indeværende felttog, og Rumjanzow skulle oprette de fornødne magasiner, der skulle baseres på Kolberg, hvortil der ville komme forsyninger til 80.000 mand i 2 år. Det

¹ Moltkes Ark.: Pk. Generalitetet: Papiers relatifs: Adressen til czaren. — Marchordren: Tyske Kanc. Rel. fra Mecklenborg: 9/7 og Staats und Gelehrte Zeitung, Altona, 9/7.

² Tyske Kanc. Rel. fra St. Petersb.: bilag til 26/5, 6/6.

russiske admiralitet havde fået ordre til at sende admiral Spiridow med eskadren fra Reval og 20 mindre handelsfartøjer af sted, og samtidig skulle Rumjanzow udskrive alle brugelige både. Der skulle snarest oprettes et magasin i den preussiske fæstning Stettin, hvis kommandant han skulle forklare, at Frederik II havde stillet den til czarens rådighed som våbenplads. Desuden skulle han oprette magasiner ved opkøb fra egnene, og penge hertil ville snarest blive afsendt. Han skulle bede den svenske regering i Stralsund om fri passage for handelsskib ved Swinemünde, og om i nødsfald at måtte benytte Stralsund eller andre havne.

Af de modtagne meldinger ville han vide, at den danske hær var klar. Men czaren regnede med, at den ville holde sig i ro, da han havde ladet den danske regering vide, at han ville gå ind på en fredskongres.

Såsnart Rumjanzow havde truffet de fornødne forholdsregler til arméens underhold, skulle en avantgarde rykke frem. Samtidig skulle han udstede et manifest om, at da kongen af Preussen havde trukket sine tropper bort fra Mecklenburg, der havde lidt så meget, så czaren sig desværre nødsaget til at besætte landet, for at det ikke skulle blive udnyttet af andre.

Avantgarden skulle bestå af 10.000 mand fodfolk, rytteri og artilleri, men den måtte ikke give anledning til fjendtligheder eller handle overilet. Den skulle rykke frem til Rostock-Güstrow-Wahren, der dannede en fordelagtig linie, og egnede sig til magasiner. Rostock skulle forsynes fra Kolberg af søvejen, de andre ved køb og udskrivninger, der skulle betales kontant.

Holdt danskerne sig i ro, skulle han snarest besætte den næste linie over Wismar og Schwerin og oprette magasiner der. Da denne linie lå langt fremskudt, og nær den danske grænse, skulle han, efterhånden som avantgarden rykkede frem, skyde andre regimenter ind i Mecklenburg, således at i hvert fald størstedelen af hans armé stod der ved begyndelsen af juli.

Hvis den danske hær mod forventning rykkede ind i Mecklenburg, skulle han gå mod den med hele sin styrke og tvinge den til at rømme landet.

På grundlag heraf udarbejdede Rumjanzow en detaljeret marchordre for sit korps. Den gik ud på, at hovedstyrken skulle bryde op fra Kolberg og rykke frem over Treptow-Wollin-Swinemünde-Usedom til Anclam. Der skulle den dele sig i 3 kolonner, hvoraf den nordlige skulle gå over Demmin-Tessin til Rostock, den midterste og stærkeste over Malchin mod Güstrow, og den sydligste over Stavenhagen til Wahren. Samtidig skulle 3 rytterkolonner passere Oder ved Stettin, hvoraf den nordligste skulle støde til hovedstyrken i Anclam, medens de 2 andre skulle gå mod Wahren, den ene over Neubrandenburg, den anden over Wolfshagen. Endelig skulle en kosakstyrke, der passerede Oder ved Schwedt, gå over Wolfshagen mod Wahren. Ordren blev ikke holdt meget hemmelig, for den 5. juni kunne den læses i avisen i Altona, og samtidig fik grev Holstein en afskrift af Mecklenborgs statsminister Bassewitz.

General Brandt førte kommandoen over den russiske avantgarde¹. Han må være brudt op den 21. juni, da han nåede Anclam i løbet af den 3. og 5. juli. Den 9. juli besatte et kommando Demmin og begyndte at rekonoscere frem til Warnau. Samtidig besatte rytterkorpset Neubrandenburg med 6 regimenter, og den 10. juli nåede et kommando på 100 kosakker og 50 husarer Wahren, hvor der oprettedes et meget betydeligt magasin. Fra alle sider roses russerne for hensynsfuldhed mod bønderne og for at betale varer og rekvisitioner meget rundeligt og altid kontant. Et par dage efter rygtedes det i Wahren, at et stort dansk kommando var set ved Petzlin længere mod øst. Kommandanten trak sig straks tilbage med sine kosakker og husarer og krigskassen, men da det viste sig at være blind alarm, kom han tilbage med de 50 husarer og 600 kosakker. Han var nu så stærk, at han kunne sende kommandoer frem, og den 17. røvede nogle kosakker en hel del får ved Parchim og truede en bondekone med at ville æde hende².

¹ Tyske Kanc. Rel. fra Meckl.: 8/7, 10/7, 13/7. — Kjøbenhavns Post-rytter 12/7.

² Tyske Kanc. Rel. fra Meckl.: 16/7.

Kosakkerne udbredte almindelig rædsel og skræk overalt ved deres vilde udseende og optræden. Fra forskellige sider fortaltes, at de var mestre i den lille krig, og særlig kastede sig over deres fjenders flanker og ryg¹. Mindre rytterkommandoer burde aldrig sendes ud alene, da de i så fald var fortabte. Man skulle sørge for altid at have blødt, sumpet terræn ud for flankerne, da kosakhestene ikke kunne komme frem derover. Kosakkerne var bevæbnede med lanse, bue og pile, og kom som en stormvind ind over de uforberedte styrker. Men de var bange for kanon- og musketild, og man måtte endelig indprente mandskabet, at kosakkernes skrækkelige skrigen og store skæg endnu aldrig havde slået nogen tapper mand ihjel.

Da czaren endnu midt i juni ikke havde svaret på den danske henstilling, men de russiske tropper stadig rustede, indsendte Saint Germain den 16. juni en indstilling til kongen om at træffe de fornødne forsvarsforanstaltninger². Han foreslog derfor, at prins Carl af Bevern skulle stå i Rendsborg med 8 bataljoner og artilleri klar til ved fredsbrud at kunne afvæbne og evakuere de fyrstelige tropper. Derefter skulle han sætte en udskrivning af levnedsmidler i gang i hertugdømmet og efter at være blevet afløst af husarer og jægere hurtigst muligt slutte sig til arméen. Lübeck skulle besættes og hæren rykke ind i Mecklenborg og grave sig ned i stillingen mellem Wismar-Schwerinersøen langs Stør og Elde til Elben. Travemünde skulle besættes og indrettes til magasin med skibsforbindelser frem til venstre fløj, og samtidig skulle der oprettes et magasin ved Elben med lignende opgaver for venstre fløj.

Indstillingen blev grundig behandlet i konseillet, og der indkaldtes skriftlige udtalelser fra andre fremtrædende personer³. Da kongen fik afskriften af ordren til Rumjanzow, gav han den 23. juni marskallen ordre til at træffe de fornødne foranstalt-

¹ Moltkes Ark. Pk. Generalitetet: Papiers relatifs: Pro Memoria. — Tyske Kanc.: Rel. fra St. Petersb. 26/5, 6/6.

² Krigs. Kanc. Kgl. Res.: 23/6 med indlæg.

³ Moltkes Ark. Pk. Generalitetet: læg: Brieffe denen Troublen: To udtalelser uden underskrift af 18/7 1762.

ninger til landets forsvar¹. Han skulle forhandle med lybekkerne om Travemünde. Hvis de afslog, skulle han handle efter almindelig krigsbrug. Der skulle oprettes et stort magasin i Travemünde og et mindre i Slutup på den anden side af Trave og samtidig et i Altona ved rentekammerets og generalkommissariatets foranstaltning. Den valgte stilling skulle forskanses og befæstes. Hvis han fandt det fordelagtigt, måtte han rykke længere ind i Mecklenborg. Alt, der udskreves af levnedmidler, fourage, kørsel m. m., skulle betales med rede penge. Til slut pålagdes det ham, at vore tropper kun i nødsfald måtte betræde svensk og lauenborsk grund.

Marskallen havde i forvejen bedt Lübeck om tilladelse til i påkommende tilfælde at måtte passere dens territorium og straks fået den². Nu bad han om at måtte lægge nogle afdelinger ind i lybske landsbyer, men fik afslag. Ikke desto mindre indkvarteredes en norsk grenaderbataljon og en eskadron den 29. juni tæt ved Travemünde. Samme dag lod vor resident, v. Clausenheim, magistraten sammenkalde til næste morgen kl. 7, og nu forlangte han Travemünde stillet til den danske hærs disposition. Men på dette tidspunkt var den allerede besat. Ved daggry havde den danske oberst grev Görtz ladet byen omringe og sit artilleri bringe i stilling. Kl. 3 om morgenen opfordrede han kommandanten til at kapitulere, hvad denne afslog. Der blev derefter skudt 4 lag fra det danske artilleri, som fæstningen besvarede med 5 lag. Men så lod kommandanten portene åbne og trak sin styrke tilbage til citadellet. Grenaderbataljonen rykkede ind og besatte byen, hvor der i hast indrettedes magasiner, bageri og lazaret. Et par dage efter afløstes den norske bataljon af en nørrejylland national bataljon, der også senere besatte Schutup.

Samme dag begyndte vor armé at rykke ind i fyrstendømmet Lübeck³. Marskallen forlagde sit fremskudte hovedkvarter til

¹ Krigskanc. Kgl. Res.: 23/6.

² Tyske Kanc. Geh. Reg.: 16/3. — *ibid.* Rel. fra Lübeck: 6/4. — *Umständeliche Geschichte . . Lübeck* (1805).

³ Krigskanc. Gæhlers Ark. Pk. Troppe-saml.: Ordrebog. — *Umständeliche Geschichte . . Lübeck* (1805). — *Militært Tidsskrift 1892: Pflueg: Erindringer.*

Schwartau, og man begyndte at slå pontonbro over Trave ved Tremsmühle, samme sted, hvor Christian III 1534 havde slået bro. Den var 240 fod lang og bestod af 20 forkobrede pontoner, der var 4 fod brede og lå med et mellemrum på 6 fod. Brobanen var 12 fod bred, og midterfaget blev svinget ud nogle timer hver aften af hensyn til skibsfarten. Traves bredder var meget bløde, og derfor blev der bygget en faskinvej ud til broen af træer fra de biskoppelige skove.

Den 9. juli 1762 begyndte indrykningen i 4 kolonner¹. Ved daggry passeredes pontonbroen og færgen ved Herrenfehre af en major med 300 mand fulgt af 40 tømmermænd og 80 arbejdere med skansetøj. En time senere besatte 1/2 bataljon af søndre jyske nationale regiment Schlutup. Kl. 5 red generalkvartermesterløjtnant Lehmann med 150 norske dragoner og 2 officerer samt furerer og furerskytter fra hvert regiment over for at gå frem til den første nattelejr. Derefter fulgte regimenterne i den orden, de kom til broen, med kanoner og ammunitionsvogne forrest. Hver mand bar brød for 4 dage i tornystret, medens der på brødvognene var brød for andre 4 dage. Bagagetrænet skulle foreløbig efterlades. 1. kolonne bestod af 14 bataljoner: garden, 5 grenaderbataljoner, 2 danske og 1 norsk hvervet regiment og 2 norske nationale bataljoner. Kolonnen var under kommando af hertugen af Augustenborg og besatte om aftenen vandløbet, der fra Dachau ved grænsen til Lauenborg gik over Schönberg til Dassau, med 3 grenaderbataljoner fremskuddt. Da chefen for oldenborgske regiment, oberst Sames, var kommen over broen, så han 2 preussiske officerer stå og betragte soldaterne. Han genkendte den ene som Frederik II og beordrede bajonet på, geværet skuldret og parademarch. Kongen vinkede af og sagde derefter til obersten, at regimentet førte sig godt. Det havde været ham en glæde at se grenadererne, men rytterne havde imponeret ham, det var glimrende folk og heste.

Dagen efter rykkede 1. kolonne frem til egnen omkring

¹ Krigskanc. Gæhlers Ark. Pk. Troppesaml.: Ordrebog, 28 ff. — Ny Magasin for militair Videnskabelighed II (1828), 115–117. — Sames: Historiske Notitser om det forrige Oldenborgske Infanteri Regiment.

Grevesmühlen¹. Samtidig passerede 2. kolonne under generalmajor grev Schmettau over Trave. Han havde major Pflueg som generalkvartermesterløjtnant og en avantgarde på 1 major med 50 norske dragoner og 200 mand, 24 tømmermænd og 60 arbejdere, og kolonnen talte 4 danske og 4 norske bataljoner. Den slog denne aften lejr langs vejen fra Schönberg til Rehna.

Den 11. juli nåede første kolonne linien mellem Wismar og søen, og marskallen, der hele tiden havde fulgt denne kolonne, opslug sin kommandostation på Mecklenborg. 2. kolonne nåede til terrænet mellem Gadebusch og Gross Bruit. 3. kolonne under prinsen af Bernburg passerede Trave og nåede til lejren ved Dassau for at fortsætte efter 1. kolonne. Endelig fulgte 4. kolonne den 12. over broen, foreløbig kun med Römelings norske brigade, alt bagagetrænet og krigskassen. Hertil sluttede prins Carl af Bevern sig snart, da de fyrstelige tropper i forvejen var evakuerede til Reval af russiske skibe.

Den 13. juli var hovedstyrken fordelt således: Åerne øst for Vichtel var besat med de norske dragoner i Krassow, gardebataljonen og 5 grenaderbataljoner. Vichtel med 4 norske og 6 danske bataljoner, alt under kommando af prins Emil af Augustenborg. Bag højre fløj lå en brigade på 4 danske hvervede bataljoner. Bag venstre fløj op mod Wismar Bugt en division med 12 bataljoner. Marskallen havde selv 2 grenaderbataljoner slesvigsk og holstensk mandskab som stabsvagt. 2. kolonne under grev Schmettau nåede denne dag frem til Neustadt og Grabow.

Stillingerne var i forvejen rekognoscerede af ingeniørmajor Biellart og hans officerer, der alle havde gjort flere års tjeneste i de krigsførende hære². Man gik straks igang med udbygningen, opførte skanser ved passene med mellemliggende linier dækkede med palisader og forhug. Samtidig øvedes ivrigt besættelse, forsvar og modangreb, og marskallen og hans generaler var hele

¹ Krigskanc. Ark.: Gæhlers Ark. Pk. Troppesaml.: Ordrebog, 28 ff. — J. H. E. Bernstorffs ark., Wotersen: Brev fra general Schmettau 21/7.

² Militært Tidsskrift 1892: Pfluegs Erindringer. — Infanteriregiment II, 1745, anhang 2 og 3. — Kjøbenhavns Postrytter 23/7, 25/7. — Friis: Bernstorffske Papirer I (1904), 265.

dagen i sadlen for at lede øvelserne og rekognoscere. Frederik II synes igen at have været ved vore tropper og senere udtalte han til vor gesandt i Berlin, at stillingen var »excellente et respectable«¹. Selv udtalte marskallen, at fjenden ikke kunne bryde igennem, hvis vore folk da ikke puttede hænderne i lommerne. Samtidig blev artilleriet samlet i en lejr ved Schlutup, der ligeledes befæstedes, medens der oprettedes et artilleridepot i en befæstet lejr ved Segeberg. Af rytteriet blev en brigade skudt frem til Schmettau, de to norske dragonregimenter tog opstilling ved Dassau, medens et rytterkorps på 32 eskadroner under grev Ahlefeldt til Langeland samledes ved Schwartau, og i nærheden heraf anbragtes desuden oberst Kroghs thronhjemske feltregiment, der lige var ankommen fra Norge². Pontonbroen bevogtedes af en nørrejysk grenaderbataljon. Fra stillingen fremsendtes stærke kommandoer til rekognoscering af Warnau og de store søer i Wahren-egnen. Det kunne ikke undgås, at vore og de russiske kommandoer mødte hverandre, men begge parter veg omhyggeligt ud for ikke at blive fredsbrydere. Desuden havde man organiseret et fortrinligt efterretningsvæsen. Der fandtes dengang et meget stort antal officerer i vor hær, der havde nære slægtninge i den mecklenburgske adel, og hertugen og hans statsminister var begge ivrige for at skaffe oplysninger, støttede af den mecklenburgske kommissær ved de russiske tropper, kammerråd Møller.

Hvad flåden angik, var der den 28. januar udgået ordrer til enrolleringscheferne om at udskrive så mange søfolk som muligt til at møde efter nærmere ordre³. Samtidig var man begyndt at ekvipere 24 orlogsskibe, 12 fregatter og 2 hukkerter. Men en månedstid efter meldte admiralitetet, at der ganske vist var

¹ Ny Magas. for milit. Vid. II (1828). Sames: Hist. Notitser om det forrige Oldenborgske Infanteri Regiment. — Tyske Kanc. Rel. fra Meckl.: S. Germ. til Bernstorff 15/7.

² Krigskanc. Gæhlers Ark. Pk. Troppesaml. Ordrebog. — Saint Germain's breve til Schmettau i Danske Magazin 6.r. IV (1928), 31 ff. (12/7, 14/7, 15/7, 17/7).

³ Admiralitetets arkiv, prot. over Geh. ordrer: 28/1, 13/4, 6/5. — Garde: Efterretn. om den danske og norske Sømagt III (1833), 423 ff.

enrolleret 14.423 sømænd, men deraf var 3502 i fremmed tjeneste og 5087 kunne ikke undværes ved kolfardi- og kystfart, så der kun var 5834 tilbage. Omtrent samtidig blev det første »sæt« skibe lagt uden for bommen. Det bestod af 7 orlogsskibe, 5 fregatter og 1 hukkert, og deraf sendtes 22. april 4 fregatter under kaptajn Aceleyle til Østersøen¹. Han skulle krydse langs Liflands, Preussens og Pommerns kyster og ved de sædvanlige samtaler søge at skaffe efterretninger om transporter af ammunition, mandskab og proviant til Riga, Königsberg og Kolberg. Hvert af disse steder skulle han sende en chalup ind med en »viitig og tilforladelig person« for at udforske, hvad der skete.

Kort efter havde man samlet et stort antal frifolk i København, og 3. maj gik viceadmiral grev Danneskjold Laurvig med 6 orlogsskibe, 2 fregatter og 1 hukkert som sikring for transportskibene til Egernførde². Denne eskadre fik 16. juni ordre til at forene sig med fregatterne, hvoraf Havfruen under kaptajn Aceleyle fik ordre til at gå til Elben i anledning af den hamburgske lånesag. Eskadren skulle holde farten fra Kolberger Heide til Bornholm med skibe krydsende fra Travemünde til Dünamünde. Skibe, man mødte, skulle visiteres, men der måtte kun bruges magt, når man blev angrebet.

2. sæt var nu også ekviperet, og 29. juni fik admiral de Fontenay ordre til at forene de to eskadrer under sin kommando³. Da der var stor mangel på mandskab, blev arbejdet på Holmen standset, hvorved den kunne afgive 280 sømænd, og desuden fik

¹ Admiral. Ark.: Prot. over Geh. ordr.: 131. — Garde: Efterretninger om den danske og norske Sømagt III (1833), 423 ff.

² Admiral. Ark. Prot. over Geh. ordr.: 16/6, 29/6. — Garde: Efterretninger om den danske og norske Sømagt III (1833), 423 ff.

³ Admiral. Ark. Prot. over Geh. ordr.: 29/6, 6/7. — *ibid.*: Registr. over indkomne breve: Fontenay: 21/6, 3/7, 8/7, 22/7, 27/7, Aceleyle: 7/6, 26/6, 2/7, 13/7, 23/7, 6/8, Laurvig: 8/6, 11/6, 18/6, Mösting: 14/7, 3/8, 11/8, 18/8, Stibolt: 5/7, Ulrich: 11/6. — Garde: Efterretn. om den danske og norske Sømagt III (1833), 423 ff. — Moltkes Ark. Pk. Generalitetet. læg: Briefve denen Troublen: Meldinger fra Søctaten. — Tyske Kanc. Geh. Reg.: Til O. Krigs. Sekr. Holstein: 21/4, 11/6, 16/6, 19/6, 23/6. — *ibid.*: Rel. Hamborg: 17/6, 17/7, 20/7, 23/7, 25/7, 26/7, 30/7, 3/8, 4/8, 6/8, 7/8, 10/8. — Krigskanc. Kgl. Res.: 21/7. — *ibid.* Ref. Sag.: 12/7, 24/7.

eskadren 3140 soldater ombord som soldateske, og heri indgik alle fangne desertører. Admiralen skulle foreløbig krydse mellem Bornholm og Rostock, en hukkert skulle blive ved København for at bringe ordrer, 2–3 fregatter skulle gå til Frederiksort og krydse mellem Kiel og Neustadt for at holde øje med de fyrstelige transportere, og der indløb også værdifulde meldinger fra dem om de kielske troppers overførsel til Rusland. For at spærre Rostock for russerne skulle 2 orlogsskibe blokere adgangen til Warnemünde. For at forhindre, at russerne fik forsyninger ad Elben, blev fregatten Havfruen liggende, og en lille ø, Fettel, ovenfor Hamburg besat med et slesvigsk nationalt kompagni og 6 kanoner fra Glückstadt. Fontenay valgte imidlertid at krydse med alle orlogsmændene mellem Møen, Darsser Ort i Pommern og Dornebusch på Rügen, hvorved han både spærrede adgangen til Rostock og holdt sine orlogsskibe samlede. Hans styrke var derfor hele tiden samlet og kampklar, medens den russiske admiral Spiridow måtte bruge sine 17 orlogsskibe til sikring af den meget lange og udsatte transportlinie fra Reval til Kolberg. For at lette forbindelsen med flåden havde amtmand Mösting på Møen engageret en skipper, der hele tiden lå klar til at bringe breve ud til Fontenay.

Midt i juli havde den danske armé altså besat den ønskede stilling og udbygget den, medens den russiske avantgarde endnu ikke var kommen frem til sit første mål: Warnau. Medens vor venstre fløj mellem Wismar og Schwerinersøen var overordentlig stærk, var højre fløj mellem søen og Elben ret svag, bl. a. på grund af sin store udstrækning. Schmettaus styrke blev derfor forstærket med nogle frikorps og husarer. Tidspunktet til at foretage det næste spring til linien Warnau-Wahren syntes nu at være kommen. I breve til Schmettau havde Saint Germain allerede straks efter indrykningen omtalt tanken om at gå længere frem¹. Fra den 17. juli begyndte Gähler at udsende ordrer til

¹ Danske Magazin 6. r. IV. (1928). S. Germ. til Schmettau: 15/7, 17/7. — Tyske Kanc. Rel. fra Lübeck: Bilag S. Germ. til Bernstorff: 15/7, 18/7, 20/7. — Krigskanc. Gählers Ark. Pk.: Tropesaml. Ordrebog og læg: Die Bäcker in Rostock.

regimenterne om den videre fremrykning. Foreløbig blev de norske dragoner trukket frem til marskallens hovedkvarter, feltartilleriet til Grevesmühlen, rytterkorpset skulle til Gadebusch, Kroghs thronhjemske regiment, der endnu lå i Holsten, til Grevesmühlen. Bagerne i Rostock blev sat i gang med at bage 10,000 brød om dagen, hvorved man kunne afbryde feltbageriet, der sammen med feltlazarettet skulle følge fremrykningen. Man ventede kun på den endelige ordre. Da forandredes situationen pludselig.

I St. Petersborg havde kejserinden besluttet at afsætte czaren¹. Han havde imidlertid opdaget komplottet og forsøgte den 9. juli at skaffe sig af med sin frygtede og forhadte gemalinde, men hun kom ham i forkøbet – den dag de danske overskred Trave. Samme dag havde kejserinden givet ordre til, at Rumjanzows armé skulle trække sig tilbage til Pommern, generalen afgive kommandoen til general Panin. Samtidig udtalte hun til Haxthausen, at han snarest skulle lade kongen vide, at hun ville lade udfærdige en note om, at hun ønskede det gamle venskab genoprettet. Den 17. blev czaren myrdet.

Efterretningerne nåede dengang kun langsomt frem. Først den 21. juli kunne vor gesandt i Schwerin sende et jublende brev: Dagen før var den russiske tilbagetrækning begyndt.² Den 20. juli havde kommandanten i Wahren fået ordre fra general Brandt om at lade sit mandskab aflægge troskabsed til kejserinden. Derefter skulle han overlevere magasinet i magistratens varetægt og afmarchere til Anclam. Den 29. juli meldtes, at general Brandt med sine sidste folk netop havde forladt Anclam for over Usedom at rykke til Kolberg, hvor hele korpset skulle samles for at blive sejlet hjem, og samtidig trak rytterkorpset sig tilbage til Weichsel.

»Kongens lykkelige stjerne har her gjort et mirakel«, skrev

¹ Tyske Kanc. Rel. fra St. Petersb.: 29/6, 10/7, 2/7, 13/7. — Moltkes Ark. Breve fra S. Germ.: 3/8. Kurtzer Extracte einiger Brieffe. — Kjøbenhavns Tidende 2/8, 6/8. — Kjøbenhavns Postrytter 2/8, 9/8.

² Tyske Kanc. Rel. fra Meckl.: 21/7, 29/7.

Saint Germain til Moltke¹. Til Schmettau skrev han, at nyhederne gjorde ham urolig. Schmettau kunne standse sine forberedelser til fremrykningen, men han skulle fortsætte rekognosceringerne. Selv sendte han to af sine nærmeste adjutanter frem for at skaffe nøjagtige oplysninger. I brevene udtalte han, at vi var i en krise og ikke kunne regne med noget; vi havde at gøre med en samvittighedsløs nation, som hverken lød lov eller ed, som sælger sin kejser i dag, i morgen måske sin kejserinde og så videre.

Den russiske gesandt i København, baron Korff havde deltaget i forhandlingerne i Berlin. Da de blev hævet efter kejserindens ordre, vendte han tilbage til København og skrev hjem, at han var blevet modtaget med stor glæde ikke alene ved hoffet, men hos alle indbyggere helt ned til den usleste bonde.

Såsnart marskallen var klar over, at russerne havde trukket sig tilbage, standsede han forberedelserne til fremrykningen og lod sin armé samle i lejre omfattende et regiment eller en brigade på bekvemme, ubesåede steder². Han håbede derved at kunne få standset deserteringen, der havde kostet ham omkring 700 mand. En nat rømte 51 mand fra et af de hvervede regimenter. Det lykkedes at fange fem af dem. Da man ikke kunne konstatere, hvem der var hovedmanden, lod han dem kaste terninger under galgen. De to, der fik det laveste antal øjne, blev klynget op, medens de tre andre måtte løbe spidsrod tre dage i træk.

Nu i slutningen af juli kneb det meget stærkt med at skaffe fourage til de sammentrængte lejre, og han lod derfor grev Ahlefeldts rytterkorps sprede sig i de kantonnementer, de havde belagt før indrykningen, og den 31. juli fik de to norske dragonregimenter ordre til at gå tilbage over Trave.

Da den russiske gesandt havde afleveret noten fra kejser-

¹ Danske Magazin 6. r. IV (1928), S. Germ. til Schmettau: 23/7, 24/7, 27/7, 29/7, 1/8, 15/8. — Moltkes Ark. Breve fra S. Germ.: 26/7, 29/7.

² Krigskanc. O. Kr. Sekr. indk. Breve: 30/7, 5/8. — ibid. Memor.: S. Germ.: 26/7, 2/8, 3/8. — ibid. Papiere betref.: Dislokationsliste 22/7. — ibid. Gæhlers Ark. Pk. Troppesaml.: Ordrebog.

inden om genoprettelsen af det gode venskab, gav kongen den 4. august ordre til at rømme Mecklenborg og Østersøen¹. Den 8. august kunne marskallen derefter afgive sine direktiver for hjemmarchen. Selv ville han forlægge sit hovedkvarter til Itzehoe. Rytteriet skulle blive i de kantonementer, de kort før var blevet sendt til. Feltkommissariatet skulle snarest meddele de forskellige byer og amter, hvilke afdelinger de kunne vente. Mandskabet skulle indkvarteres således, at det kunne leve sundt, holde sig rent og indrette køkkener m.m. Dette skulle særlig siges til magistraten i Rendsborg med eftertryk. Regimenterne skulle også have det fornødne staldrum indenfor deres områder. De lejre, der skulle benyttes under hjemmarchen, skulle afstikkes i forvejen af en officer fra generalkvartermesterstaben, og kommissariatet skulle sørge for forplejning og fourage hvert sted. Brød skulle medføres til 4 dage, og kommissariatet skulle derfor oprette depoter i Dassau, Bramsted, Rendsborg og Flensborg. Slagterier skulle findes i Dassau, Schwartau, Segeberg, Bramsted og Hohenwested, så hvert rytterregiment eller bataljon ved indrykningen i lejren straks kunne modtage en slagtet og kold okse.

De generaler, der førte kolonnerne, skulle sørge for, at lejrene blev indrettede, så markerne led mindst skade, og de var ansvarlige for, at der fandtes levnedsmidler, fourage, brændsel og liggestrå. Stabsofficererne skulle rekvirere 3 tønder øl à 96 kander for 7 mark lybsk til hvert rytterregiment eller bataljon. Det brændsel, liggestrå m.m., der blev tilovers fra den ene kolonne skulle afleveres til den næste, så intet gik til spilde.

Regimenternes transportable syge skulle medføres på bøndervogne til lazaretterne i Holsten, medens de, der ikke kunne tåle så lang transport, skulle samles i Dassau, hvor der skulle oprettes et lazaret under en regimentsfeltskær med 2 svende og de fornødne sygepassere og koner.

De skarpe patroner skulle pakkes i kasser, der udleveredes ved Grevemühlen, hvorefter ammunitionen skulle samles i Schlu-

¹ Krigskanc. Kgl. Res.: 4/8. — Admir. Prot. over Geh. Ordr.: 5/8. — Krigskanc. Gæhlers Ark. Pk. Troppesaml. læg: Rückmarsch, S. Germ.: Ordre.

tup for at blive sejlet til Egernførde og derfra kørt til Rendsborg. Staldetaten skulle indkvarteres i Hytten amt og Rumohr, på den anden side af grænsen til Holsten. Artilleriet skulle bryde op den 14. august og den 21. gå i lejr ved Rendsborg for at blive underlagt holstenske artillerikorps. Med planen fulgte en dislokationsliste, hvorefter 22 bataljoner skulle indkvarteres i Sønderjylland under prins Emil og 24 i Holsten under prins Carl af Bevern, men under marchen ændredes det til, at prins Carls holstenske division kun kom til at omfatte 14 bataljoner, medens prins Emils division kom til at bestå af 6 bataljoner i Nørrejylland og 23 i Sønderjylland. Samtidig bestemtes, at de nationale bataljoner fra hertugdømmerne og Jylland skulle hjemsendes, medens de danske nationale, der var stukket ind i de hvervede regimenter, midlertidig kunne sendes til deres hjem som frimænd.

I de følgende dage udarbejdede Gæhler derefter de enkelte marchordrer¹. Infanteriet deltes i 5 kolonner, der alle skulle følge vejen Grevesmühlen-Schlutup-Schwartau-Segeberg-Bramsted-Hohenwested-Rendsborg-Danevirke-Flensborg, idet de enkelte afdelinger efterhånden skulle glide ud og rykke i deres vinterkvarterer.

Den første kolonne bestod af reserven bag arméens venstre fløj, og den skulle bryde op den 14. august. Tilbagetrækningen fandt sted under dækning af nogle regimenter, der holdt stillingen besat til den 17., da de satte sig i march for at blive samlede den 19. ved Dassau. Denne arrieregarde førtes af Schmettau og bestod af de 200 norske dragoner, Favins og Lallieux' frikorps og 4 norske regimenter. Den nørrejydske nationale bataljon, der havde holdt Travemünde og Schlutup besat, skulle overtage vagten ved pontonbroen, og når hele hæren var passeret, dække dens afbrydning og pålæsning, og derefter eskortere den til Rendsborg. Efter de første bestemmelser skulle bataljonen have kamperet ved selve broen, men da der udbrød dysenteri ved Tremsmühle, måtte den kampere noget derfra.

¹ Krigskanc. Papiere betref.: Rückmarsch 8/8. ibid. Gæhlers Ark. Pk. Troppe-saml.: Ordrebog 31/7-18/8. læg: Rückmarsch. — Kjøbenhavns Posttrytter 20/8.

For at forhindre desertering under marchen blev et norsk regiment og en nørrejylland bataljon fordelt langs grænsen mod det kielske støttet af rytterposter og -patruljer, og samtidig formerede de to norske dragonregimenter en kordon langs Trave fra Lübeck til Oldesloe, og derfra til vejen fra Segeberg til Hamburg, medens dansk rytteri bevogtede de andre veje mod syd.

Admiral Fontenay¹ havde som nævnt krydset mellem Møndarsø Ort og Dornbusch med sine orlogsskibe. Den 5. august udgik ordre om at vende hjem, og den 24. blev flåden lagt op, og det indkaldte mandskab hjemsendt.

Da arméen forlod Mecklenburg blev der efterladt en kommission, der skulle afregne med de mecklenborgske kommissærer således, at alt virkeligt blev betalt². Men samtidig måtte landet hjælpes i en anden sag. Da oberst Belling i slutningen af april trak sig ud af landet, havde en række godsejere og embedsmænd måttet kautionere for resten af den brandskat, Preussen havde lagt på landet, og han havde ført de to kommissærer med som gidsler. Pengene skulle betales inden udgangen af oktober 1762, og dette evnede man ikke. Hertugen bad derfor Frederik V om at formå Frederik II til at give henstand til påsken 1763. Frederik V skrev et personligt brev til Frederik II om at vise hans nære slægtning, nabo og ven denne imødekommenhed. Kunne Frederik II ikke føje hertugen i hans rimelige ønske, ville Danmark betale pengene på betingelse af, at hertugdømmet i fremtiden skulle være fri for alle preussiske krav på kontributioner, rekrutter, heste, levnedsmidler, fourage m.m. Frederik II afslog imidlertid anmodningen om udsættelse, og der fandt derefter en forhandling sted mellem grev Holstein og den preussiske kommissær v. Kleist, der den 1. november underskrev kvitteringen for modtagelsen af pengene og samtidig garanterede alle de stillede krav. Samme dag blev de 2 gidsler sat på fri fod.

¹ Adm. Prot. over Geh. ordr. 5/8-1/10. — *ibid.* Reg. ind. Br.: 12/8, 18/8, 20/8, 27/8, 1/9. — Garde: Efterretn. om den danske og norske Somagt III (1833), 423 ff.

² Krigskanc. Gæhlens Ark. Pk. Troppesaml. læg: Die Liquidationssache.

Ved deres faste holdning havde kongen og hans ministre vundet almindelig respekt ikke alene i befolkningen, men også ude i verden. Det var derfor naturligt, at der blev rejst en støtte i Fredensborg slotshave med indskriften: *Fortissima consilia tutissima*, eller: de modigste beslutninger er de sikreste.

Anmeldelser

Holger Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen. Et Bidrag til dets politiske Historie. II. Del: Fra Foråret 1849 til Freden med Preussen Juli 1850. 1961. (341 Sider med 5 Portrætter og et Kort).

Med anerkendelsesværdig hurtighed er dette anselige værk bragt til afslutning, kun to år efter første dels fremkomst, og dog bærer afslutningen ikke spor af en forhastet udarbejdelse. Et stort utrykt materiale er her for første gang gennemarbejdet på forbillig måde. Først og fremmest er det fremdraget i vort Rigsarkiv, nemlig akter fra det slesvig-holsten-lauenborgske kancelli, fra bestyrelseskommissionen for Slesvig 1849—50, fra det slesvigske ministerium og fra Regenburgs samlinger. Men også tyske arkiver, som det augustenburgske (fra Primkenau), og engelske, især oberst Hodges' indberetninger til Palmerston, er inddragne i undersøgelsen. Ligeledes er den ret omfattende litteratur benyttet, og selv den samtidige dagspresse er med udbytte gennemløjet af forfatteren. Behandlingen af det indsamlede stof er — ligesom i første del — nøgtern og kritisk; fremstillingen sober og rolig, men derfor ingenlunde uden tydelig fremhæven af forfatterens eget standpunkt. Den danske historiske litteratur har gennem dette værk fået en værdifuld forøgelse, der stiller et betydningsfuldt tidsrum af vor historie i et klarere lys end tidligere og samtidig giver et langt fyldigere billede af begivenheder og personer, end vi hidtil besad.

Hvis man vilde være smålig, kunde man ganske vist bebrejde forfatteren, at »hans flag ikke helt dækker ladningen«, så vist som bogen ender med bestyrelseskommissionens opløsning i juli 1850, mens Treårskrigen som bekendt først sluttede — efter slagene ved Isted, Mysunde og Frederiksstad — i begyndelsen af 1851. Det vilde altså have været korrektere at bruge et andet ord end »Treårskrigen« i bogens titel. Men dette er lidet væsentligt. Hjelholts bog er jo ikke krigshistorie, men politisk historie, og for en

sådan er sommeren 1850 et meget passende endepunkt. Så meget mere, som han allerede for mere end en menneskealder siden har leveret fortsættelsen i sin værdifulde doktorafhandling om de Regenburske sprogreskripter (1923).

Kærnen i den foreliggende bog er, som allerede påpeget, bestyrelseskommissionens eller, som den officielt hed, »landsforvaltningens« historie, der spænder over året fra juli (august) 1849 til juli 1850. Den var nedsat i henhold til våbenstilstanden mellem Danmark og Preussen af 10. juli 1849, på det grundlag, at Slesvig skulde have sin særlige forfatning inden for den union, som forbandt det med den danske krone, men det skulde ikke længere være forbundet med Holsten. Det skulde under våbenstilstanden styres af en kommission, bestående af en dansker, F. F. Tillisch, en preusser, B. v. Eulenburg, og en englænder, Lloyd Hodges, der var opmand mellem de to førstnævnte i tilfælde af deres uenighed. Denne kommission skulde under våbenstilstanden styre Sønderjylland, der løsnedes helt fra sin forbindelse med Holsten, som vedblev at stå under »statholderskabet« (Beseler og Reventlow-Preetz). Styrelsen skulde foregå »i kongen af Danmarks Navn«; kommissionen havde ingen lovgivende magt, men var ellers uden indskrænkninger af nogen art. Den fik således ret til at ophæve alle love og forordninger, der var udstedte efter 17. marts 1848; bruddet med Danmark dateredes altså fra Rensborgmødet 18. marts. Til at opretholde sin myndighed fik kommissionen væbnede styrker, i Nordslesvig svensk-norske tropper og i Sydslesvig preussisk militær, medens Als militært og civilt vedblev at være i Danmarks hænder. Under våbenstilstanden, der var afsluttet på 6 måneder, men med udsigt til forlængelse, fortsattes fredsunderhandlingerne. De endte med freden i Berlin 2. juli 1850, der imidlertid kun medførte et endeligt ophør af fjendtlighederne (»une paix pure et simple«), da det viste sig umuligt for de to krigsførende magter at komme til enighed om fortolkningen af våbenstilstandens ord om Slesvigs fremtidige politiske stilling.

Bestyrelseskommissionen har ikke fået noget glørværdigt eftermæle, og det er for så vidt uretfærdigt, som der ikke kan være tvivl om, at den gjorde alt, hvad man med billighed kunde forlange af den, for at løse sine opgaver. Al mistanke, der i datiden rettedes mod dens preussiske medlem for ikke at have optrådt fuldt loyalt, er for længst gendrevet, og kommissionen havde et godt samarbejde. Dr. Hjelholt viser, at det kun var i overordentlig få tilfælde, der var uenighed mellem Tillisch og Eulenburg, så at Hodges som opmand måtte skille deres trætte. Dette er i virkeligheden ikke så underligt. Alle tre mænd var af naturen konservative

og nærede derfor samme uvilje mod de liberale politikere, hvad enten de var danske eller tyske. De måtte i virkeligheden se ens på de allerfleste spørgsmål. Det eneste problem af virkelig betydning, hvis løsning af kommissionen vakte utilfredshed på dansk side, var, at kommissionen ikke vilde gå med til straks at fjerne de slesvig-holstenske embedsmænd, der af den provisoriske regering var blevet indsatte i stedet for de fordrevne loyale embedsmænd. Tillisch havde fra København medbragt kravet om, at kommissionen skulle genindsætte de oprindelige indehavere i deres embeder, men hans kolleger holdt på, at man ikke burde gribe ind i fortidens begivenheder, men vente med afskedigelserne, indtil man gjorde sine egne erfaringer om embedsmændenes loyalitet over for bestyrelseskommissionen. Som det var at vente, blev disse erfaringer helt igennem af negativ art, thi som regel stillede den sydslesvigske embedsstand sig i afgjort opposition og adlød i stedet statholderskabet i Holsten, der fra første færd havde nægtet at anerkende hverken våbenstilstanden eller kommissionen. I sådanne tilfælde af ulydighed viste Eulenburg og Hodges ingen nølen, men slog kraftigt til.

Kommissionen fik mange sure dage under sit arbejde på at skaffe ro og orden i landet, navnlig ved at hindre gennemførelsen af statholderskabets påbud og forordninger nord for Ejderen. Den benyttede herved i rigt mål sin bemyndigelse til at ophæve de slesvig-holstenske love og anordninger, deriblandt selve den slesvig-holstenske stats grundlov. Men dette fik i praksis kun ringe betydning. Kommissionen søgte også efterhånden at erstatte genstridige embedsmænd med pålidelige. Men af de sydslesvigske købstæder lykkedes dette kun i Husum; andre steder blev de nye embedsmænd som regel fordrevne af befolkningen, og det med så parlamentariske midler som stenkastning. Når det gik bedre i de nordslesvigske byer, skyldtes dette ikke blot en anden indstilling fra befolkningens side, men de svensk-norske tropper, der viste sig som pålidelige støtter af kommissionen, havde en stor del af æren herfor.

Allerede *P. Lauridsen*, forfatteren af det berømte værk »Da Sønderjylland vaagnede«, har i en livfuld skildring i »Sønderjydske Aarbøger« 1899—1900 fortalt om disse begivenheder i Syd- og Nordslesvig, og *N. Neergaard* har i »Under Junigrundloven« peget på den omstændighed, at den slesvig-holstenske bevægelse i løbet af Treårskrigen mere og mere spaltedes, således at samfundets overklasse (navnlig ridderskabet) trak mere og mere til højre, mens underklassen bestående af det lavere borgerskab, arbejderne og bønderne, radikaliseredes. Bestyrelseskommissionens

indsættelse forøgede spændingen, så at den ikke blot i stæderne, men også flere steder på landet gav sig udtryk i en voldsom reaktion mod kommissionen. Herved undergravedes de sidste rester af den hengivenhed og loyalitet, der i århundreder havde været det sammenholdende bånd inden for den nordiske helstat.

Men hvorledes var det muligt, at bestyrelseskommissionen i den grad kunde komme til kort over for Sydslesvig, når der her stod preussiske tropper, som efter våbenstilstanden skulde støtte den i dens embedsudøvelse? Svaret er, at de preussiske tropper fuldstændig svigtede deres opgave. Uden at røre en finger så de roligt til, mens folkemasserne i de sydslesvigske stæder fordrev de af kommissionen indsatte embedsmænd ved trusler, skældord og stenkast. Måske vil man forklare dette med, at mange af disse soldater havde ligget indkvarterede her i lange tider og derved kan være kommet under slesvig-holstensk påvirkning. Men så solid var dog preussisk disciplin til alle tider, at soldaterne utvivlsomt vilde have gjort deres skyldighed, — hvis deres officerer havde holdt dem til den. Desuden ser man, at de preussiske tropper, der i 1849 lå i Nørrejylland, hverken for officerernes eller de meniges vedkommende, nærde varme følelser over for Slesvigholstenerne, men følte sig ilde tilpas ved at skulle gå i krig for at støtte »insurgenter« mod deres retmæssige fyrste. Om Eulenburgs uangribelige holdning er allerede talt. Altså må motivet til de preussiske troppers rent passive holdning søges andet steds, og dette kan kun være i Berlin.

Allerede *Niels Neergaard* («Under Junigrundloven» I, s. 155f) antydede den forklaring, at den preussiske regering, som i denne tid var stærkt optaget af sine planer om at skabe en nordtysk union af stater under preussisk ledelse, har været bange for at krænke de slesvig-holstenske sympatier, der stadig var så levende overalt i Nordtyskland, og herved skade unionens tilvejebringelse. Dette var ifølge Neergaard grunden til, at Preussen i hemmelighed må have pålagt sine tropper i Sydslesvig at undgå ethvert skridt, som kunde forøge Slesvigholstenernes misstemning. Denne var allerede vakt ved Preussernes slappe krigsførelse mod Danmark i 1849 og ved våbenstilstanden, der almindelig opfattedes som et forrædderi, ikke blot mod den slesvig-holstenske sag, men også mod den tyske nation.

Men også andre motiver til Preussens sælsomme optræden kan formentlig påvises. Det var en almindelig opfattelse hos datidens diplomater, at da Preussen nu en gang havde opnået at skyde sine væbnede styrker ind i hertugdømmerne, ønskede det at blive der, fordi Kiels havn frembød bedre betingelser end andre steder

ved Østersøen for at blive base for en kommende preussisk marine. I hvert fald havde man i Berlin ingen interesse af at få problemet om hertugdømmernes fremtid løst på en for Danmark tilfredsstillende måde. Hellere vilde man holde spørgsmålet åbent til en senere, for Preussen gunstigere lejlighed. Altså: En bismarcksk politik før Bismarck. Men hertil var en vis sympati for Preussen ønskelig i hertugdømmerne, og derfor var det atter nødvendigt at undgå at krænke de politiske stemninger nord for Elben. Endelig kan det tilføjes, at tanken om, at det var enhver preussisk konges pligt at udvide den preussiske stat under sin regering, var en tradition i kongehuset, der næppe virkede frastødende på dette. Man ser da også Bismarck appellere til den over for kong Wilhelm i konseillet i efteråret 1863 (barokt gengivet i hans »Gedanken und Erinnerungen« II. kap. 19).

Man måtte ønske, at dette spørgsmål om årsagerne til Preussens arbejde i det skjulte imod den slesvigske bestyrelseskommissions virksomhed en gang måtte blive belyst ved en særlig undersøgelse. Der måtte herved først og fremmest være tale om Eulenburgs brevveksling med udenrigsminister Schleinitz og om den tjenstlige korrespondance, som chefen for tropperne i Sydslesvig, general Hahn, har ført med den preussiske krigsminister. For tiden er dette næppe muligt. Krigsministeriets arkiv siges at være gået til grunde under den sidste verdenskrig, og for så vidt de preussiske statsarkiver i øvrigt var bevarede, blev de efter krigen flyttede fra Berlin til Merseburg. Denne by ligger som bekendt i Østzonen. Om der i Eulenburgs og Hahns efterslægt er bevaret aktstykker til belysning af problemet, er for nærværende ubekendt.

Det skal endnu tilføjes, at Eulenburg — forøvrigt også Hodges — som regel sluttede sig til Tillisch' standpunkter, ingenlunde betød, at de i øvrigt nærede nogen forkærlighed for Danmark eller Danskerne. Grunden var dels, at Tillisch' standpunkter var klare og velunderbyggede og derfor syntes dem retfærdige, dels at Tillisch viste en personlig charme og smidighed, der bragte ham i et godt arbejdsforhold til sine to kollegaer. Hjelholt belyser dette interessant i et af sine slutningskapitler, der er meget læseværdigt. Selv Hodges vurderede så sent som i forsommeren 1850 de danske soldaters kvalitet som lavere end de slesvig-holstenskes; — altså efter Fredericia og før Isted! — og han betegnede dem nedsættende som »væbnede bønder«. Det var altså den danske armé, bygget op på hærloven af 1842, der ingenlunde skabte nogen folkevæbning, men havde en tjenestetid i linien på ikke mindre end 4 år. Alle vore militære forfattere er

da også enige om, at vi aldrig har haft en bedre uddannet og udrustet hær end i 1850.

Det er en af det nye værks fortjenester at godtgøre, hvilke skæbnesvangre følger bestyrelseskommissionens arbejde fik, navnlig for Sydslesvig. Den skærpede her i høj grad modsætningsforholdet til Danmark, ja, medførte til en vis grad halvt-anarkiske forhold hos borgere og bønder. Det danske styre, som et halvt år senere fulgte efter, fik herved vanskeligere kår. Dette må også tages i betragtning, når man vurderer virkningen af de bekendte sprogeskripter.

Hjelholts bog er derfor ikke et værk, som hos læseren efterlader et lyst og optimistisk indtryk, selv om det må indrømmes, at billedet af Nordslesvig i denne tid i nogen grad danner en modvægt herimod. Men hvor mange af vore historiske værker om Danmarks politiske historie gør ikke det samme indtryk på læseren? Det er en alvorlig læsning, som giver anledning til mange tanker. Man ser navnlig, hvor mange og hvor spægede de tråde er, som forbinder Sønderjyllands nutid og dets fortid. At udrede dette har været en hovedopgave for dansk forskning, og inden for denne indtager dr. Hjelholts sidste arbejde en betydningsfuld plads.

Det skal bemærkes, at af bogens portrætter var Eulenburgs og Hodges hidtil ukendte og er af forfatteren fremskaffede med stor sporsans, samt at der i slutningen af bogen findes en reproduktion af originalkortet over demarkationslinjen fra Gelting bugt i øst til Vesterhavet syd for Højer.

Knud Fabricius.

M. P. Bruuns Dagbog 1856-74. Under redaktion af Vagn Dybdahl og Birgit Nüchel Thomsen. (= Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur. 8. Århus. 1961). XXXXI + 312 sider.

I festskrift til Århus bys daværende borgmester: »Seksten Århusrids tilegnede Svend Unmack Larsen 23. september 1953« deltog lederen af Erhvervsarkivet, mag. art. *Vagn Dybdahl* med en længere afhandling om »M. P. Bruun – politikeren bag gadenavnet«. M. P. Bruun (f. 1809, d. 1884), der gennem mange år var knyttet til Århus, fik nemlig her en af gaderne opkaldt efter sig. Større almindelig interesse end tilknytningen til Århus har Bruuns deltagelse i det politiske liv; han indtog her en betydelig plads inden for de nationalliberale (centrum). I 1848 valgtes han til

den grundlovgivende rigsforsamling og var senere i en længere årrække medlem af rigsdagen, fra 1857 til 1874 som landstingsmand. I tiden 1862 til 1869 var han landstingets formand.

Under sin politiske virksomhed, der faldt i et for Danmark så skæbnesvangert tidsrum: monarkiets opløsning, 1866-grundlovens vedtagelse, førte M. P. Bruun dagbog. Af denne gjorde han omkr. midten af 1880'erne en række uddrag. Han overlod disse til historikeren Edv. Holm, der igen udlånte dem til andre historikere som Neergaard, P. Munch og Aage Friis. Ved Holms død 1915 var dagbogen i Aage Friis' »værge«, og Friis gav den efter aftale med Holms søn, kpt. Holm, til Universitetsbiblioteket. Herfra er den overgået til det kgl. Bibliotek. Udtalelsen i forordet til ovennævnte udgave, at Holm skænkede dagbogen til Aage Friis, der atter skænkede den til Universitetsbiblioteket, er således lidt unøjagtig.

Som det af ovenstående vil forstås, har dagbogen ikke ligget hen nyttet af de historikere, der har syslet med vort lands politiske historie i det 19. årh. Nu har arkivar *Vagn Dybdahl* og cand. mag., fru *Birgit Nüchel Thomsen* fået den publiceret. Udgiven indledes med Dybdahls førnævnte afhandling, »noget ændret«; den er forsynet med »Noter og oplysninger« på godt 50 sider og med et fyldigt og – så vidt skønnes – udmærket personregister på over 40 sider. Desuden er den smukt trykt og oplives af flere gode billeder.

Inden jeg lidt nærmere omtaler dagbogens indhold, er det rimeligt at kaste et blik på, hvordan dette i udgaven er gengivet. Det hedder i forordet, at »gengivelsen som hovedregel er bogstavret«. Herfra er der dog mange undtagelser, hvorved ord, der i dagbogen skrives ens, i udgaven skrives forskelligt (se f. eks. verbernes flertalsformer). Videre siges i forordet, at »til originalens understregninger, der ofte virker ret tilfældige, er der i reglen ikke taget hensyn«. Mit indtryk af manuskriptet, sammenlignet med udgaven, er dog, at understregningerne ret regelmæssigt er gengivet ved kursivering, men at der er tilfælde, hvor man ikke forstår, hvorfor enkelte understregede ord er undladt kursiverede.

Dagbogens skrift er normalt ikke svær at læse, men kan nok i visse ord og endelser frembyde vanskeligheder, flygtig og gnidret som den er. S. 3, l. 9 f. o. læser jeg forlangende i st. f. forlangendet, og samme side, l. 6 f. n. vil jeg i st. f. medlemmernes læse medlemmeres. Helt ligegyldig er forskellen ikke. S. 4, l. 10 f. o. står urigtigt Krüger i st. f. Krieger, og s. 6, l. 3 f. o. står Reincke, medens dagbogen tydeligt har Rumohr. S. 7, l. 9 f. o. læses Müller for Müllen, hvilket sidste dog rigtigt anføres i registeret. S. 8, l. 2 f. o.

er der kommet et nul for meget: 300,000 i st. f. 30.000. Samme side står, at rigsrådet åbnedes 17. januar 1858. Det åbnedes 14. janr., hvad originalen også har. S. 24, l. 13 f. o. er foran Jessen indsat et H., der hverken står i dagbogen eller hører til mandens navn. S. 35 skal ved 4. okt. den overstregede, afbrudte sætning »med betingelse at der« indføres 3 linier ovenfor efter »den ene session«. Den fejl er sætteren måske skyld i? S. 86, l. 5 f. n. tales om »kongens vaklen« i st. f. »kongens votum«. S. 157 står under 11. april »men det beroer på B. allene«. Jeg læser i st. f. men »naar«, hvad der formentlig også giver en bedre mening. S. 177, l. 6 f. n. skrives: »Pastor Sveistrup og lærer Appel fra Hiessing« Som bekendt var de fra Rødding. Jeg vilde i st. f. »Hiessing« læse Hiørring og mene, at M. P. B. ved uddraget af sin dagbog i distraktion er kommet til for Rødding at skrive Hjørring. – En mindre række læsefejl i de af mig gennemgåede stykker udelader jeg.

For de læsere af dagbogen, der ikke er særdeles fortrolige med den tids politik og lovgivningsarbejder, vil indholdet ofte virke uforståeligt. Den kommentar, hvormed udgiverne har forsynet den, vil heller ikke hjælpe disse læsere, da den tiest består i sidehenvisninger til historiske fremstillinger eller andre kildekrifter som Kriegers dagbøger. Udgaven er beregnet på folk (faghistorikere), der har dette stof præsent eller de pågældende værker let ved hånden. Denne bemærkning er ingen kritik, thi en kommentar, der vilde tilfredsstille en almindelig læser, vilde formentlig sprænge alle en kommentars rammer. Lidt uenighed om, hvad der bør kommenteres, vil der altid være. Mig forekommer det overflødigt i kommentaren at anføre, at den under 1. dec. 1865 omtalte »conference« er Londonkonferencen 1864. Havde det ikke været rimeligere at kommentere den under 9. dec. nævnte svenske forfatningsforandring, der betød så afgjort et brud med det hidtidige repræsentationssystem? – Det meget store arbejde, der er nedlagt i »Noter og oplysninger«, bør i høj grad anerkendes.

Hvorvidt det var særlig påkrævet med en udgave af dagbogen, kan der være flere meninger om. Jeg er nærmest tilbøjelig til at mene, at næsten halvdelen af stoffet er af så ligegyldig eller usikker karakter, at det kunde være udeladt. Således vil ingen nulevende historiker bygge på de i dagbogen gengivne rygter og meddelelser om, hvad der er forhandlet i statsrådet eller udtalt i depecher, såfremt han er i stand til selv at efterse de pågældende kilder. Under 22. nov. 1865 anføres f. eks., hvad Fenger har fortalt om, hvad der skete »om onsdagen i statsrådet«. Der sigtes til mødet torsdag den 16. juni 1864, men herom kan læses statsrådets eget referat i Aage Friis: »Statsrådets Forhandlinger om

Danmarks Udenrigspolitik 1863–1879» (1936), s. 177 ff. S. 57 ff. gengives et referat, som Fenger 10. jan. 1864 gav M. P. B. om »den hele tilgang ved ministerskiftet«. Den eneste bemærkning her, som måske kan have lidt interesse, er Fengers mening, at Monrad handlede loyalt mod sine kolleger – denne mening være nu rigtig eller urigtig! Den »hele tilgang« kendes langt udførligere og bedre fra andre kilder. I kommentaren henvises til fremstillingen hos Neergaard og i Sjøqvists bog om Peter Vedel, medens jeg vilde have foretrukket en henvisning til Erik Møllers bog om »Helstatts fald«. I.

Det må bemærkes, at et notat, der først forekommer én helt ligegyldigt nok i en eller anden forbindelse vil kunne have en smule interesse. Under 15. april 1865 noteres således (s. 125), at M.P.B. traf Krieger og Regenburg på vejen til Sorø for at efterse »Bülow – Sanderungårds efterladte memoirer«. Udg. kunde her i kommentaren have henvist til Kriegers udtalelse i sine dagbøger (s. d.), at han i Sorø opdagede en række breve fra Guldberg. Det kunde ligeledes være oplyst, at både Krieger og Regenburg da var medlemmer af Historisk forenings styrelse (Krieger som formand), og at de nævnte breve blev trykt i Historisk tidsskrift 4. r. I (1869). Da Regenburg havde været elev på Sorø akademi, er det egentlig mest nærliggende at tro, at det var ham, der foranledigede rejsen og »opdagede« brevene – også, når man tænker på Regenburgs beskedne personlighed. Det lader jeg stå hen, men notatet selv kan altså give et lille bidrag til en skildring af Historisk forenings virksomhed.

Bortset fra kolporteringen af rygter og ligegyldige meddelelser indeholder dagbogen imidlertid, som antydet, et betydeligt politisk stof, hvor M. P. B. er førstehåndskilde. Dette stof er, som sagt, heller ikke forblevet unyttet af historikere, men der er sikkert adskilligt mere, der nu takket være den trykte udgave vil komme til anvendelse. Det drejer sig forståeligt nok først og fremmest om fortrolige forhandlinger og valgsmøder i det parti, centrum, hvortil M. P. B. hørte. Som et enkelt eksempel herpå skal nævnes referatet af mødet 23. febr. 1858 (s. 9 f.) med Halls, Monrads og Lehmanns udtalelser om den politiske situation. Mange andre kunde anføres. Endvidere er selvsagt M. P. B.s omtale og bedømmelse af de nationalliberale førere af ikke ringe interesse. Om Andræ hedder det f. eks. (23. juli 1864, s. 92), at M. P. B. bebrejdede ham, at han »aldrig var trådt positivt frem, men altid kritisk og negerende«. Adskillig kritik over M. P. B. også mod Lehmann, hvem han (13. nov. 1866, s. 151) opfordrede til at »holde

sig roligere«. Få dage senere kalder han ham »spirituel som sædvanlig, men vanskelig og urimelig«.

En hel del oplysninger af interesse for, hvad man vel kan kalde rigsdagens indre historie, giver M. P. B. i sin egenskab af landstingets formand. Under 22. sept. 1863 (s. 47) noterer han således i anledning af en fejl ved stemmeafgivningen, at han fortav det hele »for ikke at skade thingets værdighed«. 7. febr. 1868 (s. 169) lader han nogle upassende ytringer af Lehmann, som han havde overhørt, stryge i referatet i rigsdagstidende. Af og til giver han udtryk for, hvordan stemningen var under møderne: uroligt møde, uhyggeligt møde, og hvem der var urostifterne (s. 144, 182 og 187). Hvorledes man hyggede sig den 11. maj 1868 efter rigsdagstafellet, kan læses s. 176: enkelte landstingsmænd samlede i formandsværelset »for at røge en cigar«, medens en del folketingsmænd flokkedes om en bolle punch i læseværelset. En og anden opmuntring har rigsdagsmændene haft under udøvelsen af deres ansvarsfulde hverv i et tidsrum, rigt på vanskelige og tunge afgørelser.

Holger Hjelholt

Svend Thorsen: Danmarks folketing, om dets hus og historie. København 1961. 188 sider.

Redaktør Svend Thorsen har som rigsdagshistoriker særlige betingelser for at kunne løse den opgave, som folketingets formand i forordet skitserer: at udarbejde en bog ikke blot om »huset« og lokalerne, men især om udsmykningens forbindelse med livet og arbejdet på tinge. Den egentlige skildring af Christiansborg og specielt folketingsfløjen er med rette holdt ude fra den mindre halvdel af bogen, et tekstforsynet billedværk, der illustrerer og på visse punkter indeholder et godt supplement til hovedfremstillingen. En sammenblanding ville have givet værket som helhed den karakter af udvidet billedblad (med mange farvefotografier), som ofte truer almen tilgængelige værker under indflydelse af journalismen indenfor historieskrivningen. Det skal straks siges, at historikeren Svend Thorsen kun sjældent påvirkes af sit alter ego, journalisten; det omvendte er oftere tilfældet.

Forfatteren er stærkt inspireret af det nuværende Christiansborg som »et Capitolium, det eneste i verden, der under eet tag samler en trefoldig statsmagt: kongemagt, folkemagt, domsmagt«. Men de indledende afsnit omhandler i korte træk de ældre byg-

værker: Absalons Borg, Københavns Slot, det 1. Christiansborg, hvor han forbinder bygnings- og rigshistorie, med lette indslag af kærligheds- og jammersminder, hofrevolutioner og — på det 2. Christiansborg — omsider folkerøre. »I sin århundredlange rolle som rigets borg og kerne blev slottet på det historiske sted genindsat i Europas store år 1848« (s. 21). Først fra side 30 — »Striden om det 3. Christiansborg« — bygger forfatteren på selvstændigt bearbejdet materiale: trykt, skrevet og tegnet (konkurrenceprojekter), formet i sten og malet på grundlovs-lærreder.

Rigsdagsmænd og historikere må være interesseret i denne korte redegørelse for grundplaner og synspunkter i årene efter 1903, da Christiansborgs genopførelse var vedtaget. Resultatet er synligt, mens motiveringen som oftest ligger i det skjulte. Slotsarkitekten havde 14 skiftende ministre over sig og måtte tage hensyn til højesteretspræsidenters og tingformænds krav om ændringer, som rets- og rigsdagsreformer gjorde påkrævet. Kritikken af det 3. Christiansborg har været hård. Det lykkedes ikke helt for Thv. Jørgensen »at skabe et symbol for tiden, et arkitektonisk udtryk for det moderne demokratiske kongedømme, således som det var lykkedes Martin Nyrop i sit rådhus at udtrykke borgerfølelsen og P. V. Jensen-Klint i Grundtvigskirken en folkelig-religiøs kultur«, lyder Thorsens skånsomme dom. Da Jørgensen tegnede, var det demokratiske kongedømmes symbol jo heller ikke steget ud af sin tunge karet og rytterstatuen ikke indgået i det levende hovedstadsbillede.

En tanke i sten skal tale et tydeligt sprog. 700 sogne sendte granit til beklædning af slottets underdel, men kritikken så kun, at »brolægningen var ført op til 1. sal«. Og A. Bundgaards fire grove kæmper (atlanter), der vrider sig under vægten af den tunge balkon over indgangen til folketinget, gav den navn af »Smertens Port«, skønt de kun skulle symbolisere »Det daglige Slid«. En anden misforståelse blev undgået. En stentavle med ordene »Landets Vel den højeste Lov« blev fjernet, fordi den mindede for meget om forsvaret for provisorierne. — I dag ville en sådan indskrift højt over balkonen vel kunne opfattes som en proklamation af den omstridte »velfærdsstat«!

Ved rigsdagsfløjens ydre udsmykning øvede det gustne overlæg sin indflydelse. Ikke statsministre, men 1849-grundlovens fædre fik deres stenmasker ud mod Rigsdagsgården (så undgik man Estrup og den for rigsretten anklagede, endnu ikke frifundne J. C. Christensen, hvis ansigt blev omdannet til H. N. Clausens!). Men i rigsdagens indre kunne lys- og farvevirkninger i forening med vandrehallens fyndord give udsmykningen en friere og fest-

ligere tone; selve det historisk-romantiske grundsyn fik med genforeningen sin renaissance. At idémættede indskrifter af Herman Trier, Frede Bojsen, J. C. Christensen og Edv. Brandes i yndest blev overgået af maleren Rasmus Larsens mangelhånde folkevid (»Gud mildner Luften for de klippede Faar«), var naturligt nok i Storm P.s Fædreland.

»De fire grundlovsmalerier« er langt det fyldigste afsnit. Billedernes tilblivelse og indhold giver anledning til kortfattede karakteristikker af politikere, enkeltmænd såvel som grupper. Da Constantin Hansen op mod 1864 malede den grundlovgivende rigsforsamling, idealiserede han samtidig »det akademiske borgerdømme« og skabte »et marmoragtigt, urørligt monument over et åndsaristokrati«, men havde han malet i takt med udviklingen siden 1848 — antyder Thorsen — »da ville vi se den navnkundige forgrund stille sænke sig og den navnløse baggrund hæve sig af sin anonymitet«. Det sidste har Oscar Matthiesen for så vidt forsøgt 60 år senere på det store grundlovsmaleri i fællessalen på Christiansborg, hvor fremhævelsen af det demokratiske støttes af selve kompositionen: billedrummet forlænger salen, så 1915-rigsdagen anskues som en forsamling af folkerepræsentanter svarende til den, der stadig kunne mødes i fællessalen. Ingen stående forgrundsskikkelser formørker mellem- og baggrunden, der portrætteres til bunden af billedet, som får »et realistisk, varieret liv«, mens det maleriske syn nu og da må vige.

Oscar Matthiesens maleri blev en imponerende samling af rigsdagsportrætter, mens selve »handlingen« (grundlovgivelsen) virker lidt tableau-agtigt. Rigsdagsarbejdet er et såre vanskeligt motiv. Herman Vedels billede af fællesudvalget, der i 1915 enedes om den nye grundlov, viser os politikere i samtalende grupper, efter at de egentlige forhandlinger er afsluttet, et tilforladeligt maleri, der »forener rolig helhedsvirkning med en betydelig afveksling i enkelthederne«, som Thorsen forsigtigt skriver. Sammenlignet med disse mørklædte, tøjtyngede mænd, der mest udtrykker sig gennem minespillet, tager grundlovsfædrene på Johs. Nielsens maleri fra 1953 sig ud som et bevidst modstykke. Umiddelbart tror man at stå overfor et stormfuldt bestyrelsesmøde med ellers tiltalende og kultiverede deltagere. Men det drejer sig om 12 udvalgte af de ialt 44 politikere, der havde sæde i forfatningskommissionerne efter 1946, og fører tanken hen på malerens ældre gruppeportræt af statens jordsudvalg. Er det med hensigt, forfatteren har spaltet sin skildring og udtaler sig mere afgjort i billedteksten til nr. 129? — Johs. Nielsen var i modsætning til Herman Vedel personligt

engageret, og der er unægteligt et vist levende og formløst »demokrati« i disse brogede jakkesæt fra 1953, hvis hoveder alle har karakteristisk holdning og udtryk.

Svend Thorsen afrunder sin skildring med nogle historiske optrin fra fællessalen: møder i 1918, oktober 1920 (»Velkommen hjem« til sønderjyderne), 9. april 1940 og 9. maj 1945. Hans billedtekster til de 147 gengivelser af fotografier, malerier og tegninger supplerer fremstillingen, men indeholder naturligvis også gentagelser. En »nøgle til grundlovsmalerierne« afslutter det fornemt udstyrede værk.

F. Skrubbeltang

Johannes Jensen: Nordfriesland in den geistigen und politischen Strömungen des 19. Jahrhunderts (1797-1864): Neumünster. 1961. 300 sider (= Quellen und Forschungen zur Geschichte Schlesvig-Holsteins Band 44).

Et vidnesbyrd om den voksende interesse for frisisk sprog og nationalitet afgav den sidste år (juni 1961) i Nibøl afholdte 8. friserkongres. I denne deltog vestfriserne, østfriserne og nordfriserne — af de sidste både dansk- og tysk-slesvig-holstenske-orienterede. Som »et bidrag« til denne kongres (»erschien zum Friesenkongress«) udsendte det slesvig-holstenske historiske selskab ovennævnte værk, nærmest skrevet ud fra en tysk-slesvig-holstensk indstilling.

Som almindelig kendt svarer det geografiske begreb Nordfrisland (Ejdersted, Nordstrand, Pelvorm, Før, Amrum, Sild, halligerne og dele af Tønder og Husum-Bredsted amter) ikke til det område, hvor frisisk nu tales. Plattysk har for længst erobret store områder fra frisisk (Ejdersted, Nordstrand, Pelvorm, dele af fastlandsområdet). Johannes Jensens undersøgelse, for hvilken han erhvervede doktorgraden, omfatter imidlertid hele det geografiske begreb. Den begynder med agendestriden 1797 og slutter med Preussen-Østrigs erobring af Sønderjylland 1864. Titlen lover noget mere, end den holder, thi det er væsentlig de politiske strømninger, ikke de åndelige (kirkelige), som forf. behandler. Hans betydningsfulde hovedtese går ud på, at hvad der var af spirer til en selvstændig frisisk bevægelse blev opslugt af den tysk-slesvig-holstenske.

Dr. J. J.s arbejde hviler på omfattende og omhyggelige studier og bringer meget nyt. Det er velskrevet, og det fængsler ved dets skildringer af en række interessante personer: Uwe Jens Lornsen fra Sild, Knut Jungbohn Clement fra Amrum, Harro Haring fra Hatsted ved Husum, Theodor Storm fra Husum for at nævne

nogle af de mest kendte. Mindre kendt er pastor L. F. Mechlenburg på Amrum og hans arbejde for frisisk sprog. Han og hans menighed var stærkt kongeligsindet og mod insurgenterne. Både Amrum og Vesterlandfør hørte også til enklaverne. J. J. har benyttet Mechlenburgs papirer i Det kgl. Bibliotek.

Bogen skæmmes desværre ved brugen af den fra oprørstiden kendte, usandfærdige og hyklerske terminologi. Så længe tysk og slesvig-holstensk historieskrivning ikke beslutter sig for et opgør med denne, sejler den efter min opfattelse med lig i lasten. Hvordan kan den gøre krav på videnskabelighed, når den opererer med helt usandfærdige udsagn? Et par eksempler. S. 82 taler forf. om »det slesvig-holstenske folk«, s. 133 om hertugen af »Slesvig-Holsten«, s. 229 om den »slesvig-holstenske« vestkyst. Det er revolutionens ønskebegreber, men de har jo aldrig eksisteret i virkeligheden. Når han taler om »den aggressive ejderdanske nationalisme« (s. 146) eller om den »nationale Bedrohung Schleswigs« (s. 128), minder det én for meget om fablen om »ulven og lammet«. Helt urigtig er hans påstand om, at bestyrelseskommissionen 1849–50 regerede »im dänischen Sinne«, og at herved opstod »die Notwendigkeit der nationalen Selbstbehauptung gegen den zusammen mit der Staatsgewalt vorgehenden dänischen Nationalismus« (s. 179f.). Jeg kan nu herom henvise til 2. bd. (1961) af min bog »Sønderjylland under Treårskrigen«. J. J. kender ikke 1. bd., der udkom 1959, skønt han citerer værker fra 1960, ja endog et fra 1961, der er udkommet senere end hans eget (Eberhard Schwalm: Volksbewaffnung in Schleswig-Holstein 1848–1850).

Ved den i øvrigt korte omtale af den slesvig-holstenske revolution marts 1848 »forglemmer« J. J. ganske Rendsborgmødet 18. marts for herved at lade systemskiftet i København give impulsen til oprøret. Han skriver (s. 134): den franske revolution »führte in schneller Wechselwirkung in Kopenhagen die eiderdänische Partei an die Macht — das bedeutete die Inkorporation Schleswigs in Dänemark — und in Schleswig-Holstein zur Bildung einer Provisorischen Regierung. . .«. Man kan i øvrigt ikke hævde, at dannelsen af martsministeriet i sig selv betød »Slesvigs inkorporation«, og heller ikke forekommer det mig helt korrekt at betegne denne begivenhed som »revolutionen i København« (s. 159).

En kritisk godtagen af slesvig-holstenske partipåstande finder man ved skildringen af stændervalgene i december 1860 (s. 268 ff.)¹.

¹ I min afhandling i H. T. 9. r. III, 342 har jeg med »Dagbladet« som kilde anført navnet på den i 8. landvalgsdistrikt valgte suppleant som Sønne Arfsteen fra Alkersum. Han hed imidlertid, som J. J. rigtigt skriver s. 272 Arfst Jürgen Arfsten.

De danske valgsejre her skyldes efter J. J., der citerer et par slesvig-holstenske stridsskrifter fra 1861 og 1863, partisk affattede valglister, manipulation af valgtiderne, trusler, løfter, bestikkelser! — Når J. J. lader sin bog slutte med den udtalelse, at i 1864 »wurde die Trennung von Dänemark von allen(!) als Befreiung empfunden«, svarer det — lykkeligvis for bogens karakter! — ikke til dennes indhold.

Det er trist at måtte konstatere, hvilken magt den slesvig-holstenske terminologi fra de ophidsede tider endnu udøver. Det føles også smerteligt, fordi J. J.s værk bortset herfra ejer så mange fortrin ved behandlingen af det omfattende nye kildestof, som han har inddraget. Her synes han virkelig at have efterlevet maximen »sine ira et odio«, og heldigvis udgør dette langt den største part af bogen. Hans fortrolighed med emnet er stor og hans benyttelse af omfattende dansk og tysk arkivstof og litteratur som sagt omhyggelig.

Det kan alligevel være rimeligt at gøre opmærksom på en del af de forekommende trykfejl eller unøjagtigheder. S. 66, linie f. n. står nur i st. f. neu, og den citerede skrivelse er ikke stilet til amtmanden, men til kancelliet. S. 114 står A. S. Örnsted, s. 196 v. Müthling for Müffling, s. 245 Vommels for Nommels. S. 103 henvises til Orla Lehmanns udtalelse »in der Kasinorede«, men der må sigtes til hans udtalelse 1842 i Skydebanetalen. S. 264 nævnes Tillisch' valg til Frederiksstads stænderdeputeret i 1853, og det forklares ved, at »seine Wähler mochten davon eher eine grosszügige staatliche Unterstützung für ihre beim schleswig-holsteinischen Sturm so schwer beschädigte Stadt erhoffen«. Tillisch var imidlertid på det tidspunkt ikke minister, og Frederiksstad havde i den foregående tid allerede opnået betydelige understøttelser, bl. a. fik den ved kgl. resolution 7. jan. 1853 bevilget skattefrihed på 10 år. Valget var ikke en beregning, men udslag af taknemlighed. Om en sådan vidner også den af mig i »Sydslesvig gennem Tiderne« I (1946), 395 gengivne takkeskrivelse 18. juni 1851 fra Frederiksstad til Tillisch. »Das neu vorgeschriebene Kirchengebet« (s. 245) må være den gamle kirkebøn, før den provisoriske regering ændrede den! De slesvigske embedsmænds erklæring 30. aug. 1849 over for bestyrelseskommissionen kaldes »sehr diplomatisch abgefasst« (s. 183), men de herpå til bevis anførte udtryk er hentede fra statholderskabets proklamation af 23. august, hvorved det ophidsede til modstand mod kommissionen. Er der noget »diplomatisk« i erklæringen, må det altså »godskrives« statholderskabet.

Der kan formodentlig findes en del flere unøjagtigheder. Jeg

vil dog gentage, at forf.s bog indeholder en fylde af værdifulde oplysninger om politiske stemninger i Nordfrisland i nævnte så betydningsfulde tidsrum. Enhver, der sysler med Nordfrislands historie, gør vel i at stifte bekendtskab med dr. Johannes Jensens bog.

Holger Hjelholt.

Niels J. Andersen: Studier over hovedprincipperne i den islamiske handelsret. Kbh. 1961. 125 sider.

Siden islamforskningen i 1890'erne virkeligt indså rækkevidden af de gradvise forskydninger, der havde fundet sted i den muhammedanske overlevering — den retlige og teologiske såvel som den historiske — i den klassiske periode af religiøse og politiske grunde, har traditionsdannelsen stadig været genstand for livlig debat. Man har imidlertid fortrinsvis hæftet sig ved den formelle side af denne proces og i hvert fald for retslærens vedkommende forholdsvis sjældent forsøgt at trænge bagom det billede af tilstanden, som juristerne siden det 8. århundredes slutning har givet, til undersøgelser af de virkeligt gældende retssædvaner i Islams ældste periode. Den her foreliggende undersøgelse tager derimod bevidst sigte på at skildre handelssædvaner og handelsregler, som de formede sig i praksis i Higāz med Mekka som centrum i Islams ældste tid. Forfatteren sætter sig som mål at skyde den statiske og vel ofte fiktive iklædning, juristerne gav de gamle retssædvaner til side, og allerede af denne grund påkalder bogen på forhånd betydelig interesse også fra historisk side. Det vil derfor også være naturligt, at denne anmeldelse fortrinsvis beskæftiger sig med denne side af dr. Andersens undersøgelser.

I

Med udgangspunkt i en kort diskussion af, om den islamiske ret er en »virkelig ret« (s. 34 ff.) giver forfatteren i hovedkapitlerne II—IV en dybtgående analyse af aš-Šāfi'īs (d. 820) — den islamiske retslæres betydeligste systematiker — redegørelse for handelsrettens hovedregler. Det mest karakteristiske ved dette systematiseringsforsøg er, at aš-Šāfi'ī her drager i felten for at forene sunde handelsprincipper med Islams etiske grundidéer, som han fandt den i koranen og profettraditionen. Šāfi'ī bevæger sig naturligvis her på et moralsk ømfindtligt område, som i hans egen tid synes at have været genstand for hidsige, akademiske diskus-

sioner af en art, der undertiden kan minde om de engelske puritaneres handelsetiske anfægtelser. Dr. Andersen berører desværre ikke denne debat¹, men hans undersøgelser rejser straks spørgsmålet om, i hvor høj grad disse retsregler er repræsentative for eller kan antages at afspejle islamiske handelssædvaner i Hiġāz i den periode, han beskæftiger sig med. For det første var Šāfi'ī eksponent for en »pressure-group« af iraqensiske traditionister, der i en alvorlig brydningsperiode ønskede og i det lange løb også havde held til at påtvinge Islam strengt formalistiske retsregler, der næppe altid havde altfor meget med virkeligheden at gøre. For det andet er as-Šāfi'ī — skønt elev af Mālik b. Anas (d. 795), grundlæggeren af den hiġāzensiske retslære — ikke specielt hiġāzensisk orienteret. På den anden side arbejdede både Mālik b. Anas og Šāfi'ī i en periode, der udmærker sig ved sine voldsomme brydninger; navnlig Šāfi'ī bærer æren eller om man vil: ansvaret for at den formelle traditionalisme udformes under forbitrede kampe dels mod de omfattende forfalskninger, der fandt sted, dels mod den herskende, teologiske rationalisme, der bestred traditionalismens berettigelse per se. Kriterierne for en sikker bestemmelse af denne kodifikationsproces og de kritiske vanskeligheder, der er knyttet hertil, synes imidlertid nogenlunde afklaret gennem den belgiske orientalist *Joseph Schachts* grundlæggende studier², som forfatteren i høj grad støtter sig til, og som utvivlsomt gør det muligt at trænge langt dybere ind i det islamiske samfunds tilblivelsesproces..

Men herudover kunde forfatteren både til kontrol og for at trænge bagom den sene tradition, der ofte er blevet til som kommentar til koranens dunkle tekst, utvivlsomt med fordel have inddraget de ikke ubetydelige reflekser af mekkansk handelsterminologi, som forekommer i koranen³. Omvendt vil sikkert først en bearbejdelse af det uhyre traditionsmateriale, der foreligger i de klassiske, biografisk-historiske samleværker — f. eks. b. Sa'd's (d. 845) og Balāḍurī's (d. 892) — om den ældste tids fremtrædende personers færden kunne give et nogenlunde troværdigt billede af tidens handelsaktivitet og handelsregler. En undersøgelse af denne art vilde man dog næppe med rimelighed kunne forlange af en enkeltmand; den vilde kræve års arbejde med materiale, der omfatter måske 10.000 personer. Endelig vil formodentlig arkæologiske studier, når sådanne med tiden fore-

¹ Se herom ndfr. s. 687.

² Jfr. *Historisk Tidsskrift* 11. r. V (1957—59), 146 ff. og 156 f.

³ Her kunde forf. have støttet sig til C. C. Torrey: *The Commercial-Theological Terms in the Koran*. (Leiden 1892).

ligger, kunne kaste lys over mange forhold, handelsruter, varettyper etc.

Bogens hovedindsats og hovedfortjeneste ligger i de dybtgående, juridiske analyser af hovedbegreberne i handelsretten: Retten til option uden speciel motivering inden transaktionens fuldbyrdelse (*hiyār al-māḡlis*), det indbyrdes forhold mellem ydelse og betaling (*ribā*-reglerne) og endelig forholdet mellem de to ydelsers materielle karakter (*bay' sifāh* og *bay' ayn*). Den afgørende vægt lægges på juristernes diskussion af disse begreber, og dr. Andersens undersøgelser vidner om stor fortrolighed med disse tekster, ofte parret med betydelig skarpsindighed. Derimod savnes en samlet karakteristik eller en sammenfatning af de hiḡāzensiske handelssædvaner, forfatteren uddrager af sine studier. Klarest sammendrager dr. Andersen sit hovedresultat side 125 (i det engelske résumé), hvor det hedder, at »indholdet af de regler og de overensstemmelser, der bestod mellem de retslærde, synes at vise, at vi står overfor gamle handelssædvaner, sikkert af lokal oprindelse, hvis virkelige mening er tabt for historien«.

Det er hævet over enhver tvivl, at handelsreglerne i deres oprindelse bygger på lokale impulser, men på den anden side forekommer det mig mere tvivlsomt, om Hiḡāz i den periode, forfatteren opererer med, lader sig behandle som en isoleret enhed. For det første vidner både profetens og retslærers *ribā*-forbud i dets mest omfattende betydning af forbud mod økonomisk profit uden modydelse eller udskydelse af betalingsterminen uden godtgørelse om handelsaktivitet af mere end blot lokal rækkevidde. Hertil kan føjes, at vi her står overfor et begreb, der — uanset om det er af romerretligt eller jødisk oprindelse — må være af fremmed herkomst. For det andet røber juristernes subtile diskussioner af betalingsmidlernes og specielt ædelmetallernes karakter en bredere horisont. Forbudene mod udveksling af guld mod guld eller sølv mod sølv har i denne forbindelse næppe større praktisk interesse, hvorimod den nøje regulering af udvekslingen af guld mod sølv eller omvendt, hvadenten det sker i forbindelse med udsættelse af betalingen, med regulær profit ved en transaktion eller på anden måde, er af større betydning, hvad forfatteren selv iøvrigt er inde på. Normalt skal ædelmetallernes værdi afgøres efter deres vægt, men araberne synes på den anden side heller ikke at have været ubekendte med, at forholdet mellem umøntet og møntet ædelmetal skabte en margin, der naturligvis også omfattes af disse regler, som utvivlsomt har været vanskelige at kontrollere, men som i hvert fald

næppe vidner om helt primitiv eller lokalt begrænset handel (jfr. s. 55 note 3 og s. 64 med note 2). Selvom jeg således er enig med dr. Andersen i at mange af disse sædvaner i deres oprindelse er af lokal betydning, vil jeg dog mene, at det vil være historisk rigtigt ikke at isolere den vestarabiske handel i for høj grad¹. Denne antagelse kan imidlertid også underbygges på anden måde.

II

Bogens historiske aspekt uddybes ved at forfatteren — inspireret af professor *Johs. Pedersens* analyser af pagtsbegrebet i Islam og i Israel — utvivlsomt rigtigt betoner slægtsbåndenes grundlæggende betydning for det arabiske beduinsamfund. Tilknytningen til stammen og stammesolidariteten var de eneste midler, der kunde sikre den enkelte personlig beskyttelse og retssikkerhed i et samfund, der på det nærmeste fuldstændigt savnede statslig organisation. Med udgangspunkt i nogle citater fra b. Hišāms profetbiografi (9. årh.) dokumenterer dr. Andersen på overbevisende måde, at profetens brud med sine bysfæller ikke som ofte antaget skyldtes mekkanernes frygt for at miste det økonomiske udbytte af de årlige markeder ved byen i forbindelse med kultfesten. Forklaringen er snarere, at det toneangivende aristokrati i byen har følt stammestrukturen, der bar deres samfund, truet af en forkynder, der ikke blot var monotheistisk, men også individualistisk og altså gik på tværs af stammeskellene.

Desværre undlader dr. Andersen at tage stilling til den nyeste profetforsknings resultater, in casu til den engelske orientalist *Wm. Montgomery Watts* biografi fra 1953—56². Watts' bog er i høj grad ensidig ved sin overeksposering af de sociale aspekter af Muhammeds forkyndelse, men han har dog kunnet dokumentere, at Muhammeds tilhængere, ikke som hidtil antaget, har været rekruteret blandt småkårsfolk og tjenestefolk, men først og fremmest fra aristokratiets yngre medlemmer og af mennesker, der af den ene eller den anden grund savnede den retsbeskyttelse, tilknytningen til stammen bød det. Dette resultat underbygger jo på afgørende måde forfatterens forklaring af bruddet, og det vilde — om de havde være udnyttet — have givet den langt større rækkevidde end den har fået. Farerne ved bruddet af stammestrukturen bliver jo nemlig derved langt mere iøjnefaldende.

¹ Jfr. dog G.-H. Bousquet i *Hesperis* 1954, 233 ff., der ligeledes advarer mod at overdrive betydningen af den mekkanske handel.

² Jfr. *Hist. Tidsskr. loc. cit.*, 149 ff.

Heraf følger imidlertid også, at jeg vanskeligt kan tilslutte mig forfatteren, når han (s. 13, jfr. s. 115) hævder, at Muhammed først ved grundlæggelsen af sit teokratiske samfund i Medina er blevet statsmand i modsætning til den visionære dommedagsforkynder i Mekka. Hans forkyndelse må allerede i den mekkanske periode have udviklet sig til et politisk anliggende¹. Og at denne forvandringsproces ikke har været uden betydning for byen vil måske bedst fremgå af en betragtning af dens placering i datidens internationale samkvem. Den arabiske halvø har nemlig efter alt, hvad vi ved ikke henligget som politisk vakuum under de forbitrede opgør mellem Byzans og Sassanideriget i det 6. og 7. århundrede². Handelsvejene fra Østen gennem Sydarabien til Middelhavet — først og fremmest med kostbare, men lidet voluminøse luksusartikler — undgik vejen over Persien og måske også handelsrestriktionerne ved Eufratgrænsen ved at foretrække denne rute. Det lå derfor i begge stormagternes indlysende interesse at sikre, respektive spærre denne rute ved indgreb i Sydarabien, der fra begyndelsen af det 6. århundrede var underkastet vekslende abbyssinsk (byzantinsk inspireret) og persisk besættelse og religiøs infiltration fra begge sider. Indirekte synes disse stormagtskampe at bære ansvaret for den sydarabiske kulturs forfald og for at sydarabernes plads som formidlere af karavanehandelen nordpå blev overtaget af Mekka, en by der ikke har naturlige eksistensbetingelser; kun i kraft af sin aktivhandel og sine årlige markeder i forbindelse med kultfesten voksede den i det 6. århundrede op til en velstående købmandsrepublik af international betydning under ledelse af Qurayš-stammen. Det sikreste vidnesbyrd om byens betydning finder vi i, at abyssinerne — påny antagelig tilskyndet af byzantinerne — omkring 560 forsøger at bemægtige sig byen for at sikre kontrollen over karavaneruterne fra Sydarabien til Middelhavet. Mekkas placering udbygges ved kontakter med beduinstammerne langs karavanevejene, forbindelser, der førte til et — omend løst organiseret — stammeforbund omkring Mekka, og som først trues af Muhammeds raids fra Medina. Omvendt må disse forbindelser også antages at have haft betydning i vareformidlingen, ligesom beduinerne ad disse kanaler må have erhvervet importvarer.

¹ Også denne udvikling afspejles i koranterminologien. Medens Muhammed i de ældre koranpassager henvender sig til sin *qawm*, sin stamme, dukker betegnelsen *ummah*, menighed efterhånden op for at blive den normale efter udvandringen i 622.

² For det flg. G. Levi della Vida: *Preislamic Arabia* i N. A. Faris: *The Arab Heritage*. (1946), 25 ff., der giver den bedste eksisterende oversigt. En samlet redegørelse for de her omtalte handelsforhold findes der dog ikke.

Holdbarheden af denne handelspolitiske placering forudsatte imidlertid, at mekkanerne måtte balancere mellem modstridende stormagtsinteresser. Der var i byen tradition for nær kontakt med Byzans, og en fraktion af Qurayš — 'Abd Šams — synes at have haft interesser at varetage i Syrien, noget der formodentlig også forklarer, at ummayyaderne, der tilhørte denne gruppe, så hurtigt sætter sig fast her efter erobringen. På tilsvarende måde synes den anden hovedgruppe af Qurayš, Banū Maḥzūm at have haft specielle interesser i Yemen. Montgomery Watt har uden at drage de handelsmæssige konsekvenser imidlertid kunnet vise, at de to grupper må have fundet en *modus vivendi* kort inden Muhammeds optræden, ganske simpelt fordi balancepolitikken gjorde det til en livsbetingelse for byen¹. På den anden side savnede bystyret udøvende myndighed og kunde kun gennemtvinge sin vilje ved økonomisk pres og boycott. Og det er jo netop dette middel, det griber til mod profeten. Det er i denne forbindelse ikke uden betydning, at Muhammed selv minder sine modstandere om det abyssinske angreb omkring 560 og et andet sted hentyder til det byzantinsk-persiske opgør, der netop i årene mellem 610 og 620 truede med Byzans' udslettelse².

De handelspolitiske aspekter har naturligvis ikke været eneafgørende i mekkanernes forbitrede kamp mod den pludselige trussel mod stammesamfundets stabilitet, som Muhammeds optræden repræsenterede. Det er givet, at de vanskeligt har kunnet forlige sig med at se grundlaget under deres nedarvede, religiøse forestillinger smuldre bort, at det måtte berøre dem pinligt, at profeten så kategorisk henviste dem selv og deres forfædre til evig fortabelse. Det springende punkt er og bliver imidlertid, at de har følt hans forkyndelse og rekrutteringen af hans tilhængere som en trussel mod byens trivsel. Set i denne sammenhæng får dr. Andersens resultat således langt større rækkevidde end i bogen, også for forståelsen af handelssædvanerne i Hiğāz i første halvdel af det 7. århundrede.

Et par år efter at Persien i 628 definitivt var brudt sammen for kejser Heraclios' generalangreb og var blevet lammet af indre kaos, udsønedede mekkanerne under ledelse af ummayyaderne sig med Muhammed. Om der består nogensomhelst forbindelse mellem de to begivenheder ved vi ikke, og det er næppe umiddelbart sandsynligt. Men vi ved med sikkerhed, at både profeten og de første kaliffer har lagt afgørende vægt på at skabe et tåle-

¹ Jfr. Wm. M. Watt: Muhammad at Mecca. (Oxford 1953), 4 ff.

² Koranen, sure CV og XXX, 1—4.

ligt forhold til det mekkanske aristokrati¹. Med sikkerhed ved vi tillige, at den senere ummayyadekalif Mu'āwiyah b. Abī Syfyān hurtigt konsoliderede sin slægts position i Syrien², og at også fremtrædende profetfæller har været engageret i handelsforetagender af større dimensioner i Iraq³. Endnu i slutningen af det 7. århundrede kender vi eksempler på, at prominente medinensere intet diskriminerende har fundet i selv at deltage i handelstransaktioner i Iraq og Persien⁴, og blandt disse optræder kuriøst nok også en af »Medinas syv lærde«, b. al-Musayyab, hvis standpunkt, dr. Andersen et enkelt sted (s. 47 f.) diskuterer. Tilsammen vidner alle disse træk om, at erobringerne har været en kilde til velstand for Mekka og Medina i det første århundrede af Islams beståen, og at næppe nogen i de toneangivende kredse har fundet dette anstødeligt.

Går vi derimod frem til en lidt senere periode, har situationen imidlertid ændret sig, forsåvidt som vi kan iagttage den i den begyndende, juridiske debat. Hos den kufiske jurist aš-Šaybānī (d. 805) finder vi traditioner, der lader kalifen 'Umar I (634—44) »foretrække at dø i sin kamelsaddel på handelsrejse fremfor at blive dræbt i hellig krig«; b. Sa'd (d. 845) lader på tilsvarende måde en af deltagerne i det afgørende slag mod perserne i 637 »foretrække at tjene en dirham ved handel fremfor ved sold for krigstjeneste«⁵. Efter al sandsynlighed er disse og mange lignende traditioner falske, men de afspejler ikke destomindre en dobbelt proces i det 8. århundrede, dels den teoretiske konflikt mellem aktiv deltagelse i handel og Islams etiske principper, dels den begyndende assimilering af det arabiske militæraristokrati i de erobrede områder, først og fremmest i de østlige provinser. Navnlig den første proces har en vis interesse her, fordi den indirekte røber, at der i det 8. århundredes slutning har fundet en juridisk debat sted, om muhammedanere uden at kompromittere sig kunde deltage i handel, og herfra er der en tydelig forbindelse til den juridiske læredannelse hos Mālik b. Anas og aš-Šāfil'īs.

Det kan således dokumenteres, at araberne selv har deltaget aktivt i handelstransaktioner og har draget fordel af erobringerne

¹ Jfr. F. Buhl: Muhammeds liv. (Kbh. 1903), 305, 310; samme: Ali som præludent og kalif (Kbh. 1921), 12.

² Se Acta Orientalia XXIII (Kbh. 1959), 158 f.

³ Se f. eks. om Talhah og az-Zubayr, lederne af den første revolte mod Ali i 656, enkelthederne hos L. Caetani: Annali dell' Islam IX (Milano 1926), 386 ff., 415 ff.

⁴ S. D. Goitein: The Rise of the Near-Eastern Bourgeoisie in Early Islamic Times. (Cahiers d'Histoire mondiale III, Paris 1956—57), 594 ff.

⁵ Ibid., 587 f.

til økonomisk gevinst under det ældre kalifat. Denne aktivitet har på dette tidspunkt næppe været noget nyt, men fortsætter snarest de traditioner, der var velkendte i det higāzensiske samfund allerede forinden Muhammeds optræden, hvorved vi påny får bekræftet antagelsen af, at Higāz i det 7. århundrede ikke lader sig betragte som noget isoleret fænomen. De kommentarer, der således i det foregående er knyttet til dr. Andersens undersøgelser, har således været af rent historisk karakter, et forsøg på at placere Higāz handelsmæssigt i den periode, bogen beskæftiger sig med, og såvidt vor viden rækker på nuværende tidspunkt. Dr. Andersens studier har deres tyngdepunkt og højeste fortjenester i den dybtgående, juridiske analyse og bestemmelsen af handelsbegrebernes formelle indhold. Højest fortjenstfuld er også den nuancerede forståelse af Muhammeds brud med Mekka. Bogen giver derfor værdifulde bidrag, der kun kan modtages med taknemmelighed også af den historiske forskning.

E. Ladewig Petersen

Nyt fra historisk Videnskab

9. juni 1961 døde *Povl Engelstoft*, 84 år gammel. Han blev cand. mag. 1906 med historie som hovedfag, men fik aldrig embede. Han levede som skribent og som redaktør eller medredaktør af en lang række leksikalske, topografiske og personalhistoriske arbejder, deriblandt »Dansk biografisk Haandleksikon«, »Hagerups Konversationsleksikon« 3. og 4. udg., »Weilbachs Kunstnerleksikon« 3. udg. og Traps »Danmark« 5. udg. I de senere år forberedte han s. m. Bjørn Kornerup en ny udgave af Wibergs præstehistorie, et arbejde der havde særlig tiltrækning for denne ætling af en gammel præsteslægt. Hans største redaktionelle bedrift var »Dansk biografisk Leksikon« (1933–44, udg. under medvirkning af Svend Dahl). Trods sit koleriske temperament, der kunde føre til sammenstød med tilsynsførende og medarbejdere, var han en fortrinlig leder af det store foretagende, klarhovedet, praktisk og håndfast. Brickas leksikon var grundlaget, men Engelstoft moderniserede personudvalget (bl. a. blev erhvervene lidt fyldigere repræsenteret) og systematiserede opstillingen, især ved at anbringe visse af de personalhistoriske data efter et fast skema i artiklernes »hoved«, som han utrætteligt søgte oplysninger til. Med sine frygtede, næsten ulæselige rykkerkort holdt han medarbejderne til ilden, så de 27 svære bind kunde udkomme planmæssigt.

Povl Engelstoft fik 1907 universitetets guldmedaille for en afhandling om rigsrådets historie 1448–1588 og skrev om Christian IV.s tid i »Det danske Folks Historie« IV (1928), men hans foretrukne arbejdsområde som moden historiker blev Danmark i 19. årh. Han var en tid knyttet til Institutet for Historie og Samfundsøkonomi og ledede for dette s. m. Hans Jensen udarbejdelsen af tre samlinger af overvejende socialhistoriske afhandlinger (1930–33). Hertil skrev han dog selv kun forord; det var den politiske historie, der var hans egentlige interessefelt. Hans vigtigste arbejder på dette område findes i »Det danske Folks Historie« VII–VIII (1926–29), hvor han behandlede perioderne

1848–70 og 1901–13 (uden væsentlige ændringer optrykt i Schultz Danmarkshistorie IV–V, 1942), og i hans og F. W. Wendts »Haandbog i Danmarks politiske Historie fra Freden i Kiel til vore Dage« (1934), som han skrev hovedparten af. Svagere er hans tildels vel hastigt udarbejdede bidrag til »Den danske Rigsdag 1849–1949« I–II (1949–51; afsnit om den grundlovgivende rigsforsamling og om rigsdagsforhandlingerne 1866–1915). For Det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie, som han 1937 blev medlem af, udgav han (s.m. Povl Bagge og Johs. Lomholt-Thomsen) »Danske politiske Breve fra 1830erne og 1840erne« I–IV (1945–58).

Povl Engelstoft havde ikke tid, vel heller ikke tålmodighed, til at samle sig om en større videnskabelig afhandling bygget på grundige arkivstudier. Han krævede hurtige resultater af sit arbejde og tilfredsstillede en stor del af sin forskertrang ved små personalhistoriske detektivundersøgelser; undertiden sagde han beskedent, at »hovederne« i Dansk biografisk Leksikon« var hans vigtigste indsats som historiker. Han kendte dog indenfor Danmarks historie i anden halvdel af 19. årh. bedre end de fleste litteraturen og det vældige trykte kildestof og havde på mange punkter dannet sig en selvstændig opfattelse af personer og politik; herom vidner ikke mindst hans koncentrerede studie over »Skellet i Danmarks Historie efter 1864« (Festskrift til Kr. Erslev 1927). Han var med til at indlede de sidste årtiers omvurdering af de nationalliberale, men havde også noget værdifuldt at sige om 1866-grundlovens tid (se bl.a. hans anmeldelser af Estrup-litteratur og af Sofus Høgsbros breve og dagbøger i dette tidsskrift 9.r. IV og V). Som skribent foretrak han den korte form, og han nåede det ypperlige i visse af sine små personkarakteristikker. Hans bedste bidrag til »Dansk biografisk Leksikon«, artiklerne om Hørup og D. G. Monrad, f.eks., er åndfulde og psykologisk indtrængende, tillige skrevet i det smukkeste dansk, der undertiden hæver sig til poetisk flugt og ægte pathos.

Arbejdet var Povl Engelstofsts liv, han undte sig sjældent ferie og ønskede intet otium. Til det sidste kunde man møde ham i hastig gang mellem kontoret i Vestervoldgade, Rigsarkivet og Det kgl. bibliotek, de tre centrer for hans daglige gerning. I sin travlhed virkede han ofte studs, og tyndhuden var han, men de, der lærte ham nøjere at kende, ved at han i rolige stunder kunde dømme retsindigt og med humor selv om dem, der efter hans mening havde krænket ham.

Povl Bagge.

Den 2. december 1960 døde Lauritz Weibull i sit 88. aar som en højt æret nestor blandt nordiske historikere. Han var søn af historieprofessoren Martin Weibull i Lund, og fra sin fødsel til sin død var han paa en sjælden intens maade knyttet til sin fødeby og dens kulturelle institutioner. Han var det ikke blot i sit virke som landsarkivar fra 1903 til 1919 og derefter som professor i historie ved universitetet til 1938, men fuldt ud saa meget af sind. Som forsker var Lund hans faste udgangspunkt, men saaledes at hans synskreds foldede sig mere og mere ud, fra ungdommens snævre hjemstavnsforskning til manddommens udforskning af middelalderen indenfor den skaansk-dansk-nordiske kulturkreds omkring ærkesædet i Lund i stadig videre europæisk sammenhæng.

Først sent og ad omveje fandt L. W. sit rette felt som historiker. Han startede i 1890erne som æstetisk litterat med spredte afhandlinger om digteres og kunstneres tilknytning til Lund, docenturet i historie erhvervede han i 1899 paa en god, men traditionel afhandling om det diplomatiske forspil til Gustav Adolfs indtræden i Trediveaarskrigen, og efter aarhundredskiftet helligede han sig skaansk topografi og lokalhistorie: som forfatter, som redaktør (sammen med faderen) af *Historisk Tidskrift för Skåne-land* siden 1901 og som udgiver (*Lunds Stifts Urkundsbok* III–VI, 1900–39, og *Malmö Stads Urkundsbok*, 1901–17). Men saa i 1911 udsendte han, 38 aar gammel, det revolutionære værk *Kritiska undersökningar i Nordens historia omkring år 1000*, der straks placerede ham som foregangsmand indenfor radikal historieforskning. Ser man bort fra et par forstudier om Colbaz-annalerne og Knud den Store fra 1909–10, kan man alene i eftertidens perspektiv finde glimt af den kritiske omstyrter i et ellers langt og frodigt forudgaaende forfatterskab.

For L. W. var forskerens person hans forskning uvedkommen, og der findes intet fra hans egen pen, der røber baggrunden for hans gennembrud som kritisk historiker. Sture Bolin har i en nekrolog anført, at han som professorvikar i 1909 valgte at forelæse over Nordens ældste historie, og sikkert med rette peget paa impulser fra fagfællen paa museet, Knut Stjerna, der skarpt hævdede de arkæologiske vidnesbyrds prioritet overfor den skriftlige tradition (jfr. L. W.s afhandling fra 1910: *Staden Lunds ålder*). Hertil kan føjes en anden sandsynlig paavirkning. I foråret 1907 formidlede Johs. Steenstrup ved skæbnens spil L. W. i kontakt med Erik Arup, og et livslangt venskab og en intens tankeudveksling mellem de to rebeller indenfor historikernes lav begyndte. Arup havde netop da arbejdet sig bort fra det, han følte snærende i den Erslevske kritik, og tumlede allerede med planen om at for-

ny Danmarkshistorien efter den »franske« rekonstruktionsmetode. Det er nærliggende at antage, at ogsaa Arup kan have stimuleret sin ældre kollega. Tiden vil passe, for *Kritiska undersökningar*, der er en fuldmoden frugt af et dybtgaaende og vidtspændende kildestudium ud fra en fast og fuldt udformet metode, maa have krævet en aarelang forberedelse.

Dette pionerværk er betegnende nok aldeles blottet for teoretiske betragtninger, det være sig om metodisk program eller kritiske principper. Kapitel for kapitel er det formet som en konkret dokumentation af ordene fra den lakoniske fortale, at »när sägen och dikt sopats bort, har det visat sig, att endast enstaka händelser och de grövsta linierna i tidens historia äro vetenskapligt konstaterbara«. Punkt for punkt analyseres overleveringen, og det paavises, hvorledes de sene og fyldige overleveringer, især hos Snorre og Saxo, der dannede grundlaget for al gængs historiefølelse, var vokset ud af ældre nedskrifter ved ændrede tendenser, falske kombinationer og indpodning af vandresagn og episk-litterære motiver. Lag for lag skrælles alt sekundært bort, og tilbage stod kun spredte og spinkle samtidige kilder som »intyg om historiska fakta« – for at citere en af de faa metodiske sentenser i det modskrift *Historisk-kritisk metod och nordisk medellidsforskning*, han i 1913 udsendte som svar paa den storm af angreb, hans bog fremkaldte. Med den havde den svenske kongerække mistet sine ældste led, Svold-slaget var flyttet til Øresund, Hellestad-stenenes helte skilt ud fra Fyrisvold-slagets sagnverden, og jomsvikingerne med Jomsborg henvist til fantasiens verden.

Gennem hele sin fortsatte forskning fastholdt L. W. sin grundindstilling fra 1911. Trebindsværket *Nordisk historia* (1948–49), der samler de væsentligste af hans *Forskningar och undersökningar* indtil 1946, har saa stærkt et enhedspræg, at man næppe bemærker, at afhandlingerne er skrevet med indtil 40–50 aars mellemrum. Og dog er der sket ændringer. Forskningen er blevet fyldigere og mere nuanceret, i forlængelse af den nedbrydende kritik kan de positive elementer træde kraftigere frem, og der tillægges bestemmelsen af de ledende indbyrdes kæmpende idestrømninger bag det historiske forløb en større værdi, ja, de »yttre händelser är i historien aldrig nog«. Hertil kommer en stigende elegance i hans knappe stofmættede stil.

Skønt Weibull bevidst gjorde sit forfatterskab strengt upersonligt, aftegner det dog klart faserne i hans livsløb. Indtil han forlod arkivet veksler topografi og lokalhistorie stadig med centrale kildekritiske analyser, blandt disse den vigtige bestemmelse af *Kung Valdemars jordebok* (1916) som kameralt kildekompleks,

især forholdet mellem Hovedstykket og Hallandslisten, om end det først var hans matematisk indstillede elev Sture Bolin, der drog de rette konsekvenser heraf. – Kampen om professoratet affødte i 1918 W.s kraftigste polemiske skrifter mod traditionalismen i svensk historieforskning. Derefter bremsedes hans produktivitet for en aarrække af omsorgen for den akademiske undervisning, men den blomstrede des kraftigere op ved grundlæggelsen af *Scandia* i 1928. I dette tidsskrift, der skulle være organ for nordisk tendensfri kritisk historieforskning, udtrykte han sit program polemisk tilspidset. Op mod den forskning, der »rør sig på det lösa förmodandets och den romantiska hypotesens gungfly«, sattes *Scandia's* maal: »en historisk rekonstruktion vilande endast på säkra utgångspunkter«, nemlig »på historiska fakta, framvunna ur ett kritisk siktat material«. Ligesindede danske og norske forskere fylkedes om hans tidsskrift, men kun faa svenske historikere udenfor Kattegatsområdet. Og her placerede han i hæfte efter hæfte sine fineste punktstudier: *Stockholms blodbad – Carl XII.s död – Unionsmötet i Kalmar 1397 – Dyvekekatastrofen*. Her fremkom ogsaa, i første hæfte, hans vel mesterligste afhandling *Nekrologierna från Lund, Roskildekrönikan och Saxo*, hvor han med udgangspunkt i sin minutiøse analyse af hænder, rasurer og ændrede formuleringer i de lundenske dødebøger blotlægger den dynamiske kraft i det 12. aarhundredes idekamp i Danmark, personificeret i dets ledende personligheder. – I slutningen af 1930erne ændrer hans studier atter karakter. I 1931 overtog han for det Danske Sprog- og Litteraturselskab udgivelsen af den ældste række af *Diplomatarium Danicum*, og efterhaanden greb dette arbejde ham i den grad, at han punkt for punkt fordybede sig i problematikken omkring disse ældste og vanskelige diplomer og den virkelighed, de repræsenterer. Resultatet blev en lang række større og mindre afhandlinger, men til hans og alle middelalderhistorikeres største sorg naaede selve editionen ikke at blive publiceret. – Under sit otium overraskede L. W. ved nye facetter. Modsat Arup havde han principielt indskrænket sine rekonstruktioner til de enkelte hændelser; her kunne han til tider gennemføre en logisk løsning til den yderste spids. Men naar de store linier og den sammensatte syntese kom paa tale, lød ofte positivistens advarende »det vet vi ingenting om«. Da udkom i 1946 *Skånes kyrka från älsta tid till Jacob Erlandsens död 1274*. Modsat den tilsvarende ældre *Den skånska kyrkans älsta historia*, fra 1914–17, der var en række problemanalyser, er denne en fuldstændig sammenfattende skildring, bygget op omkring hver enkelt kirkeleders personlighed og indsats, en magtfuld syntese, hvor fremstillingen i en til tider næsten

episk stil svøber sig tæt omkring de ægte kilders vidnesbyrd. Samme aar saa af handlingen *S:t Knut i Österled* lyset i Scandia. Tydeligt inspireret af den tyske okkupation af de nordiske broderlande, men stringent dokumenteret ud fra en analyse af Knud VI.s brev til de danske købmænds Knudsgilde paa Gotland i forbindelse med andre samtidige vidnesbyrd oprullede han i et vældigt perspektiv en dansk-nordisk merkantil udfoldelse til Østersøens fjerneste egne, der atter blev en bestemmende baggrund for Andreas Sunesens korstog og Valdemarernes politiske Østersøvælde. – I sin høje alderdom vendte L. W. endelig tilbage til Lundagård og viede sine sidste skrifter de ældre restaureringer af domkirken og Lundebergernes St. Knudsgilde, hvis oldermann han havde været. Ringen var sluttet.

Kun begrænsede sider af historikeren og endnu mindre af hans personlighed fik udtryk i Lauritz Weibulls skrifter. Her møder vi den reserverede forsker, der i erkendelse af sin metodes tjenlighed til at gennemføre sin store maalsætning, nemlig at sætte en fast videnskabelig grænse mellem viden og formodning om fortiden, holdt ethvert subjektivt moment borte; ogsaa fremlæggelsen af forskningens resultater skulde staa uafhængig af deres ophav. En senere generation har ikke helt den samme positivismens tillid til, at der kan trækkes saa skarpe grænser for fortidens virkelighed, og man kan mene, at visse af de løsninger, som W. ansaa for logisk entydige, faktisk beror paa et subjektivt valg mellem flere muligheder. Men disse indvendinger rækker intet ved det fundamentale i hans forskning. Som professor viste han større aabenhed. Man fik en fornemmelse af mandens glød bag hans aristokratisk-akademiske holdning, naar han med sin noget slørede stemme forelæste sine resultater for et auditorium, og endnu mere hans inspiration, naar han foldede sig ud for sine elever paa et seminar eller i en sluttet kreds. Men først naar man havde oplevet hans tolkning af fortiden i Lundedomen eller ved Dalby kirke eller et andet af hans monumenter, forstod man ret, hvorledes videnskabsmanden havde tøjlet og skolet den sande amatør ildhu, der var drivkraften i hele hans værk.

Lauritz Weibull var rundet af dansk, af sønderjydsk rod, og i gode og onde tider omsatte han sin interesse for Danmark og danske i handling. Men naar hans forskning fik større betydning for dansk end for svensk historie, skyldes det i første række, at hans hjemby i middelalderen var en del af det danske rige. Det var ogsaa indenfor dansk videnskab man først forstod at værdsætte hans forskning og paaskønnede den ved at lade universitet og lærde selskaber tildele ham deres æresbevisninger. Men i det

lange løb øvede han dog sin største indsats i sit eget land, for naar det saa længe forkætrede og omstridte begreb, den Weibullske skole, næsten var forsvundet ved hans død, skyldes det alene, at hans program havde sejret og hans lære var alment accepteret.

Aksel E. Christensen

De vigtigste afsnit af P. Chr. v. Stemanns virksomhed faldt i Sønderjylland som amtsassessor i Tønder 1920–26 og på Bornholm som amtmand 1934–60. To af de mest afgørende kapitler i Danmarks nyere historie ligger inden for disse tidsrum: Genforeningen og Besættelsestiden. Med skildringen af sit arbejde i 1920 og 1940–45 bringer v. Stemann betydningsfulde bidrag til dansk historie. Værket er: *P. Chr. v. Stemann: En dansk Embedsmands Odysseé, I–II*, (København 1961).

Beretningen om tiden 5.2.–14.7. 1920 gives på grundlag af en kortfattet dagbog. Citaterne derfra er sammenknyttet efter hukkommelsen til en fremstilling skrevet i 1927 (bind I s. 37–68). Besættelsestiden i landets østligste grænseprovins fylder henimod 300 sider. Hertil kommer den anden besættelse: russernes, med yderligere 150 sider. På grundlag af oftest daglige indberetninger til indenrigsministeriet samt visse andre sager udarbejdede amtmanden i 1946 en meget fyldig beretning om alt, hvad han havde oplevet. Denne redegørelse på 850 maskinskrevne sider blev afleveret til Rigsarkivet. Den citeres – uden at der skelnes yderligere mellem selve de originale indberetninger og det i 1946 nedskrevne – i anførselstegn. Man må have lov at anke over denne uoverskuelige fremgangsmåde. Det afhænger kun af et par små gåseøjne (som let kan overses eller som *kan* være faldet ud), om man læser en samtidig indberetning eller erindringer, skrevet i 1960.

Bornholms stilling under Besættelsen var præget af isolation og forsyningsvanskeligheder og hertil de særlige problemer i de sidste måneder og dage. Illegalt var øen et meget vigtigt led i forbindelserne med Sverige, og modstandsbevægelsen gik stille med dørene.

Amtmanden var i høj grad henvist til at klare sig selv. Han klager stadig over manglende orientering fra København. En strengt fortrolig kongelig resolution af 4. 11. 1940 udnævnte ham til administrator med fuldmagt på bogstavelig talt alle områder, hvis Bornholm blev afskåret fra det øvrige land. Dette skete den 29. 8. 1943. Kontakt opretholdtes med ministerierne under resten af krigen, men det var v. Stemann, der havde de løbende afgørelser og

ansvar. Man kommer til at tænke på Wulfstans rejseberetning: »Bornholm var os på bagbord, det har sin egen konge«. Selv fortæller v. Stemann, at han i en tale efter befrielsen sagde, at han havde været som kejseren i Kinesiens land, der kan gøre alt, hvad han vil, for der er ingen rigsdag til. Han fortæller også om sit første besøg efter evakueringen af Rønne i maj 1945 i amtsgården, der da var besat af døddrukne russiske vagtposter. Oberst Strebekof havde sagt til ham, at han blot skulle sige: »Ja guvernator« (jeg er guvenøren). Men det hjalp nu ikke. Russeren, som han henvendte sig til, svarede: »Njet, njet, ja imperator!«

– Rækken af besættelsesperiodens tyske »Inselkommandanter« passerer revue, hver især skarpt og sikkert bedømt af den erfarne amtmand. De to sidste spillede den største rolle – og var de største modsætninger. Den ræsonnable og menneskelige *Morath* blev i marts 45 afløst af den selvhævdende, fanatiske og til slut desperate v. Kamptz, hvis dispositioner blev skæbnsvangre i dagene omkring 5. 5. 1945.

Kapitlet om kapitulationsspørgsmålet er værkets tyngdepunkt. Her har amtmand v. Stemann tilvejebragt et stort kildemateriale, som forelægges – nok med kommentarer og konklusioner, men alligevel i høj grad til læserens egen vurdering. Dette materiale består af kapitulationsdokumenter af 4.5. og 7.5. + Oberkommando der Wehrmachts befalinger derom 4.5., 5.5. og 7.5. – Erklæring af 22.5. fra Røde Armés Kommando. – v. Stemanns egen redegørelse (gåseøjnene omfatter s. 80–94, bind II), hvori indgår to dokumenter. – Det civile luftværns redegørelse. – Kommandant Moraths beretning af 4. 1. 1949 med v. Stemanns bemærkninger hertil af 8. 1. 1949 samt brev fra Morath af 1. 2. 49. – v. Kamptz' brev af 29. 2. 1960. – Dir. Ole Lippmanns udtalelser til »Politiken« 23.2. 1960. – Udtalelser af general Korotkov i maj 1960. – Endelig meget korte referater af samtaler med general Dewing og admiral Holt.

I forårsmånederne 1945 rykkede russerne frem langs Østersøens sydkyst. Flygtninge, både civile og militære, bragt frem af allehånde fartøjer, strømmede ind over Bornholm. I slutningen af april hørte man store eksplosioner eller kanonader sydfra – »det lød aftenen igennem, som om nogen stod og ruskede i amtsgårdens store port. Billederne bevægede sig...« Inselkommandanten byggede forsvarsværker, beslaglagde ejendomme, materialer, skibe, biler, cykler, ja, jernbanevogne, hvoraf der skulle bygges et pansertog.

Og så kom det tyske sammenbrud. Faktorerne i spillet om kapitulationen i maj 1945 var følgende: amtmanden – tyskerne – det danske udenrigsministerium – englænderne – russerne. Man kan prøve at følge hver af disse faktorer.

Det havde været amtmandens plan, at endnu en af to magter skulle inddrages: *Sverige* eller *den Danske Brigade*. Tanken om svensk indgriben stammede fra tiden efter 29. august, da det danske militær blev sat ud af spillet, og byggede på erfaringer fra 1918–19 med tyske marinesoldater i Tønder. Beretningen om de forhandlinger, v. Stemann førte om sagen (nedskrevet kort efter befrielsen, verificeret gennem samtaler med forskellige medaktører) er grundig og slutter med at slå fast, at planen strandede i eftersommeren 1944 p. gr. a. modstand fra det kommende ministerium (Buhl) (I, 212). De forhandlinger, der senere og indtil kort før befrielsen førtes om en eller anden form for svensk indgriben (Jørgen Hæstrup: *Hemmelig Alliance II*, 307 ff) havde v. Stemann øjensynlig ingen føling med. – Hvad Brigaden angår, så havde man virkelig omkring 1. maj en afdeling klar til afskibning til Bornholm, men den fik kontraordre om at følge hovedstyrken til København.

Den 6. og 7. maj 1945, da man blot manglede nogen, tyskerne kunne kapitulere til (»Mit indtryk af v. Kamptz var, at jeg kunne have fået ham til at kapitulere til *mig*, når der ikke var nogen englænder«), var det bittert, at disse planer ikke havde kunne virkeliggøres.

Straks efter budskabet om den tyske kapitulation fredag aften den 4. maj telefonerede *amtmanden* til direktør Svenningsen i udenrigsministeriet og henstillede, at man ikke glemte Bornholm, men sørgede for, at der kom engelske officerer med fuldmagt til at modtage kapitulation. Da han næste dag krævede standsning af de tyske befæstningsarbejder, lod v. Kamptz svare, at han ville overgive sig til englænderne, men at kapitulationen ikke gjaldt russerne. Mandag morgen erfarede amtmanden ankomsten den foregående dag af 800 mand veludrustede soldater, som skulle deltage i øens forsvar. Han ringede igen til København og anmodede om at få englændere over, men kunne ikke få nogen besked. Søndag aften var russiske observationsfly blevet beskudt fra et luftværnsbatteri ved Neksø. Det var et brud på tidligere aftaler, og under en forhandling mandag formiddag lovede Inselkommandanten, at der ikke mere skulle blive skudt. I øvrigt regnede han med, at Bornholm skulle være gennemgangsled for et meget stort antal soldater, som blev evakueret fra tyske lommer på Østersøkysten. Men der blev skudt samme formiddag fra Neksø-batteriet. Atter ringede amtmanden til udenrigsministeriet: der må aldeles omgående sendes engelske kontrolofficerer. Senere afsendes endnu to telegrammer – men da var luftangrebene allerede sat ind. Først Neksø, så Rønne, hvor ni mennesker blev dræbt. De tyske luftværnskanoner skød mod flyverne. Flere bombe-

menter fulgte i eftermiddagens løb. Kl. 16.30 kom meddelelsen om Tysklands fuldstændige kapitulation, og nogle timer senere nedkastede russiske maskiner flyveblade med opfordring til overgivelse og forhandling i Colberg næste dag kl. 10 (russisk tid, d.v.s. kl. 9 dansk tid). v. Kamptz meddelte, at han ikke ville besvare det russiske ultimatum og kun kapitulere til englænderne. Amtmanden ringede til København og bad om blot een englænder. Man svarede hen på natten, at den engelske general ingen afgørelse havde truffet. Rønne og Neksø blev evakueret, og onsdag morgen kl. 9.40 kom voldsomme luftangreb. – Det må indskydes, at general der Artilleri Wuthmann var ankommet til Bornholm den 5. med den opgave at befæste øens forsvar. Det var ham, v. Stemmann forhandlede med om onsdagen efter bombardementerne. Han var da beredt til at kapitulere.

I *den tyske lejr* var der her som andre steder to opfattelser: en moderat og en hård. Morath forblev på amtmændens indtrængende opfordring på Bornholm, efter at han var blevet afløst og lige til den bitre ende, men han havde ikke længere indflydelse i væsentlige sager. Det var v. Kamptz, der havde magten: »Jeg ser ham endnu for mig, siddende sammenbidt i sofaen på mit kontor og selvbevidst fremhævende, at, selv om der var tre generaler – for at jeg rigtigt skulle forstå det, rakte han samtidig tre fingre i vejret – var det dog ham v. Kamptz, der havde den øverste ledelse af alt, hvad der foregik her.« (om mødet den 7. maj).

Allerede i slutningen af marts havde han givet udtryk for, at det var tyskerne hensigt at holde Bornholm, hvis russerne bemægtigede sig hele Østersøkysten. 17. april erklærede han, at han slet ikke hørte under København, men under Østfronten. v. Stemmann har sat meget ind på at trænge til bunds i dette spørgsmål om v. Kamptz' stillingtagen. Den tyske kommandant har på een gang hævdet, at hans styrker stod i Danmark og derfor skulle kapitulere til englænderne – og at Bornholm hørte til Østfronten, hvor man fortsatte kampen lige til kl. 01.00 onsdag den 9. I admiral Dönitz' meddelelse om den almindelige kapitulation hed det i en tilføjelse om Kurland og Østpreussen: »Alle bis zum 9. Mai 1945 01.00 Uhr gegebenen Möglichkeiten zum Abtransport über See sind unter äussersten Anspannung aller Kräfte auszunutzen.« – v. Kamptz brød sine løfter om at forhindre beskydning af russiske fly. Den russiske kapitulationsopfordring mandag aften afviste han og skrev til modstandsbevægelsens regionschef: »Ich habe Befehl nur die Engländer auf Bornholm landen zu lassen«. Han har fundet støtte for sit standpunkt i en befaling fra O. K. W., hvori selve kapitulationsdokumentets ord (4. maj kl.

18.30): »The German Command agrees to *the surrender* of all German armed forces in Holland etc... and in Denmark, to the C. in the C., 21. Army Group.« (Montgomery). – gengives således: »Ab 5. 5. 45 08.00 Uhr deutsche Sommerzeit *Waffenruhe* gegenüber den Truppen des Feldmarschalls Montgomery.« Hertil kommer (iflg. Morath), at general Wuthmann ikke ville anerkende, at de nyankomne tropper overhovedet faldt ind under aftalen af 4. maj.

I *udenrigsministeriet* i København har man i dagene 4.–7. maj modtaget 7 henvendelser – nødråb fra Bornholm. Man har ladet opfordringen til at sende engelske officerer gå videre til general Dewing.

Englænderne – har de simpelthen glemt Bornholm i første omgang? Det er v. Stemanns opfattelse, at »Havde der i kapitulationsbetingelserne stået, at tyskerne i Danmark skal kapitulere til englænderne, men på Bornholm til russerne, havde han (v. Kamptz) rettet sig efter dette, og så var der ikke sket noget«. Var det senere forsigtighed overfor russerne, der var rykket langt forbi Bornholm langs Østersøen?

Russernes stilling stemmer hermed. I en officiel erklæring af 22. maj hedder det: »Øen Bornholm er en del af Danmark, og den er kun besat af vore tropper, fordi den ligger bag ved vor tyske okkupationszone.« – I dagene omkring 5. maj overfløj russiske observationsmaskiner Bornholm. I 1960 sagde general Korotkov til v. Stemann: »Årsagen til bombardementet af Rønne og Neksø var den tyske beskydning af de russiske observationsmaskiner over Neksø«.

Amtmand v. Stemann beskæftiger sig indgående med spørgsmålet om, hvorvidt der skulle have bestået særlige aftaler mellem England og Rusland om Bornholm – om en linie mellem interessesfærer, som Bornholm skulle ligge øst for. Han kommer til det resultat, at dette ikke har været tilfældet.

– Det er *embedsmanden*, der aflægger beretning. Om illegale forbindelser er der kun antydninger, som denne: »Selv havde jeg dagen før sendt noget illegalt til Sverige...«. Her kunne man nok ønske at få mere besked. – Om kaptajnløjtnant Hassager Christiansen, der den 28. 8. 1943 tog de første fotos af en tysk V 1-bombe og fik dem videresendt til England, har v. Stemann meget nyt at fortælle, og han beholdt kontakt med ham, efter at han var kommet til Sverige.

Christian Tortzen.

I fortsættelse af tidligere publikationer om danske portrætter har Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg i 1961 udsendt en lille bog om »*Portrætsamlingen i Roskilde adelige Jomfrukloster*«. Undersøgelsen og registreringen er foretaget af forfatterinden *Ingeborg Buhl*, der som mangeårig konventualinde i klosteret har interesseret sig for dets historie og samlinger. I en kort indledning ridser hun baggrunden op for klosterets oprettelse i 1699 og skildrer stifterinderne Margrethe Ulfeldt, der var gift med admiralen Niels Juel, og Berte Skeel, der var gift med general-løjtnant Niels Rosenkrantz. Derefter beskrives og analyseres hvert maleri i kataloget efter den på Frederiksborgmuseet anvendte metode. Arbejdet med at identificere billederne har ingenlunde været let, da der ikke har foreligget nogen pålidelig inventarfortegnelse førend 1867. Som man kunne vente, forestiller portrætterne fortrinsvis medlemmer af stifterindernes slægter, især Juel og Skeel; klosterets patronat består stadig af et medlem fra hver af disse familier. Da langt de fleste, ikke mindst af de ældre malerier, er kopier fra det 19. århundrede, er samlingens kunstneriske kvalitet ikke så stor som den kulturhistoriske. De fornemste portrætter er uden tvivl J. Hørners af Holger Skeel, hans hustru og deres 3 børn. I kataloget er også medtaget billeder af forskellig art med bibelske motiver og nature-morte stykker, samt en række inventargenstande, der har tilhørt klosteret fra dets første tid, og som sammen med portrætterne giver et kulturhistorisk glimt af et gammelt adeligt frøkenklosters miljø.

Efter at portrætsamlingerne på de største adelige jomfruklostre efterhånden er undersøgt og registrerede, føles savnet af en samlet fremstilling og oversigt af disse stiftelsers baggrund og historie. Forfatterinden *Ingeborg Buhl* synes at have en række betingelser for at kunne give en sådan skildring.

Kirsten-Elizabeth Jesen.

Som nr. 13 i »Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte« har Flensborgs tidligere mangeårige stadsarkivar dr. *Otto Schütt* udgivet »*Der Stadt Flensburg Olde Willkoer*«, *Rechtsatzungen des Rates der Stadt Flensburg um 1400* (1960. 192 s.). Nævnte »gamle retsregler« stammer fra ca. 1400 og var skrevne på dansk, men foreligger kun i en plattysk oversættelse, foretaget i 2. halvdel af det 16. årh. af den flensborgske byskriver Georg zur Beke. Det er disse 20 retsregler, som dr. Schütt i sit skrift kommenterer med enestående kyndighed. Men foruden kommen-

taren leveres der en fængslende kulturhistorisk skildring af livet i Flensborg så langt ned i tiden som til ca. 1600. – Som et slags supplement til »Flensborg Bys Historie«. I–II (1953–55) kan man anse det af *Aage Bonde* og *Johan Hvidtfeldt* udgivne lille skrift »Personalhistoriske oplysninger om *Borgmestre, rådmænd, byfogeder og byskrivere i Flensborg 1550–1848*« (1961. 86 s. = nr. 22 af Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland). Forff. siger selv i forordet, at skriftet er opstået på grundlag af de undersøgelser, som de i sin tid foretog til deres afsnit om befolkningsforholdene og bystyret indtil 1848 i nævnte »Flensborg Bys Historie«. Disse undersøgelser har de senere suppleret, men har dog ikke ment at kunne foretage alt for »tidkrævende« yderligere arbejde. Forff. har overladt landsarkivet i Åbenrå seddelmaterialet til skriftet og i øvrigt deres talrige andre optegnelser om Flensborgs deputerede borgere, apotekere, læger, advokater m. fl.

Med al anerkendelse for det særdeles store arbejde, der er grundlaget for skriftet, bør det dog nævnes, at det næppe vilde have været så tidkrævende at supplere (og korrigere) det yderligere på mange punkter. For at nævne nogle, så kunde den in blanco stående dødsdag for borgmester Chr. Fr. Callisens hustru (s. 30, nr. 51) være udfyldt ved blot at efterse A. Halling: *Stammtafel der Familie Callisen* (1907). Dagen var 4/8 1900. Datoen for Callisens afsked var 7/11 1850, som rigtigt angivet i »Flensborg Bys Historie«, ikke 7/10. Om politimester Fr. Aug. Niemann (s. 64, nr. 189) skrives, at han suspenderedes maj 1848 og afskedigedes maj 1851. Det er imidlertid urigtigt, at Niemann suspenderedes maj 1848, selv om hans funktioner da begrænsedes noget (se Sønderjydske Årbøger. 1952, s. 138 ff.). Niemann virkede som politimester til sin afsked. Den kendte agent H. C. Jensen siges s. 62 (nr. 184) at være blevet stænderdeputeret 1838. Som det fremgår af Sønderjydske Årbøger. 1958, s. 276, er oplysningen fejlagtig. Det samme gælder bemærkningen om, at han 19. maj 1848 »fragsagde« sig rådmandsposten. Datoen gælder det møde, hvor det meddeltes Jensen, at han 16. maj var afskediget efter »ansøgning«. Ansøgningen var ikke frivillig, men fremtvunget (Sønderj. Årb. 1952, s. 143). Når det hedder »sen. genindtrådt«, havde det været rart, om årstallet 1850 var føjet til.

Som nr. 11 af sine sidste skrifter har det virksomme »Historisk Samfund for Sønderjylland« i 1959 kunnet udsende 2. udgave af *Olav Christensens* så nyttige »*Bibliografi over sønderjysk Slægts-tavlelitteratur*«. Den er forsynet med et tillæg: »Manuskripter vedrørende sønderjysk personalhistorie i landsarkivet i Åbenrå«, udarbejdet af landsarkivar *Peter Kr. Iversen*.

H. Ht.

Forud for den glansperiode, Kiel oplevede fra det 16. århundrede, har byen i middelalderen tilsyneladende fristet en ganske underordnet tilværelse, domineret af naboskabet til Lübeck. Byens tilblivelse og ældste udvikling har været underkastet en række undersøgelser, hvorimod der med *Henning Landgrafs* bog »*Bevölkerung und Wirtschaft Kiels im 15. Jahrhundert*«, (Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, bd. 39, 1959.) for første gang forsøges en oversigt over dens udvikling i senmiddelalderen. Det materiale, Henning Landgraf bearbejder, er efter omstændighederne nogenlunde fyldigt, foruden diplomerne enkelte skatteregnskaber og toldregnskaber. Det behandles i alt væsentlig med den fornødne varsomhed, omend næppe altid udtømmende, og forfatteren har undertiden givet gode bidrag til karakteristik af den behandlede periode. Man kunde her nævne hans påvisning af den sociale differentieringsproces, der finder sted i sidste halvdel af det 15. årh., en parallel til lignende udviklingstendenser lidt tidligere i de større handelsbyer. Ligeledes kunde man nævne forf.s forsigtige behandling (s. 130 ff.) af byens handel. Kiel beskæftigede sig i meget ringe udstrækning med eksporthandel, og kun i virkelige kriseår (dyrtidsårene i 1480'erne og krigsårene 1509—12) fik den en vis betydning som kornleverandør for Lübeck (jfr. s. 145 f.).

Det er prisværdigt, at forf. intetsteds overdriver Kiels størrelse eller betydning, men ofte og stærkt understreger, at byen selv efter datidens målestok var lille, og spillede en ganske underordnet rolle i hanseforbundet. På denne baggrund kan det derfor undertiden virke let grotesk, at det stadig har været forf. magtpåliggende at operere med hele den tyske byforsknings arsenal af abstraktioner, systematik og typologi, der endda oftest accepteres uden forbehold. Jeg vil ikke benægte, at kendskab til byforskningens arbejdsmetoder og resultater er en naturlig forudsætning også i et arbejde med byer af ringere format, men det rummer på den anden side også en fare for at overse de specielle træk, og denne ensidighed har forf. næppe helt undgået. S. 38 godtager han uden tilstrækkelig argumentation det almindelige befolkningstab i det 14.—15. århundrede (med henvisning til *E. Keyser*, *W. Abel*, *F. Lütge* og andre) som gyldigt for Kiel uden tilstrækkelig diskussion. S. 36 accepteres hvad man — med et strindbergsk udtryk — kunde kalde *Horst Jechts* byknappologi. Kiel karakteriseres som en typisk middelby, sikkert rigtigt under forudsætning af grupperingsprincippernes holdbarhed og af, at denne klassificering tjente en virkelig funktion i bogens disposition.

Denne afhængighed af andre forskeres idéer forklarer, at en række af de undersøgelser, forfatteren tager op, egentlig ikke føres til bunds, eller at de standser ved konstateringen af parallelfænomener til andre byer. F. eks. forekommer skildringen s. 121 ff. af Kieleromslaget, der jo er et specielt kielsk træk, mig næppe helt fyldestgørende, skønt der dog i rentebøgerne foreligger et fyldigt materiale. Det er tilsyneladende undgået forfatterens opmærksomhed, at renten var faldende i det 15. århundrede. Der er her tale om et internationalt fænomen, der også har påvirket Kielermarkedet, omend ret sent; men der er også tale om et forhold, der må have haft betydelig rækkevidde for kreditorer (især vel den holstenske adel) såvel som for debitorer.

Sammenfattende kan det altså siges, at Henning Landgrafs bog røber betydelige mangler, men at han også har givet en række værdifulde bidrag til Kiels historie, som utvivlsomt vil kunne benyttes i forskningen.

E. Ladewig Petersen

Af den fremstående tyske historiker *Gerhard Ritters* værk »*Staatskunst und Kriegshandwerk*«, hvis 1. bd. udkom 1954 og omtaltes her i tidsskriftet 11. r. IV, s. 582 ff., er i 1960 2. bd. udsendt (R. Oldenbourg Verlag München. 393 s.). Som undertitel har dette bd. »Die Hauptmächte Europas und das wilhelminische Reich (1890–1914)«. Det er altså stort set kejser Wilhelm II.s regerings-tid, efter at Bismarck var styrtet, som bindet omhandler.

Af bogens to dele giver den første, kortere (114 s.) en god og klar oversigt over indretningen af hærvesenet og dettes forhold til de politiske myndigheder i Europas ikke-tyske stormagter: Frankrig, England og Rusland. Denne oversigt omhandler nævnte emner fra omkring det 19. århundredes begyndelse. I 1. del skildres desuden de engelsk-franske generalstabsaftaler og ententepolitikken 1905–14. Ritter definerer det mangetydige ord »militarisme« som gældende den tilstand, hvor politisk førerskab og politisk tænkning ikke længere har førstepladsen i forhold til den militære (s. 32). Ud fra denne definition konstaterer han, at hverken Frankrig, England eller Rusland var »militaristiske«, hvor stort et omfang disse landes hærrustninger end havde nået, da den første verdenskrig udbrød. Om Frankrig hedder det f. eks. s. 34, at der ikke kan tales om en selvstændig rolle for hæren som »stat i staten« således som i Tyskland. Og i England var, skriver Ritter s. 51, de politiske, civile instansers overvægt over de militære end-

nu større og mere entydig end i Frankrig. Heller ikke i den sidste zars Rusland var hærens politiske rolle sikkert betydelig (s. 98).

Hvor interessant og oplysende 1. dels oversigt end er – og navnlig vel må være for tyske læsere – er det dog 2. del: »Militärisch-politische Verhältnisse im wilhelminischen Deutschland 1890–1914«, der er bogens væsentlige indhold. Skildringen her begynder med en omtale af, hvordan borgerskabet i Wilhelm II.s Tyskland blev »militariseret«, navnlig ved reserveofficersinstitutionen. Stærkt virkede naturligvis »enhedskrigen« (1864, 1866, 1870–71) til at fremkalde beundring for preussisk militærvæsen. Ritter siger i indledningen til denne omtale (s. 117), at vil man kort karakterisere modsætningen i opfattelsen (ca. 1860–70) af militæret i Frankrig-England og i Preussen-Tyskland, kan man sige, at i førstnævnte lande ansås militæret som et slags nødvendigt onde, i Preussen-Tyskland derimod som »nationens højeste stolthed«. At denne modsætning i de følgende årtier afsvækkedes, er givet.

Der var to ting, der i kejser Wilhelms tid blev af indgribende betydning for den storpolitiske udvikling. Den ene var storadmiral Tirpitz' flådepolitik, kaprustningen med England. »For denne marinefanatiker fandtes ingen grænse for hans kampvilje og ingen hensyntagen til politisk fornuft« (s. 214). Da det sidste forsøg – i 1912 – på en flådeoverenskomst mellem England og Tyskland strandede, triumferede kejseren: »Jeg har for det tyske folk reddet dets ret til at indgyde respekt på havene og dets selvbestemmelseret i rustningsanliggender, vist englænderne, at de, hvis de antaster vor rustning, bider i granit, og derved måske øget deres had, men erhvervet deres respekt, der til given tid vil foranledige dem til en fortsættelse af forhandlinger, førte forhåbentlig i mere beskedne tone, med gunstig udgang« (s. 235). Dette er en af Wilhelms mange arrogante og politisk så forbløffende umodne udtalelser, som Ritter anfører.

Den anden ting, der fik skæbnesvanger betydning for Tyskland, var generalstabschef Schlieffens felttogsplan. Den gik, som bekendt, ud på straks ved udbruddet af en to-frontskrig at forsøge at overvælde Frankrig ved en indrykning gennem de neutrale Belgien. Denne felttogsplan har Ritter i øvrigt tidligere udførligt skildret i et selvstændigt værk: »Der Schlieffen-Plan. Kritik eines Mythos« (1956). I det her omtalte 2. bd. af »Staatskunst und Kriegshandwerk« udtaler han (s. 333) om Bethmann Hollwegs godkendelse af Schlieffenplanen: »Den kendsgerning, at den ansvarlige leder af den tyske politik har set sig nødt til (eller dog troet) uden påviselig modstand at måtte acceptere en sådan krigsplan som »militær nødvendighed«, udgør et højdepunkt af politikkens

hjælpeløse afhængighed af krigsførelsen. Følgen var, at den diplomatiske åbning af krigen fuldbyrdedes på den for Tyskland ulykkeligst tænkelige måde.

I sin tid var spørgsmålet om »skylden« for den 1. verdenskrigs udbrud, »die Kriegsschuldfrage«, et aktuelt, ofte debatteret emne for tyske historikere; det gjaldt for dem om – tør man tilføje delvis »med vold og magt«? – at fralægge tyskerne denne. Om den skildring, som Ritter her i 2. bd. giver af årsagerne til krigen, skal det fremhæves, at den virker redelig og overbevisende. Ritter ejer en sjælden evne til af trådenes spegede væv at udskille de væsentlige træk og give disse i en klar og sober fremstilling. Jeg skal ikke nærmere komme ind på enkeltheder, men dog nævne det store ansvar, der lægges på den østrigske feltmarskal Conrad v. Hötzendorff såvel som på Berlins betingelsesløse tilsagn til Østrig om støtte den 6. juli (s. 294). At England til det sidste arbejdede på at afværge katastrofen, får man i skildringen et levende indtryk af.

Et par gange i bogen omtales Danmarks stilling. I vinteren 1904–05 fremsatte admiralstabschef Büchsel således den plan ved krigsudbrud at sikre sig de danske gennemsejlingsfarvande, (evt.) ved besættelse af Danmark (s. 193 f.) Om disse planer kan udførligere læses i Troels Finks bog »Ustabil Balance. Dansk Udenrigs- og Forsvarspolitik 1894–1905« (1961). Til de »fromme ønsker« henregner Ritter med grund generalstabschef Helmuth v. Moltkes tanke ved krigens udbrud 1914 om en krigsalliance med de skandinaviske stater (s. 339). Når Ritter (s. 251) udtaler, at ingen af Bismarcks »enhedskrige« (1864, 1866 og 1870–71) »i ordets strenge forstand« kan kaldes »forsvarskrige«, føler man ingen lyst til at modsige ham.

Ritters 2. bd. er ligesom det første bygget på omfattende kendskab til både trykte kilder og til utrykt materiale, også til noget af det, som den 2. verdenskrig har tilintetgjort. I de fyldige noter bag i bogen henvises til benyttede kilder og fremsættes adskillige oplysende bemærkninger i tilfælde, hvor forf.s opfattelse afviger fra andres.

Holger Hjelholt

Bibliografiske hjælpemidler er en nødvendighedsartikel for moderne, historisk forskning, og paradoksalt nok hører Islams historie, skønt et fremmedartet og vanskeligt tilgængeligt område, til de bedst dækkede i denne henseende. De ældre bibliografier — *V. Chauvin: Bibliographie des ouvrages arabes* (1892) og *D. G. Pfannmüller: Handbuch der Islamlitteratur* (1923) — er nu ganske

forældede, men er efterhånden blevet afløst af nyere og mere tidssvarende. Af ganske særlig betydning er det, at der også foreligger moderne, ræsonnerende bibliografier. Man kan her nævne *B. Spuler* og *L. Forrer: Der vordere Orient in islamischer Zeit* (Bern 1954), der dog kun dækker litteraturen fra 1937 til 1954. Den ubetinget bedste orientering giver den nu afdøde, franske orientalist *Jean Sauvaget* i sin *Introduction à l'histoire de l'Orient musulmane* (Initiation à l'Islam I, 1946), og navnlig denne bogs anden udgave (Paris, 1961), der er besørget af Sorbonneprofessoren *Claude Cahen*. Om begge disse værker gælder det, at de ikke først og fremmest er anlagt filologisk, men historisk, et vidnesbyrd om den nyorientering af islamstudiet, der er under udformning. Sauvaget-Cahens introduktion vil formentlig normalt være at foretrække, både fordi den ikke som Spulers og Forrers er tidsmæssigt begrænset, og fordi den er langt bredere anlagt. Navnlig i den seneste udgave har Claude Cahen stadig — kritisk, sobert og myndigt — forsøgt at kæde sine litteraturhenvisninger ind i den historiske sammenhæng og i den videnskabelige diskussion; forskningens viden og de mangler, den stadig lider under, fremhæves altid. På den anden side vil man, når man sammenholder de to udgaver af den franske introduktion, næppe undgå at bemærke, hvor store fremskridt udforskningen af det islamiske samfunds historie har gjort i det mellemliggende tidsrum¹.

Til en foreløbig orientering om den moderne islamforsknings standpunkt og problemstillinger er Sauvagets og Cahens introduktion utvivlsomt det bedst egnede hjælpemiddel. Vil man drive specialundersøgelser, er den derimod ikke tilstrækkelig. Speciallitteraturen, først og fremmest tidsskriftlitteraturen er aldeles uoverskuelig. Nogen vejledning vil man kunne få gennem de førende tidsskrifters løbende bibliografier, grundigst naturligvis i den tyske *Orientalische Literaturzeitung*, og på særdeles kyndig måde også i det franske *Revue d'Etudes Islamiques*, der årligt helliger den løbende litteratur et helt hefte. Nogen samlet oversigt over tidsskriftartikel-bestanden giver ingen af disse bibliografier selvsagt; de kan kun tjene til at holde sig à jour med forskningen. En udtømmende bibliografi foreligger dog også, udgivet af *The School of Oriental and African Studies i London* i *Index Islamicus 1906—55. A catalogue of articles on Islamic subjects in periodicals and other collective publications, compiled by J. D. Pearson* (Cam-

¹ Konkrete fejl eller misforståelser — som f. eks. når Frantz Buhls værk om Ali gøres svensk — forekommer sjældent og er næppe af nogen betydning. En mangel er det derimod ved den anden udgave, at den udelader Sauvagets forkortelsesliste.

bridge 1958). Værkets uhyre omfang — det optager i alt ca. 26.000 titler — er i sig selv et vidnesbyrd om islamforskningens frodighed; om man vil, kan man mere sig med at regne ud, at der i det halve århundrede, værket dækker, må være fremkommet gennemsnitligt ca. 520 artikler årligt, i de senere år snarere betydeligt mere. Det er indlysende, at der bag publikationen ligger et uhyre indsamlingsarbejde, der er gennemført omhyggeligt og ganske kyndigt; det er næppe meget, der er undsluppet Mr. Pearsons opmærksomhed¹, og bogens berettigelse ligger først og fremmest netop i dens udførlighed.

På den anden side stiller en sådan bibliografi langt større krav på et rationelt arrangement end arbejder af denne art normalt vil gøre; den, der benytter bogen, vil forvente at kunne få et nogenlunde samlet og udtømmende overblik over behandlingen af det emne, han beskæftiger sig med, et enkelt eller et par steder i bogen. De specielle systematiske krav skyldes ganske simpelt at det islamiske samfund fra første færd har kædet stat og religion sammen til en uopløselig enhed; religionen er og har altid været en fundamental bestanddel af det islamiske samfunds sociale og politiske struktur. Denne omstændighed komplicerer eller umuliggør på forhånd en systematisering af materialet, og Mr. Pearson har — skønt opmærksom på vanskeligheden — ikke undgået inkonsekvenser, undertiden endda ret alvorlige. Han har forsøgt at råde bod på manglerne ved en sjældent udførlig indholdsfortegnelse og ved — desværre ret summariske — krydshenvisninger. Det er muligt, at et indeks over arabiske personnavne og en eller anden form for sagindeks kunde have afbødet nogle af manglerne; det alfabetiske forfatterindeks, der afslutter bogen, giver i hvert fald ingen hjælp. Som helhed giver denne bibliografi dog et ganske fyldestgørende arbejdsredskab, men dets benyttelse kræver omhu og tålmod.

E. Ladewig Petersen.

Dannelsen af det latinske kejserrige i Byzans i 1204 banede vejen for de seldjukiske tyrkers varige erobring af Lilleasien med sultanatet i Konya som centrum. Dette såkaldte Rûm-sultanat² nød som udløber af seldjuk-sultanatet i Baghdad høj anseelse og spillede også en vis rolle i den senere korstogstids politik, selvom det aldrig blev nogen betydelig magtfaktor af samme størrelses-

¹ Det er hensigten, at denne bibliografi skal følges op af regelmæssige fortsættelser hvert femte år.

² Rûm er arabernes normale betegnelse for Byzans, naturligvis afledt af »Rom«.

orden som den omtrent samtidige Mamlük-stat i Ægypten; dets varigste betydning ligger utvivlsomt i, at Lilleasiens definitive islamisering finder sted under dets auspicer.

Som helhed er vi særdeles slet underrettet om Rûm-sultanatets og Lilleasiens historie i denne periode, 13. årh. Til de fyldigste kilder hører hofhistorieskriveren ibn Bibî's såkaldte seldjuk-kronike, der dækker perioden 1192—1280, Rûm-sultanatets glansperiode. Denne tekst har længe været kendt af islamforskningen forsåvidt som den blev publiceret i 1902 efter en noget afkortet afskrift af den hollandske orientalist *M. Th. Houtsma* i hans *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides*. På den anden side kommer man ikke bort fra, at denne kronikes betydning som kilde for korstogenes historie længe har gjort en oversættelse ønskelig. Efter lange og utvivlsomt møjsommelige forarbejder — hvorunder også indsamlingen og bearbejdelsen af et langt større håndskriftmateriale end Houtsma rådede over — foreligger en sådan nu, udført af den østrigske orientalist *Herbert W. Duda* — *Die Seldschukengeschichte des ibn Bibi* (København, 1959). Som arbejdsgrundlag for fremtidens forskning er denne udgave mønstergyldig og antagelig definitiv. Indledningen meddeler de få data, vi har om ibn Bibî og redegør omhyggeligt for tekstoverleveringen. Oversættelsen forekommer mig beundringsværdig; det har næppe været nogen misundelsesværdig opgave at omsætte ibn Bibî's monumentale svulstighed, der allerede stødte samtiden, til forståeligt sprog¹. Dudas oversættelse ledsages af et betydningsfuldt noteapparat, der foruden tekstkorrektiver indeholder omfattende realkommentarer — resultaterne af de topografiske og historiske detailundersøgelser, oversættelsesarbejdet har foranlediget Duda til.

Værdien af ibn Bibî's historieskrivning ligger først og fremmest i dens farvestrålende skildring af Rûm-sultanatets andel i 13. årh.s politik og det indblik i Konya-hoffets indholdsløse, omend intrige fyldte tilværelse, den giver os. Hvor stor kronikens troværdighed er, vil det derimod endnu være vanskeligt at afgøre; at ibn Bibî for sidste halvdel af det tidsrum, han skildrer, er samtidig, garanterer os jo hverken pålidelighed, eller at han bygger på egne eller andre samtidiges erfaringer. Forventer man derimod efterretninger om Lilleasiens islamisering i ibn Bibî's kronike, vil man blive skuffet. I denne henseende giver hans arbejde — som det vel var at forudse — højst nogle bemærkninger en passant, men ingen virkelig vejledning.

E. Ladewig Petersen.

¹ Duda har af denne grund foretrukket den afkortede tekst, som også Houtsma benyttede, og som allerede har skåret de værste uhyrligheder fra.

Meddelelser

om Den danske historiske Forening

i årene 1958, 1959, 1960.

På årsmødet i 1958 besluttedes det i forbindelse med forlags-skiftet at indskrænke de ordentlige medlemmer til dem, der modtager Historisk Tidsskrift direkte gennem foreningen. De medlemmer, der til da havde modtaget tidsskriftet gennem forlag eller boghandel, overførtes derefter til en særlig kategori, faste abonnenter, med mindre de anmodede om at blive ordentlige medlemmer. Derefter havde foreningen 1. januar 1959 13 livsvarige og 242 ordentlige medlemmer og 89 studenter til halvt kontingent.

Foreningen har i 1958 udsendt 11. række 5. binds 4. hæfte.

Foreningen havde 1. januar 1960 12 livsvarige og 336 ordentlige medlemmer og 129 studenter til halvt kontingent.

Foreningen har i 1959 udsendt 11. række 5. binds 5. hæfte og 6. binds 1. hæfte.

Foreningen havde 1. januar 1961 12 livsvarige og 335 ordentlige medlemmer og 107 studenter til halvt kontingent.

Foreningen har i 1960 udsendt 11. række 6. binds 2. og 3. hæfte.

På årsmødet 15. juni 1959 genvalgtes professor Aksel E. Christensen som medlem af bestyrelsen. Til revisorer genvalgtes professor Sven Henningsen og overinspektør Georg Galster.

På det efterfølgende bestyrelsesmøde fordelte bestyrelsens medlemmer arbejdet imellem sig på samme måde som i det foregående år.

På årsmødet 18. juni 1960 genvalgtes professor Astrid Friis som medlem af bestyrelsen. Til revisorer genvalgtes professor Sven Henningsen og overinspektør Georg Galster.

På det efterfølgende bestyrelsesmøde fordelte bestyrelsens medlemmer arbejdet imellem sig på samme måde som i det foregående år.

På årsmødet 22. juni 1961 genvalgtes professor C. O. Bøggild-Andersen som medlem af bestyrelsen. Til revisorer genvalgtes professor Sven Henningsen og overinspektør Georg Galster.

På det efterfølgende bestyrelsesmøde fordelte bestyrelsens medlemmer arbejdet imellem sig på samme måde som i det foregående år.

Regnskabet for 1958:

Indtægter:

Medlemsbidrag og salg af skrifter	8 443 kr. 64 o.
Understøttelse fra Undervisningsministeriet	5 000 - 00 -
Understøttelse fra Den Hjelmstjerne-Rosencroneske Stiftelse	1 000 - 00 -
Understøttelse fra Dansk historisk Fællesfond	800 - 00 -
Renteindtægter	1 906 - 21 -
Obligation udtrukket	2 000 - 00 -
Kassebeholdning 1. jan. 1958	26 063 - 44 -
	<hr/>
	45 213 kr. 29 o.

Udgifter:

Forfatterhonorarer	3 038 kr. 20 o.
Trykning af Historisk Tidsskrift	5 168 - 66 -
Distribution af Historisk Tidsskrift	1 215 - 15 -
Administration og diverse	1 102 - 59 -
Køb af obligationer, pålydende 2 500 kr.	2 009 - 95 -
	<hr/>
	12 534 kr. 55 o.
Kassebeholdning 31. dec. 1958	32 678 kr. 74 o.
Formue 31. dec. 1958	58 678 kr. 74 o.

Regnskabet for 1959:

Indtægter:

Medlemsbidrag og salg af skrifter	7 386 kr. 05 o.
Understøttelse fra Undervisningsministeriet	5 000 - 00 -
Understøttelse fra Den Hjelmstjerne-Rosencroneske Stiftelse	1 000 - 00 -
Understøttelse fra Dansk historisk Fællesfond	830 - 00 -
Renteindtægter	1 947 - 93 -
Kassebeholdning 1. jan. 1959	32 678 - 74 -
	<hr/>
	48 842 - 72 -

Udgifter:

Forfatterhonorarer	1 615 kr. 00 ø.
Trykning af Historisk Tidsskrift.....	12 607 - 45 -
Distribution af Historisk Tidsskrift	895 - 65 -
Administration og diverse	1 293 - 21 -
	<hr/>
	16 411 kr. 31 ø.
Kassebeholdning 31. dec. 1959.....	32 431 kr. 41 ø.
Formue 31. dec. 1959	58 431 kr. 41 ø.

Regnskabet for 1960:

Indtægter:

Medlemsbidrag og salg af skrifter	5 089 kr. 06 ø.
Understøttelse fra Undervisningsministeriet	4 000 - 00 -
Understøttelse fra Den Hjelmsstjerne-Rosencroneske Stiftelse	1 000 - 00 -
Understøttelse fra Dansk historisk Fællesfond	880 - 00 -
Renteindtægter	1 984 - 37 -
Obligation udtrukket	2 000 - 00 -
Kassebeholdning 1. jan. 1960.....	32 431 - 41 -
	<hr/>
	47 384 kr. 84 ø.

Udgifter:

Forfatterhonorarer	1 820 kr. 00 ø.
Honorarer til bibliografiske arbejder	1 524 - 55 -
Trykning af Historisk Tidsskrift.....	7 255 - 04 -
Distribution af Historisk Tidsskrift	600 - 00 -
Administration og diverse	705 - 67 -
Køb af obligationer, pålydende 2 500 kr.....	2 116 - 02 -
	<hr/>
	14 021 kr. 28 ø.
Kassebeholdning 31. jan. 1960.....	33 363 kr. 56 ø.
Formue 31. dec. 1960	59 863 kr. 56 ø.

Foreningens formue pr. 31. dec. 1960 fordeler sig således:

Private indsamlingsfond: obligationer til pålydende værdi	26 500 kr. 00 ø.
Kassebeholdning: 1. Til bibliografiske arbejder.....	1 973 - 68 -
2. Til almindelige formål.....	31 389 - 88 -

Den Danske Historiske Forenings Vedtægter

(Vedtagne 10. maj 1876 på foreningens årsmøde med ændringer vedtagne på årsmøderne 18. maj 1898 og 15. april 1937).

§ 1.

Formålet for den danske historiske forening er dels at vække historisk ånd og interesse i almindelighed, dels at fremme historisk kunst og historiske studier, nærmest med hensyn til fædrelandet og dets litteratur.

§ 2.

Foreningen udgiver et dansk historisk tidsskrift. Dettes indhold skal fornemmelig bestå af originale historiske afhandlinger; tillige kan deri optages historiske anmeldelser og kritikere, utrykte breve, dokumenter og andre historiske bidrag. Ved siden deraf kan særskilt udgives større historiske arbejder.

§ 3.

Enhver, som anmelder sig for bestyrelsen, kan blive ordentlig medlem af foreningen, er stemmeberettiget 1 måned efter anmeldelsen og betaler et på et årsmøde med almindeligt stemmeflertal fastsat årligt bidrag eller bidrag een gang for alle.

Æresmedlemmer, som ikke erlægger kontingent, kan vælges på foreningens årsmøder. Medlemmerne modtager de skrifter, som foreningen udgiver.

§ 4.

Den historiske forenings hovedsæde er i København. Her ledes dens virksomhed ved fem bestyrere, der vælges på 5 år af foreningen på dens årsmøder med flertallet af de tilstedeværende stemmer. Hvert år udtræder det ældste medlem. Den udtrædende kan vælges på ny. Bestyrelsens medlemmer afgør, hvad der skal optages i tidsskriftet, fordeler forretningerne mellem sig og vælger en formand. Bestyrelsen samles på formandens indbydelse, så ofte som et af dens medlemmer forlanger det.

§ 5.

Foreningens årsregnskab revideres af 2 dertil valgte revisorer og forelægges derefter på årsmødet.

§ 6.

I løbet af hvert års andet kvartal holdes i København efter offentlig indbydelse fra bestyrelsen et årsmøde. I dette vælges medlemmer af bestyrelsen og revisorer, og bestyrelsen gør rede for udførelsen af sit hverv. I dette årlige møde afgøres tillige de forslag og andragender fra medlemmer i foreningen, som måtte være indsendte til bestyrelsen inden marts måneds udgang. Bestyrelsen meddeler tillige i hvert bind af det historiske tidsskrift en nøjagtig beretning om foreningens virksomhed og pekuniære forhold, ligesom der også med passende mellemrum offentliggøres en fortegnelse over dens medlemmer. Ekstraordinære almindelige møder afholdes, når enten bestyrelsen finder det hensigtsmæssigt eller det forlanges af 30 medlemmer i en til bestyrelsen stilet skrivelse.

§ 7.

Forandringer i disse vedtægter kan alene ske i foreningens årsmøder. Forslag til sådanne forandringer fra medlemmernes side må indgives til bestyrelsen inden hvert års 1ste marts. Både i dette tilfælde, og hvis bestyrelsen vil foreslå forandringer, må de 14 dage før mødet bekendtgøres for medlemmerne. Underændringer til foreslåede ændringer skal anmeldes for bestyrelsen 3 dage forinden mødets afholdelse. For at give beslutninger, som forandrer vedtægterne, gyldighed, må i det mindste 30 medlemmer, bestyrelsen iberegnet, være tilstede i mødet og $\frac{2}{3}$ af de tilstedeværende billige forandringen.

§ 8.

Et eksemplar af disse vedtægter skal medfølge ethvert bind af Historisk Tidsskrift.

Navneregister.

Ved Erling Ludewig Petersen.

- Åbenrå 14, 103, 226. — Landsarkivet 705.
- Aagaard (Voldsted, Thy) 501.
- Aarhus (Halland) 126, 137.
- Åkerman, G., sv. økon. historiker 493.
- Aakjær, Sv., rigsarkivar. dr. phil. 493.
- Aalborg len 322.
- Aarhus 316, 675.
- Årup (Vindblæs s., Slet h.) 230.
- Aasum h. 316, 324, 326—28. 335.
- Aasum s. (Aasum h.) 324.
- ‘Abd Šamš, klan af Qurayš 690.
- Abel, Wilh., ty. historiker 706.
- Absalon, ærkebisp 680.
- Ackeleye, S., søofficer 662.
- Acton, J. E. E. D. lord, eng. historiker 512—13, 516.
- Adam af Bremen, ty. historieskriver 154, 584, 592.
- Adeler, F. C., assessor 301.
- Adolf, greve af Holsten, hertug af Slesvig 245—46, 248, 265, 549.
- Agnes af Brandenburg, da. dronning 124, 126—30, 134—35, 139.
- Ahlefeld, Benedikt, t. Sogård, kgl. råd 198, 214. — C. V., minister 644. — Fr., t. Langeland, greve, officer 661, 665. — Joach., vicesatholder 301.
- Aḥmad b. Fadlān, arab. rejsende 154.
- Albrecht, hertug af Mecklenburg, sv. konge 533, 536.
- Alexander d. store, gr. konge 112. — Severus, rom. kejser 118. — I, russ. czar 497.
- Alfast, Peder, borgmester 450.
- Alfons II, konge af Galicien 155.
- ‘Alī b. Abī Tālib, kalif 691, 711.
- Allen, G. R., eng. historiker 493.
- Allese (sb., Lunde h.) 336, 343.
- Almtorp (Breklum s., Bredsted a.) 195, 205, 228, 238.
- Als 6, 23—24, 28—29, 34—35, 39, 53, 55—57, 63, 65—67, 71, 99, 127, 163, 220, 255, 410.
- Altona 33, 145, 474, 651, 656, 658.
- Alversum, Sl. (Tønning lands., Ejdersted) 186.
- Ammundsen, Vibeke, overbibliotekar, cand. mag. 142.
- Amrum 682—83.
- Amsterdam 157—58, 394, 468, 476, 482, 486.
- Anclam (Pommern) 656, 664.
- Andersen, N. J., orientalist, dr. phil. 685—92. — N. K., kirkehistoriker, prof. 130—31, 515.
- Anderup (Lumby s., Lunde h.) 346.

- Andrup, O., musæumsdir. 415—16.
- Andræ, C. G., officer, politiker 30—32, 39, 105, 678.
- Aneby (Sterup s., Ny h.) 174.
- Angel 20, 96—97, 587.
- Anna, eng. dronning (g. m. Jacob 1) 576, 580—81.
- Antoninus Pius, rom. kejser 112—13, 118.
- Apenstorp (Strukstrup h.) 210.
- Appel, Corn., højskolemand, præst 677.
- Arago, Fr.-V.-E., fransk diplomat 45.
- Aragonien 152.
- Arboga 428, 430.
- Arff, N. J., embedsmand, skibsreder 301.
- Arfsten, A. J., stænderdeputeret 683.
- ʿArīb b. Saʿd al-Kātīb, spansk-arab. historieskriver 156.
- Aristoteles, græsk filosof 157.
- Arnholt (St. Michaels lands., Got-
torp a.) 185, 211—12, 238.
- Arup, E., prof., dr. phil. 121, 135, 219, 224—26, 250, 323, 455, 695—97.
- Athen, bystaten 111.
- Attman, A., svensk historiker, prof. 483.
- Auerswald, R. v., preuss. minister 11—12, 16—18, 30—31, 33, 35, 45.
- Augustenborg 409.
- Augustenborgerne, hertugslægt 98.
- Augustus, rom. kejser 111—12, 114, 118, 420.
- Aurelian, rom. kejser 119.
- Avbæk (Løjt s., Rise h.) 187—89, 193, 225, 240—41. — Avbæk-
gaard, 188—89.
- Baardso (Krogshølle s., Skam h.) 338, 348.
- Bagge, P., prof., dr. phil. 400, 694, 713—14.
- Bagger, H., biskop 288, 302.
- Baghdad 155, 711.
- al-Balāḍuri, arab. historieskriver 686.
- Bang, O. L., generalprokurør 144.
— P. G., jurist, politiker 606.
- Banks, E., ty. diplomat 46—47, 50, 54—56, 58—60, 66, 68—70, 73.
- Banner, da. adelslægt 500. — Erik, til Asdal, rigsmarsk 581. — Niels Eriksen, t. Vindstrup, væbner 450.
- Banū Mahzūm, klan af Qurayš 690.
- Barclay, Dav., skotsk gesandt 581.
- Bark, Wm. C., amer. historiker 421—22.
- Barnekemoor (Ulvesbøl s., Ejder-
sted) 185, 223.
- Barnekow, Chr., t. Birkholm, lens-
mand 581—82, 584, 599.
- Baron, Hans, amer. historiker 513, 516.
- Bartholin, Ths., højesteretsassessor 637.
- Bartlet, Anth., eng. oversætter 583.
- Basse, Sten, t. Tybjerg, rigsråd 457.
- Bassewitz, C. F., mecklenb. stats-
minister 656.
- Bastiat, Fr., fransk økonom 488.
- Bastkerholt (Rise h.) 191.
- Bastrup (Skamby s., Skam h.) 338.
- Beale, Rob., eng. diplomat, antikvar 595.
- Becanus, G., nederl. lærd 593.
- Becker, K. A., vicelandsdommer 636. — Tyge, hist. forf. 561.
- Bedeslev (sb., Skam h.) 339, 346, 348, 352—54.
- Bedwell, Wm., eng. matematiker, orientalist 597.
- Behrend, C., bibliotekar 588.

- zur Beke, G., flensborgsk byskriver 704.
- Beldringe (sb., Lunde h.) 336.
- Belling, preuss. oberst 649—50, 668.
- Bellinge (sb., Odense h.) 341.
- Bellenden, L., skotsk jurist 580.
- Below, G. Fr. E., preuss. general 8—10, 12, 17—18, 24—26, 28, 32—33, 35—36.
- Benedikt XII, pave 262.
- Benzon, Niels, embedsmand 297, 300, 302.
- Berg, Har., sv. historiker 134, 139.
- Bergen (Norge) 286, 447, 527, 567—68.
- Bergersen, O., no. officer, hist. forf. 82, 86, 92.
- Berkmosebergh (Rise h.) 191.
- Berlin 1, 9, 15, 31—32, 35—36, 39, 42—48, 54, 58, 64, 409, 601, 619, 628, 646, 665, 671, 674, 709.
- Bernadotte, Jean B., sagfører, sv. baron 509. — Oscar, sv. baron 509.
- Bernburg, prinsen af, se: Frederik Albrecht af B.
- Bernstorff, A. P., greve, statsmand 471—77, 479—80, 482. — Chr. G., greve, statsminister 495, 498. — Joach. Fr., greve, statsmand 495. — J. H. E., greve, statsmand 647, 654.
- Berntsen, Arent, rådmand, topogr. forf. 144.
- Bertold, bisp i Slesvig (d. 1307) 194.
- Beseler, Wilh., slesv.-holst. politiker 26, 97, 100—01, 605, 620, 623, 626—27, 631, 671.
- Bethelund (Bov s., Vis h.) 195, 197, 225.
- Bibliotek, det kgl. 676, 683.
- Biellart, J. L., officer 660.
- Bille, da. adelsslægt 457, 459, 559. — Bent, t. Allinde 457. — Bent, t. Søholm, rigsråd 322. — C. St. A., redaktør, politiker 106. — Chr. Høyer, diplomat 9. — Jens, t. Allinde, lensmand 591. — Sten, lensmand 581. — Torben, diplomat 17, 19, 22, 24, 34—36, 66.
- Bindoff, S. T., eng. historiker 515—16.
- Birger Gunnensen, ærkebisp 362, 365—68, 374—75, 377, 381—82, 385, 391, 454, 465.
- Birningh, se Bjerning.
- Birkeland, H., no. orientalist 152—56.
- Bismarck, O. v., ty. statsmand 105, 674, 707.
- Bismark, Fr. A. L., ty. greve, diplomat 607—08, 611—13.
- Biskorup (Odense Vor Frue s., Odense h.) 345.
- Bjerd (Nybøl s., Strukstrup h.) 176, 195, 197, 212, 228.
- Bjerge h. 316, 324, 327, 335.
- Bjerning (Birningh, Sdr. Tyrstrup h.) 212, 228.
- Bjerrum, Ø. (Bredsted a.) 177, 238.
- Bjerrup (Fjølde s., Bredsted a.) 205, 227.
- Bjølens (Norge) 284.
- Bjørvik, H., no. historiker 491.
- Blaavandshuk 250.
- Bladstrup (Hjadstrup s., Lunde h.) 337.
- Blekinge 261—62.
- Bloch, Marc, fransk historiker 422.
- Blome, Ad., t. Falkenberg, politiker 7, 9, 18—19, 21, 30, 33—34, 47, 66. — Christoph, amtmand, geh.-råd 289, 302. — Otto, t. Heiligenstäden, diplomat 19.
- Blohme, C. A., politiker 34, 103, 105, 109.
- Bodley, sir Ths., eng. diplomat, lærd 577.

- Boëthius, B., sv. økon. historiker, prof. 489—90.
- Boethius, Hector, skotsk historie-skriver 584, 599.
- Bohuslen 491.
- †Bojlbøl (Landsby v. Slesvig) 170, 213, 219, 238.
- Bojsen, Fr., højskolemand, politiker 681.
- Bolin, Sture, svensk historiker, prof. 110—20, 123, 484—85, 695, 697.
- Bolmerod (Skamby s., Skam h.) 339.
- Bomholt, Jul., politiker 397—98, 406.
- Bomsted (Trelstrup s., Bredsted a.) 197.
- Bonde, Åge 705.
- Bondelum (Fjolde s., Bredsted a.) 205, 227.
- Bondsboel (Havetofte s., Satrup h.) 197, 238.
- Bonifacius VIII, pave 150.
- Bonin, Ed. v., preuss. general 24—29, 34—37, 39—42, 46, 54, 603—04, 614—15, 630.
- Borby (Hyttten og Egernførde hh.) 216, 219, 228.
- Bordeaux 470, 480—82.
- Borne (sb., Slies og Fysing hh.) 173, 194—95, 238.
- Bornemann, C., borgmester, embedsmand 302.
- Bornholm 261, 366—67, 662—63, 699—703.
- Bornhöved (Holsten) 252.
- Borreby (Bellinge s., Odense h.) 415—16.
- Borsbøl (Klægsbøl s., Kær h.) 174.
- Borthwick, sir John, eng. gesandt 593.
- †Bosby (Siseby s., Svans) 173—74, 183, 215, 228.
- Bosendal, Timme, ridder 525, 557.
- Bousquet, G.-H., fransk orientalist 688.
- Bov (sb., Slogs h.) 98.
- Bovrup (Klægsbøl s., Kær h.) 213, 225, 228—29.
- Boysen, slesv.-holst. departementschef 605—06, 609, 611, 614—15, 618—21, 626—28. — P. J. Fr., landfoged (Heide) 10, 18, 59.
- Brabrand (sb., Hasle h.) 414.
- Brabrant 487.
- Braem, Chr., embedsmand 302. — Goth., embedsmand 292.
- Brahe, Karen, bogsamler 415—16. — Niels, t. Vandås 377. — Otto, officer 581. — Sofie (g. m. Holg. Rosenkrantz) 415. — Sten, rigsråd 581. — Tyge, astronom 415, 574, 578—80, 582—83, 585, 589—90, 599—600.
- Bramsnæs, C. V., nationalbankdir., politiker 403.
- Bramsted (Holsten) 648, 666—67.
- Brandes, Edv., politiker 681.
- Brandlund (Brande s., Nørvang h.) 233.
- Brandt, J. F., renteskriver 295. — P., embedsmand, geh.råd 276, 297, 299—300, 302. — russ. general 656, 664.
- Brarup, Sdr. (sb., Slies, Fysing m. fl. hh.) 170, 238.
- Braudel, F., fransk historiker, prof. 417, 515.
- Bredstrup (N. Nærå s., Skam h.) 340. — (Vilstrup ?, Sydjylland) 232—33.
- Bregnemose (Verninge s., Odense h.) 340.
- Bregning (sb., Ærø) 238.
- Breitenau, Chr. G. v., geh.råd, embedsmand 302.
- Breklum (sb., Bredsted a.) 177.

- Bremer, J., slesv.-holst. politiker, advokat 61.
- Bricka, C. F., rigsarkivar 81, 693.
- Brillioth, Y., sv. kirkehistoriker, biskop 429.
- Bringstrup (sb., Ringsted h.) 558.
- Bristol 425.
- Broager (sb., Nybøl h.) 185—86, 238.
- Brok, Niels, af Hylke, ridder 253.
- Brockenhuus, Joh., t. Vollerslev, landsdommer 317.
- Brodersby (sb., Slies, Fysing m. fl. hh.) 174.
- Brostrup, adelsslægt 366. — Jens, ærkebisp 365—66.
- Brunsvig 585.
- Bruun, H., overarkivar, dr. phil. 362—92. — M. P., politiker 675—79.
- Brylle (Krogshølle s., Odense h.) 341, 344, 353.
- Bryms, Jens, rettertingskansler 450, 456.
- Brunner, E. C. G., ty. historiker 486.
- Brændekilde (sb., Odense h.) 340.
- Brøndum (Skarpsalling s., Slet h.) 230, 234. — hgd. 229—30, 234, 243.
- Brøns (sb., Hvidding h.) 104, 410.
- Brønstrup (Skam h.) 339, 348.
- Buchanan, G., skotsk historieskriver 579, 583—85, 599.
- Buchwald, Fr., amtmand 640.
- Buchwaldt, C. V., landråd 7.
- Budde, Matthias, t. Tollist, diplomat 582.
- Buhl, Fr., orientalist, prof. 711. — Ingeborg, forf. inde 704. — Vilh., politiker 701.
- Bull, Edv. d. y., no. historiker 491.
- Bundgaard, A., billedhugger 680.
- Bunsen, C. C. J. Frh. v., preuss. diplomat 73, 410—11.
- Burghley, Wm. C. lord, eng. statsmand 588.
- Büchsel, W., ty. admiralstabschef 709.
- Bydderholt (Rise h.) 191.
- Bülow, Bernh., diplomat 107. — C. E. J., officer, diplomat 76. — H. v., preuss. embedsmand 12—13, 17—18, 45—46, 61, 612. — Joh. v., geh.råd, mæcen 413, 678.
- Bützau (Mecklenburg) 649.
- Bække (sb., Andst h.) 232.
- Bækkeskov, hgd. (Bårse h.) 636.
- Bøggild-Andersen, C. O., prof., dr. phil. 713—14.
- Bogsted (Højsted s., Slogs h.) 208, 225.
- Bølskovby (Bøl s., Maarkær og Strukstrup hh.) 208.
- Bønstrup (Grumtofte s., Husby h.?) 213, 216.
- Børkop (Holmans h.) 232—33.
- Chahen, Cl., fr. orientalist, prof. 710.
- Caligula, rom. kejser 113.
- Callisen, Chr. Fr., borgmester 10, 40, 102, 408, 705.
- Calatbellotta, freden i 152.
- Calvin, J., schweiz. kirkereformator 516.
- Cambridge 575.
- Camden, Wm., eng. historieskriver 585, 592—93, 595—98, 600.
- Canterbury 424.
- Cantimori, D., ital. historiker 515.
- Caracalla, rom. kejser 113, 118.
- Carl, se Karl.
- Carlsson, G., sv. historiker, prof. 428—29, 521, 566—67.
- Caroline Mathilde, da. dronning 473, 478.
- Carøe, H. F. C., by- og hrdsskriver 603.

- Casaubon, Isaac, fr.-eng. klass. filolog 588.
- Caselius, Jo., prof. i Rostock 594.
- Celle (Hannover) 473.
- Charisius, J., statsmand 577.
- Charles af Anjou, konge af Sicilien 150—51.
- Chauvin, V., fr. orientalist 709.
- Christensen, C. A., redaktør, mag. art. 245, 534. — Aksel E., prof., dr. phil. 231, 234, 245, 454—55, 485, 713—14. — J. C., politiker 680—81. — J. M., borgmester 302. — Lauge, rektor 593, 595. — Mads, købmand 303. — Olav, fuldmægtig 705. — Wm., arkivar, dr. phil. 317, 322—23, 332, 438—39, 455—56, 462, 561.
- Christian I, da. konge 245—48, 266—68, 314, 321, 584. — II, da. konge 147, 314, 375, 382, 385, 388—90, 565. — III, da. konge 326, 385, 584, 659. — IV, da. konge 576, 594, 597, 600, 693. — V, da. konge 269, 275—77, 279—80, 283, 288, 291, 300—01, 312, 566. — VIII, da. konge 3, 98, 496. — IX, da. konge 105. — August, hertug af Augustenborg 621.
- Christiansborg slot 679—82.
- Christiansen, C. P. O., historiker, højskolemand 332. — C. S., arkivar 273, 277—78, 296—97.
- Caspar, købmand 30. — C. Hassager, officer 703.
- Christianshavn 284.
- Christiern Pedersen, historieskriver 140.
- Christine, da. dronning 318, 332, 334.
- Christoffer I, da. konge 253. — II, da. konge 253—54, 256—60, 264. — af Bayern, da. konge 266.
- Chytræus, Dav., ty. lærd 592, 594—95. — N., ty. lærd 594.
- Clark, sir G., eng. historiker, prof. 513—14, 516.
- Clausen, H. N., biskop, politiker 680. — Jul., bibliotekar 606. — P., generalguvernør 472—74, 480. — Sv., jurist, forf. 403.
- Clausenheim, C. F. v., da. diplomat 658.
- Clausholm, hgd. (Galten h.) 637.
- Clement, K. J., frisisk forf., docent 682.
- Coats, A. W., eng. økon. historiker 489.
- Colbjørnsen, Chr., statsmand, jurist 143—44, 639—40.
- Coleman, D. C., eng. økon. historiker 489.
- Commodus, rom. kejser 113.
- Congedis, fr. sproglærer 83.
- Coninck, F. de, storkøbmand 482. — J. de, holl. storkøbmand 482.
- Constance af Sicilien 152.
- Cortéz, H., Mexicos opdager 514.
- Cowley, R. H. R. Ch. lord, eng. diplomat 71.
- Craig, John, skotsk læge 580, 585.
- Croix, St. 471, 480.
- Cunningham, Dav., skotsk biskop 577.
- Cypræus, Povl, jurist, historieskriver 210.
- Cæsar, Gajus Jul., rom. statsmand 112, 117.
- D**aae, I., no. historiker 568.
- Dachau (Lauenburg) 659.
- Dahl, Sven, svensk geograf, prof. 491, 493. — Svend, rigsbibliotekar 693.
- Dahlerup, T., arkivar, cand. mag. 413, 605, 627.

- Dahlmann, F. C., ty. historiker, politiker 13, 44, 498.
- Dalaborg slot (Västergötland) 563, 565.
- Dalby (Skåne) 698.
- Dalgård, S., arkivar, univ. lektor 492.
- Dalum (sb., Odense h.) 346.
- Dampe, J. J., skolemand, polit. forf. 496.
- Dançay, Ch., fr. diplomat 589—91.
- Danevirke 602, 643, 667.
- Dankwart, F. C. E., udenrigsmin. dir. 3.
- Danzig 366.
- Danneskjold-Laurvig, Fr. L., greve, officer 648. — Chr. C., greve, sø-officer 662.
- Danske historiske forening, den 678, 713—16.
- Danske sprog- og litteraturselskab, det 697.
- Danyng, Peter, borgmester 450.
- Darsser Ort (Pommern) 663, 668.
- Darum (sb., Gørding h.) 232.
- Dassau (Mecklenburg) 660—61, 666—67.
- Dee, John, eng. matematiker 586.
- Degn (Diekn), Gereke, landsdommer 449.
- Demmin (Pommern) 656.
- Despenser, Hugh d. æ. og d. y., eng. embedsmænd 423.
- Detmar, lybsk historieskriver 128.
- Dewing, R. H., eng. general 700.
- Dieckhof (Mecklenburg) 649.
- Diekn, se Degn.
- Dingbøl (Garding) 214—15.
- Diocletian, rom. kejser 113, 119—20.
- Ditmarsken 641.
- Dollerup (Grumtofte s., Husby h.) 213.
- Domitian, rom. kejser 112, 421.
- Donau 113.
- Dopsch, A., østr. historiker 422.
- Dordolot, A. de, belg. historiker 467—70, 480, 482.
- Dornebusch (Rügen) 663, 668.
- Dose, E. U., deputeret 303.
- Doslandia, se Taasinge.
- Douglas, Arch., eng. hofembedsmand 580.
- Dragholm, len 594.
- Dragor 30.
- Dros, Jens, ærkebisp 126—27, 133, 136—37.
- Duda, H. W., østr. orientalist 712.
- Dumreicher, C. O., embedsmand 7, 33.
- Dybbøl (sb., Nybøl h.) 195, 197, 225.
- Dybdahl, V., arkivar, mag. art. 675—76.
- Dybvad, J., teol. prof. 589.
- Dünamünde 662.
- Dyrup (Sanderum s., Odense h.) 346.
- Dyre, Knud Nielsen, t. Vedfuglebjerget, væbner 450.
- Dysseldorf, G., bypræsident 286.
- Dänischwold, godsdistrikt 409.
- Dönnhoff, A. H. H., greve, preuss. udenrigsmin. 45—49, 55, 58, 60—63, 80, 409.
- Eberstein, Vitzlav v., greve, kgl. hovedsmand 524, 554—55.
- Eckert, G., ty. historiker 518.
- Edinburgh 582.
- Edinger, W., handelsmand 303.
- Edward I, eng. konge 587. — II, eng. konge 423. — III, eng. konge 423—24.
- Eerberg (Rise h.) 191.
- Efkebøl (Nr. Gøs h.) 177, 183, 198, 200, 206, 218—19, 223.
- Egebjerg (Strukstrup s. og h.) 218.
- Egense (Norup s., Lunde h.) 337,

346. — (Grundløse s., Skam h.)
338, 343, 447.
- Egenæs (Borne s., Slies, Fysing m.
fl. hh.) 207, 228.
- Egenæslund 206—07.
- Egernførde 219, 662, 667.
- Eggebæk (Ugle og Maarkær hh.) 201.
- Egvad (Sdr. Rangstrup h.) 198, 200,
225—27.
- Ehrenberg, R., ty. økon. historiker
486.
- Ehrenschild, C. B. v., embedsmand
303.
- Einarson, E., no.-da. officer 643.
- Ejderen 250, 602, 672.
- Ejdersted 220, 223, 682.
- Ekholm slot (Västergötland) 563.
- Elben 477, 495, 641, 647, 649, 651—
52, 657, 662—63, 674.
- Elde, ty. flod 647, 657.
- Elers, J., embedsmand 303.
- Elisabeth I, eng. dronning 426, 583,
600. — russ. kejserinde 641, 645.
— hertuginde af Sønderjyll. 528,
542, 546.
- Eller, P., musæumsinsp., cand. mag.
416.
- Ellehøj, Sv., amanuensis, mag. art.
487.
- Elmshorn (Holsten) 21.
- Elphinstone, James, skotsk em-
bedsmand 581.
- Elton, G. R., eng. historiker 515.
- Emden 576.
- Emil, prins af Augustenborg, officer
648, 651, 659—60, 667.
- Engel, Jos., ty. historiker 419.
- Engeldrup (Grundløse s., Skam h.)
332, 338.
- Engelstoft, P., redaktør, cand. mag.
108, 399, 401, 412, 693—94.
- Engeström, L. v., sv. udenrigsmin.
496.
- Ephesos, græsk bystat 110.
- Erik V (Klipping), da. konge 125—
26, 128, 132, 134—35, 139, 251,
257. — VI (Menved), da. konge
251, 253—54, 256—57, 259, 269.
— VII af Pommern, da. konge
224, 247, 428, 431, 435—37, 439
—44, 446, 448—55, 457—65, 523,
528—29, 533, 536, 542—43, 545
—46, 549—50, 552—56, 558—59,
564, 568—69, 572. — Magnusson,
sv. hertug 251. — (Søn af Chri-
stoffer II) 256. — Bondesen, kan-
nik 161, 203.
- Eriksen, Truels, fæstebonde 635—
36.
- Erslev, Kr., historiker, prof. 110,
121—22, 125, 132, 135, 138—39,
236, 245—50, 260—61, 265, 267,
332, 419, 428—29, 431—32, 435
—37, 440, 449, 452, 454—56, 464
—66, 526, 558, 568—69, 695.
- Esbern Skriver 376, 379, 387—88.
- Esbjerg 507.
- Esger, biskop af Ribe 253.
- Esgrus (Eskris, Kappel og Ny hh.)
209, 216—17, 228.
- Eskelund (Skeby s., Lunde h.) 337.
- Eskildstrup (Kongsted s., Faxe h.)
635.
- Esmark (Satrup h.) 210, 228.
- Espenæs (Svans s., Egernførde h.)
197, 238. — Espenæsgaard 196.
- Estrup, J. B. S., statsmand 405,
694.
- Eugen, prins af Württemberg,
preuss. officer 649—50.
- Eulenburg, B. v., preuss. embeds-
mand 671—75.
- Eustachius, St. (Holl. Vestindien)
475, 481.
- Everschop (Bredsted a.) 220.
- Eyben, Fr. v., godsejer, diplomat 498.

- Fabricius, K., prof., dr. phil. 397, 403, 498.
- Falkendal, hgd. (Sømme h.) 563—64.
- Falster 267, 322, 634.
- Falster, Peder, rettertingskansler 456—57.
- Falsterbo 366, 429.
- Fangel (sb., Odense h.) 341, 343.
- Favin, A. A., oberst 667.
- Fedderen, Henrik, kannik 211.
- Fedderson, Joh. G., borgmester 145.
- Feldsted (sb., Lundtoft-Vis hh.) 218, 225—27.
- Felix, Dav., amer. historiker 396.
- Femern 219—20, 256, 549.
- Fenger, C. E., læge, politiker 677—78.
- Ferdinand, arveprins 10, 30, 42—43.
- Fettel (Ø i Elben) 663.
- Fiend, Lars, t. Sigersted, landsdommer 450.
- Filip, konge af Makedonien 112. — IV, fr. konge 150. — II, sp. konge 152—53.
- Finderup (sb., Nørlyng h.) 130—31, 133.
- Fink, Troels, generalkonsul, prof. 709.
- Fischer, Dan., forpagter 637.
- Flandern 487.
- Flaviske kejsere, de 113—14.
- Fleischer, E. W., am. økon. historiker 490.
- Fleming, Ivar, sv. rigsråd, admiral 147.
- Flensborg 36, 99, 103, 144—46, 168, 173, 199—200, 217, 462—63, 478, 651, 666—67, 704—05.
- Flinn, M., eng. økon. historiker 490.
- Florence of Worcester, eng. historiskriver 596, 600.
- Fokbæk (Rendsborg lands., Hohns h.) 648.
- Fontenay, A. N. le Sage de, admiral 662—63, 668.
- Forchhammer, P. W., filolog 44.
- Forrer, L., ty. orientalist 710.
- Fosse, É. de la, industrimand 284.
- Fowler, W., skotsk digter 581.
- Francke, K., embedsmand, politiker 44, 47, 59, 73—75, 604, 608, 610—11, 613.
- Frank, W., ty. historiker 418—19.
- Frankfort, H., am. orientalist 517.
- Frankfurt a. M. 8, 12—13, 26, 35, 607, 609, 611, 614.
- Frans I, fr. konge 264.
- Franz, G., ty. historiker 416—17.
- Fredensborg slot 669.
- Fredericia 674.
- Frederickson, J. Wm., am. historiker 492.
- Frederik I, da. konge 314, 377, 529, 531. — II, da. konge 583—84, 586, 588, 595. — IV, da. konge 277, 280, 291—92, 300. — V, da. konge 509, 641, 645, 649, 657, 664, 668. — VI, da. konge 496, 498. — VII, da. konge 29—31, 34—35, 38—39, 41—42, 44, 50, 53—54, 58, 79, 97, 103, 105. — II, preuss. konge 641, 643, 645—46, 650, 655, 659, 661, 668. — Wilhelm IV, preuss. konge 16. — Albrecht, prins af Anhalt-Bernburg, officer 660. — Ernst, markgreve af Brandenburg-Culmbach, da. officer 644, 646.
- Frederiksberg 284.
- Frederiksborg slot (Musæet) 415—16, 704. — amt 144.
- Frederiksort 663.
- Frederiksstad 670, 689.
- Freltofte (Nr. Lyndelse s., Aasum h.) 323.
- Fremmelev (Lunde s. og h.) 336, 348.
- Friborg, P., købmand, industrimand 284.

- Fridericia, J. A., historiker, prof. 269.
- Friis, Aage, historiker, prof. 419, 676. — Astrid, prof., dr. phil. 392—97, 413, 483, 486—87, 713—14. — Joh., t. Hesselager, kansler 591. — Niels, stiftamtmand 289.
- Friis-Johansen, H., prof., dr. phil. 245.
- Frimannslund, R., no. historiker 491.
- Frisch, H., klass. filolog, politiker 397.
- Frisland 168, 184, 186, 194, 201, 219, 243, 586.
- Fueter, E. K., schweiz. historiker 419.
- Fyen 234, 264, 291—92, 316, 355, 632—33.
- Fyrisvold, slag v. 696.
- Fürsen-Backmann, J. N., ritmester 97.
- Fürstenstein, Vilh. C. Diede z., da. diplomat 471—75, 477—79.
- Færgeborg, voldsted (Thy) 501.
- Færøerne 403, 476.
- Föhrenbüttel (Holsten) 649.
- För 609, 611, 615, 682.
- Gabel, Fr., vicedatholder 286, 288.
- Gad, Hemming, sv. bisp, statsmand 367.
- Gadebusch (Mecklenburg) 660, 664.
- Gagern, H. Frh. v., ty. politiker 9, 46. — M. Frh. v., ty. politiker 9—10, 46.
- Galen, Peder Stygge, lensmand 324.
- Gallienus, rom. kejser 112, 119.
- Galster, G., overinsp., dr. phil. 713.
- Gammelby (Borby s., Egernførde h.) 174, 177, 238.
- Gammellund (St. Michaels lands., Arns og Treja hh.) 185, 238.
- Garding (Sydslesvig) 186, 201.
- Gasslander, O., sv. historiker 492.
- Gaunø, hgd. (Hammer h.) 416, 430.
- Gaveston, Piers, jarl af Cornwall 423.
- Gedser 594.
- Gelting bugt 675.
- Gereby (Svans s., Egernførde h.) 216—17.
- Gerhard III, greve af Holsten 231, 246—49, 260, 262, 264, 268.
- Gertz, M. Cl., klass. filolog, prof. 137.
- Gesten (Andst h.) 232—33. — Gestenskov, gd. 232.
- Gettorf (Dänischwold) 216.
- Gibb, H. A. R., eng. orientalist 157.
- Giedde, F., stiftamtmand 303.
- Giese, Chr. J., embedsmand 303. — P. C. 303.
- Gisselfeld, hgd. (Ringsted h.) 416.
- Glamann, K., prof., dr. phil. 392—97, 487—88.
- Glarbo, H., arkivar 575.
- Glob, adelslægt 500. — Anders, t. Brondum, væbner 229, 235.
- Gloucestershire 425.
- Glückstadt 282, 297, 641, 651, 663.
- Godelsmann, Jo. G., ty. lærd 594.
- Godmar, bisp af Gironde 156.
- Goes, Rob., holl. diplomat 280, 294—95.
- Goltoft (Slies, Fysing m. fl. hh.) 201.
- Gotland 591, 698.
- Gottorp slot 65, 80, 604—05, 614.
- Grabow (Mecklenburg) 660.
- Gram, H., historiker 583—84. — Jens Jacobsen 481—82.
- Grand, Jens, ærkebisp 126—27, 134, 136—37, 366.
- Gregor VII, pave 149.
- Grevesmühlen (Mecklenburg) 660, 664, 666—67.

- Griffenfeld, P., statsmand 269.
- Grindløse (Kogsbølle s., Skam h.) 338, 344—45, 350, 352—53.
- Gripenstedt, J. A., sv. statsmand 488.
- Gropenge, Henrik (Slesvig) 203.
- Gross Bruit (Mecklenburg) 660.
- Grumby (sb., Strukstrup h.) 210, 228, 239.
- Grumme, provst i Slesvig 196.
- Grumtofte (nu Grundhof, Angel) 198, 239.
- Grønland 291, 403.
- Guderød (sb., Slies, Fysing m. fl. hh.) 197.
- Gugelsby (Siseby s., Egernførde h.) 173—74, 183, 214—15.
- Guineakysten 282, 297.
- Guldberg, O. H., statsmand 678.
- Gundeby (Ulsnæs s., Slies, Fysing hh.) 207, 228.
- Gundstrup (Krogshølle s., Skam h.) 338.
- Gustav I Vasa, sv. konge 515. — II Adolf, sv. konge 695. — III, sv. konge 510—12.
- Gyldenløve, Chr., officer 303. — U. Chr., sø-officer 293. — U. Fr., statholder 271, 288, 292—93, 297, 299—300, 303.
- Gyldensparre, A., embedsmand 303—04.
- Gyldenstjerne, adelsslægt 500. — Abraham Eriksen, hovedsmand 387. — Mourids Nielsen, hofmester 376, 387—88.
- Gulich, J. G. Th., slesv.-holst. stænderdep. 46.
- Gyndstrup (Krogshølle s., Skam h.) 340.
- Gyrstinge, Anders Jensen, landsdommer 456—57. — Navne Jensen, bisp i Västerås 442, 449, 451, 458.
- Güstrow (Mecklenburg) 533, 655—56.
- Gähler, P. E., general 647—48, 663, 667.
- Görtz, C. F., officer, greve 658.
- Gøs, Nr., h. 205, 217.
- Gøttrup, L. Chr., lagmand 292.
- Gøye, Marcus, overhofmester 289.
- Håkon V, no. konge 251. — VI, no. konge 537.
- Haddeby (sb., Arns h.) 216.
- Haderslev 56, 58, 67, 98, 225, 587—88, 628, 647.
- Hadrian, rom. kejser 113—14.
- Hage, Alfr., grosserer, politiker 616, 622, 624—25.
- Hahn, K. Fr. L. v., preuss. general 674.
- Hak, Niels, t. Mogenstrup 365, 367, 390.
- Hakelmark (Siseby s., Egernførde h.) 214—15.
- Habsburg, ty. kejserslægt 515.
- Hakluyt, Rich., eng. geograf 586.
- Haksted (sb., Vis h.) 187, 207, 227.
- Hald, Kr., filolog, prof. 224.
- Hale, J. R., eng. historiker 516.
- Hall, C. C., statsmand 106—09, 678.
- Halland 251, 292. — Nr. 250—52, 262, 267. — Sdr. 258, 262.
- Halligerne 682.
- Hamar (Norge) 447.
- Hamburg 3, 19—23, 64, 100, 282, 394, 469, 474, 616—17, 629, 648, 651, 662—63, 668.
- Hamilton, E. J., am. historiker 487.
- Hammarsköld, A., sv. historiker 81.
- Hammarström, I., sv. historiker 487.
- †Hamn (sb., Lundenberg h., Nordfrisland) 187—88, 195.
- Hannover 641, 652—53. — by 82, 84, 250, 361, 496.

- Hans, da. konge 315, 321—22, 354, 357, 362, 365—76, 378—79, 381—82, 385—91, 529, 531, 577. — d. y., hertug af Slesvig-Holsten-Sønderborg 576.
- Hansen, C. F., officer, minister 34, 39—40. — Const., maler 681. — Jørgen, biskop 6—7, 29—30, 33, 38, 42, 98, 410. — Oluf, deputeret 304. — Reimar, slesv.-holst. historiker 161. — W. A., godsejer, embedsmand 143.
- Haralds, Hj., sv. historiker 1.
- Harboe, Jens, embedsmand 297—98, 300, 304.
- Harbou, Ad., slesv.-holst. embedsmand 604, 609—10, 620.
- Harreslev (Hanved s., Vis h.) 206, 227.
- Harring, H., frisisk forf. 682.
- Hart, S., holl. arkivmand 157—58.
- Haryen (Estland) 430.
- Haselund, Nr. (Fjølde s., Bredsted a.) 204—05.
- Hasmark (Norup s., Lunde h.) 336.
- Hatsted (sb., Husum Nr. h.) 205.
- Hauser, H., fr. historiker 486.
- Haxthausen, G. Chr., diplomat 653, 664.
- Hébert, J.-R., fr. politiker 159.
- Heckscher, E. F., sv. økon. historiker 488—89, 492.
- Hedeby 595.
- Hedvig Elisabeth Charlotte, sv. hertuginde 512.
- Hegewisch, D. H., slesv.-holst. historiker 246.
- Heidemann, Chr., amtmand 286, 293, 304.
- Heile, P. van, flamsk dipl. agent 594.
- Heiligenhafen (Holsten) 648.
- Heiligenstädten (Hgd. v. Itzehoe) 18—21.
- Heimpel, H., ty. historiker 419.
- Heintze, J. F. E., amtmand, friherre 10, 18, 56, 59.
- Hellebert, bisp af Slesvig 188.
- Hellestad (Skåne) 696.
- Helsingør 314, 390, 584—85.
- Hemdrup (Skarpsalling s., Slet h.) 230.
- Hemmingsen, Niels, teolog 574, 589, 600.
- Henningsen, Sv., prof., dr. phil. 713.
- Henrik III, eng. konge 424. — V, eng. konge 587. — VII, eng. konge 515. — hertug af Lüneburg 542. — Valdemarson, hertug af Sønderjylland 261, 263, 528. — II, greve af Holsten 231. — III, greve af Holsten, bisp af Osnabrück 546. — II, fyrste af Mecklenburg 256, 261. — greve af Schwerin 252. — Karlsson, sv. ærkebisp 524, 545. — Jensen, ridder 450.
- Heraclios, byz. kejser 690.
- Herluf Nielsen (Snekke), landsdommer 450.
- Hermann, Joh. 291.
- Hermansen, V., musæumsinsp. 412—13, 507.
- Herrenfehr (v. Lübeck) 650, 659.
- Herrested (Nr. Rangstrup h.) 226.
- Hertugdømmerne, se Holsten, Lauenburg og Sønderjylland.
- Hessel (Hesel, Hezel, Ravsted s., Slogs h.) 177, 180, 192, 226.
- †Hesselvraa (Kolstrup s., Tørrild h.) 231—32.
- Hessum (Skeby s., Lunde h.) 337.
- Hever, V. (sb., Ejdersted) 186. — Ø. (sb., Ejdersted) 185.
- Hezel, se Hessel.
- Higāz 685—87, 690, 692.
- Hildebrand, K.-G., sv. historiker 487, 490, 492.

- Hillerslevhus, borg (Thy) 501.
 Hillerød 412.
 Hinckeldey, C. L. v., ty. politipræs. 419.
 Hjadstrup (sb., Lunde h.) 337, 352—53.
 Hjelholt, H., overarkivar, dr.phil. 96—104, 397, 401, 670—75, 713—14.
 Hjelmerup (Verninge s., Odense h.) 341.
 Hjoldelund (sb., Bredsted a.) 218.
 Hjorslev (Otterup s., Lunde h.) 337, 348.
 Hjørring 677. — amt 502.
 Hodges, Lloyd, eng. officer, diplomat 23, 670—72, 675.
 Hofman, Tycho de, genealog 90.
 Hohenstaufen, ty. fyrsteslægt 150, 152.
 Hohenwested (Holsten) 666—67.
 Holberg, L., historiker, dramatiker 84. — L., retshistoriker 132.
 Holck, Chr., rigsråd 580.
 Hollweg, Th. B. H. Bethmann, ty. statsmand 708.
 Holm, Edv., historiker, prof. 299, 471, 473, 676. — H. H. W., kap-tajn 676.
 Holmsen, A., no. historiker, prof. 491.
 Holstein, U. A., greve, diplomat 653, 656, 668. — U. A., amtsforvalter 6.
 Holsten 4—5, 7, 9, 12—13, 15—17, 20, 23—25, 27—33, 40, 42—43, 48—49, 54—55, 57—58, 63, 74, 77—79, 97—98, 102—03, 106—08, 142, 144, 246—47, 266, 268, 287, 290, 401, 407—11, 466, 520, 529, 602, 608—10, 622, 624, 627, 645, 647, 652, 664, 666—67, 671—74, 683.
 Holstoft (Svans s., Egernførde h.) 173, 201, 215—16.
 Holt, R., eng. admiral 700.
 Holtsee (Sehested s., Egernførde h.) 173.
 Hopballe (Jelling s., Torrid h.) 415.
 Hoptrup (sb., Haderslev h.) 219, 225.
 Horne (sb., Bredsted a.) 205.
 Hornse (Ravsted s., Slogs h.) 170—71, 182, 225—26.
 Horsted (Højens s., Jerslev h.) 232—33.
 Hoseøl, Peder, drost 126, 128—30, 137.
 Houtsma, M. Th., holl. orientalist 712.
 Hude, A., historiker 133.
 Hudson, H., eng. opdagelsesrejsende 157.
 Huitfeld, Arild, rigskansler, historie-skriver 122, 124, 131—32, 134—36, 138—40, 253, 372—73, 390, 581, 584, 589, 594—96, 599—600.
 Huizinga, J., holl. historiker 423.
 Huntingdon, earl of 425.
 Husby (St. Michaels lands., Slesvig) 213, 220, 227.
 Husum 672. — Ø. 196—97, 239. — H.-Bredsted amt 682.
 Hven 579, 592.
 Hvidt, L. N., finansmand, politiker 51.
 Hvidtfeldt, Joh., landsarkivar 705.
 Hyrup (sb., Husby h.) 183—84, 197, 213, 216—17, 228, 238—39.
 Hytten (sb., Hytten h.) 216. — amt 667.
 Hälsingborg 263, 455, 464.
 Høg, adelsslægt 500.
 Høgel (Nr. Gøs h.) 199—200, 239.
 Høgelund (Kær h.) 20.
 Høgsbro, S., politiker 694.

- Højer 675.
 Höjer, T. T:son, sv. historiker, prof. 497.
 Højfjorde (Sdr. Gøs h.) 170, 176—79, 205, 227.
 Højme (Sanderum s., Odense h.) 241.
 Højstrup (Lyderslev s., Stevns h.) 565—66.
 Hørbygaard, hgd. (Tudse h.) 293.
 Hørner, J., maler 704.
 Hørsholm, C. Christensen, agrarhistoriker 332.
 Hørup, V., politiker, journalist 694.
 Høsnap (Holbøl s., Vis h.) 206, 225, 227.
 Hötendorff, C. v., østr. officer 709.
 Høyen, N. L., kunsthistoriker 415.
 Høyer, Henrik, no. læge, historiker 585.
- Ibn al-Atir, arab. historieskriver 155—56.
 ibn Bibī, islam. historieskriver 712.
 ibn Ḥaldūn, arab. historieskriver 153.
 ibn Hišām, arab. historieskriver 688.
 ibn Ḥurrādābeh, arab. geograf 155.
 ibn al-Idārī al-Marakūšī, spansk-arab. geograf 155—56.
 ibn al-Musayyab, arab. lærd 691.
 Ibrāhīm at-Ṭurṭūsī, arab. geograf 154.
 Ibrāhīm b. Ya'qūb, jødisk rejsende 154.
 al-Idrisī, arab. geograf 154.
 Ingeborg, hertuginde af Norge 261—62.
 Innocens III, pave 150. — VI, pave 231.
 Instituttet for historie og samfundsøkonomi 392, 407.
 Iorga, N., rumænsk historiker 513.
 Isted (sb., Strukstrup h.) 176, 178, 180, 185, 212, 227, 238, 643, 670, 674.
 Itzehoe 18—22, 246, 648, 666.
 Iuul, Stig, retshistoriker, prof. 245, 264, 374—78, 413.
 Iversen, P. Kr., landsarkivar 705.
- Jacob I, skotsk konge 585, 599. — III, skotsk konge 584. — I (VI), eng. konge 574, 576, 579—82, 599. — Nielsen, junker, greve af Halland 122, 251. — abbed i Skovkloster 449, 451, 453. — Erlandsen, ærkebisp 366. — Jensen (Kjeldstrup) af Sørup, væbner 450.
 Jacob, G., ty. historiker 154.
 Jacobsen, A., borgmester 304. — F. C. F., slesv.-holst. minister 620. — Th., da.-am. orientalist 517.
 Jacobæus, H., læge, justitsråd 304.
 James, se Jacob.
 Jasmund (Rügen) 256.
 Jecht, H., ty. historiker 706.
 Jeip, se Jacob.
 Jellembæk (Dänischwald ?) 216.
 Jenisch, M. J., hamb. senator 3.
 Jens, bisp af Odense 133. — Andersen (Beldenak), bisp 374, 381. — Hansen, præst 191. — Jacobsen, bisp i Oslo 524, 537, 545, 554—56, 567, 569. — Jepsen, borgmester 450. — Petersen (Kjeldstrup), væbner 450.
 Jensen, Barth., assessor, borgm. 304. — C. A., maler 415—16. — Chr. A., musæumsinsp. 412. — F. C., kancellidep. 246. — H. C., agent, slesv.-holst. politiker 620, 705. — Hans, dr. phil. 399, 498, 640, 693. — Johs., ty. historiker 682—85. — S. H., landfoged 15. — W., slesv.-holst. historiker 161.

- Jensen-Klindt, P. V., arkitekt 680.
 Jensenius, H., tegner 404.
 Jesse, W., ty. numismatiker 166.
 Jessen, J. C. v., borgmester, politiker 677. — Matth., legationssekr. 83—84. — Th. B. v., embedsmand, geh.råd 288, 294, 297—98, 334.
 Jochimsen, J. W. H., købmand 30.
 Jochmus, A. F. Frh. v., ty. officer, rigsmin. 610—11, 613.
 Johan, ærkehertug af Habsburg. ty. rigsforstander 8. — (d. milde), greve af Kiel 261.
 St. Johannes s. (Før) 196—97.
 Johannes, bisp af Ratzeburg 530. — abbed af Gorze 154. — Ketelsen, kannik (?) i Slesvig 203.
 Johannsen, Fr., amtmand 29—30, 33, 40, 42, 56, 98, 101—02. 409—10.
 Johann, Chr. A. v., da. diplomat 651.
 Jomfruens Egede, hgd. (Faxe h.) 635—36.
 Jonsson, Arngrim, isl. historieskriver 584.
 Jordan, W. K., am. historiker 424.
 † Jordfleth (Ib., Garding) 185, 223.
 Juel, adelsslægt 704. — Carl, stiftamtmand 646. — Chr., t. Rügensteen 293. — Jens, embedsmand, geh.råd 285, 288, 293—94, 297—98, 300, 304. — Niels, admiral, geh.råd 305, 704.
 Junius, Hadr., nederl. lærd 585.
 Justinian, byz. kejser 150.
 Jutikkala, E., fi. historiker, prof. 483, 491.
 Jylland 5, 8, 85, 124, 129, 243, 292, 561, 603—04, 610—11, 632—33, 654.
 Jørgensen, A. D., rigsarkivar 108, 497, 561—62. — Ellen, bibliote-
- kar, dr. phil. 127, 136—37, 362, 406. — Har., overarkivar, dr. phil. 2. — P. J., retshistoriker, prof. 239, 249, 332, 434—35. — Thv., arkitekt 680.
- Kaas, Niels, kansler 586—87.**
 Kalendorp (sb., Egernförde h.) 170, 216.
 Kalmar 446, 466, 521, 548, 562, 564—65, 569—71, 573.
 Kalmarsund 250.
 Kalundborg 317, 463, 521, 525, 527, 529—30, 537, 539, 549—50, 552, 554, 557, 560—67, 572.
 Kalø gods (Djursland) 3.
 Kammin (Bagpommern) 555.
 Kampen (sb., Hohn h.) 216.
 Kamptz, v., ty. officer 700—03.
 Kardorff, C. E., amtmand 21.
 Karl V, ty.-rom. kejser 515. — XI, sv. konge 269. — XII, sv. konge 94. — XIV Johan, sv. konge 496 . —97. — Peter Ulrich af Holsten-Kiel, se czar Peter III. — prins af Bevern, da. officer 657, 660, 667.
 Karlsberg (Svans s., Egernförde h.) 173, 238.
 Karlum (sb., Kær h.) 177—78, 180, 182, 238.
 Kasmark (Risby s., Svans) 170, 215, 228, 238.
 Katharina II, russ. kejserinde 645, 664, 666.
 Kating (sb., Ejdersted) 186.
 Keith, George, skotsk greve 579, 581.
 Kellinghusen (Holsten) 648.
 Kerherde (Læk s., Kær h.) 207.
 Kestrup, se Kjestrup.
 Keyser, E., ty. historiker 706.

- Kiel 26, 58, 102, 647—48, 654, 663, 673, 706—07. — universitet 407.
- Kienast, W., ty. historiker 417.
- Kil (Kyle, Kilsgaard, Hyrup s., Husby h.) 177, 212—13.
- Kirke-Saaby (sb., Voldborg h.) 635.
- Kirstein, C. L., generaldecisor 98, 103.
- Kjestrup (Kestrup = Kjelstrup, Haderslev h. ?) 201, 225.
- Kjørheim, S., no. historiker 492.
- Klapholt (Farensted s., Strukstrup h.) 210, 216.
- Klaus, greve af Holsten 198, 231.
- v. Kleist, preuss. kommissær 668.
- Klevenfeldt, T., genealog, hist. samler 83.
- Klinte (sb., Skam h.) 352—53
- Klintringenge (Nordfrisland) 208.
- Klintringested (Stedsand, Kær h.) 207—08.
- Klose, O., ty. biblioteksdir. 2.
- Kloumann, P., købmand 305.
- Kluset (Lumby s., Lunde h.) 337.
- Klægsbøl (sb., Kær h.) 207, 219.
- Knibbe, P., dr. jur., sekretær 577.
- Knud III (d. store), da. konge 695. — VI, da. konge 254, 698. — Lavard, hertug 254. — bisp af Linköping 442, 571.
- Knudsen, B., amtmand, borgm. 30. — H., arkivmand 561. — Søren, rakker 84.
- Knuth, A. L., amtmand 288, 305. — F. M., greve, udenrigsmin. 2, 4—6, 9, 11, 16, 22—24, 28—35, 37, 39—46, 49—60, 65—70, 72, 75—77, 79—80, 103, 410, 615, 618.
- Koenigsberger, H., eng. historiker 515—16.
- Kofod-Ancher, P., retslærd 247, 250.
- Kogsbøl (Kogsbøge, Emmerlev s., Tønder h.) 211—12.
- Koht, H., no. historiker, politiker 497, 522, 551, 565—66.
- Kokkendorp (Borby s., Egernførde h.) 173.
- Kola-halvøen 281.
- Kolberg 654—56, 662—64, 702.
- Kolbøl (Nr. Gos h.) 206.
- Kold, Chr. N., kammertjener 82, 85—91, 358—59.
- Koldenbüttel (sb., Ejdersted) 186.
- Kolderup-Rosenvinge, J. L. A., retshistoriker 373.
- Kolding 603.
- Kolstrup (sb., Ejdersted) 192.
- Kongeaen 104, 264, 608.
- Konstantinopel 148—49.
- Konya (Lilleasien) 711—12.
- Korff, J. A. baron v., russ. diplomat 665.
- Korner, Herm., lybsk historieskriver 128, 463.
- Kornerup, B., kgl. ordenshistoriograf, dr. theol. 693.
- Korotkov, F., russ. general 700, 703.
- Korpelainen, I., fi. historiker 493.
- Kornum (sb., Slet h.) 230.
- Korsbjerg (Ubberud s., Odense h.) 340, 343.
- Kortenhorst, L., borger i Stockh. 443, 445.
- Korup (sb., Odense h.) 340.
- Kotzenbøl (sb., Ejdersted) 186.
- Kowalski, T., polsk historiker 154.
- Koxbøge, se Kogsbøl.
- Krabbe, adelslægt 292, 500. — Otte, stiftamtmand 305.
- Krafse, Hans, t. Basnæs, lensmand 322.
- Krag, Anders, læge 577, 580. — Niels, kgl. rigshistoriograf 577, 580—81, 583, 589, 595—97, 599—600. — Niels, geheimeråd 292, 305.

- Kragelund (Fjorde s., Bredsted a.) 201.
- Kragsig (Brande s., Nørvang h.) 232—33.
- Krakow 487.
- Krantz, Alb., ty. historieskriver 128, 138—40.
- Krassow (Mecklenburg) 660.
- Krieger, A. F., jurist, politiker 676—78.
- Krogens len 317.
- Krogh, Fr. Chr. v., amtmand 102. — G. F., officer 661, 664. — G. H. E. v., amtmand 102.
- Krogno, Axel Kjeldsen, væbner 562—63. — Oluf Stigsen, rigsråd 375, 385, 388—89.
- Krohn, Aug., slesv.-holst. officer 629.
- Kroisos, gr. (sagn)konge 110.
- Krommow, Åke, sv. arkivmand 490.
- Kronborg 581. — amt 144.
- Krop (Krop og Heggerdorf hh.) 216.
- Krummedige, Erik, slesv. drost, hofmester 208, 449, 451, 460, 463. — Henrik, rigsråd 370, 390.
- Kruse, E., toldforpagter 305. — Jens, ærkebisp 433.
- Krüger, Hans, sønderj. politiker 104.
- Kuttner, E., holl. historiker 486.
- Kvastrup (Ølsby s., Strukstrup h.) 201.
- Kyzikos, gr. bystat 111.
- Kær h. 228.
- Kærby (Skam h.) 340.
- København 3, 6—7, 17, 22, 33—34, 55, 65, 72, 86, 102, 108, 145—46, 270—71, 281—84, 286, 288, 291, 301, 366, 368—69, 371, 393—97, 410, 412, 431—38, 440—42, 445—46, 448, 458, 460, 465—66, 470, 472, 475, 478, 481, 496, 506—07, 529, 553, 555, 558, 565, 568, 578, 620, 623, 629—30, 651, 662—63, 665, 672, 683, 699, 701, 703. — slot 680, se også Christiansborg. — universitet 265, 583, 599.
- Køge 412, 557, 563.
- Königsberg 662.
- Kørup (sb., Skam h.) 339.
- Labrousse, E., fr. historiker 158.
- la Cour, Vilh., lektor, dr. phil. 499—500, 504.
- Lagerheim, E., sv. diplomat 3—4, 9, 21, 30, 76.
- Lallieux, sv. officer 667.
- Lamprecht, K., ty. historiker 418.
- Lancashire 425.
- Landgraf, H., ty. historiker 706—07.
- Landsberg (Pommern) 463, 555.
- Lane, F. C., am. historiker 514.
- Lange, adelslægt 500.
- Langebek, J., historiker 428, 592.
- Langeholt (Rise h.) 191.
- Langeland 332, 632—33.
- Langhorn (sb., Nr. Gøs h.) 173—74, 178—79, 183, 199—201, 204—05, 219, 228, 239.
- Langsted (Verninge s., Odense h.) 340, 353.
- Langtorpbjerg (Vilstrup s., Brusk h.) 232.
- Larsen, R., maler 681. — Sv. Unmack, borgmester 675.
- Lassen, G., borgmester 29—30, 98, 103.
- Latzke, W., ty. arkivmand 607.
- Lauenburg 23, 106, 495, 520, 653, 659.
- Lauridsen, A., teol. prof. 589. — P., skolemand, historiker 97, 217, 672.
- »Lausonius«, Henrik, adelsmand 581.
- Laval, D. de, eng. gesandt 472, 474, 479—80.
- Lavedan, P., fr. kunsthistoriker 505.
- Laxmand, Hans, ærkebisp 465. —

- Poul, rigshofmester 362, 364—71, 373—80, 382—84, 386—90, 454.
- Ledøje (sb., Smørum h.) 229.
- Leers, J. M., kammerråd 305.
- Lefèbvre, G., fr. historiker 158.
- Lefèvre d'Étables, J., fr. humanist 516.
- Lehmann, J. F. G., officer 659. — Marie (f. Puggaard) 605—06, 612, 615—16, 620—27, 629—31. — O., politiker 50, 53, 105, 410, 601—31, 678—79, 684. — Th., slesv.-holst. politiker 105.
- Lehn, Abr., skibsreder 305. — P. A., baron, godsejer 143.
- Leicester, Rob. Dudley earl of 425.
- Leicestershire 425.
- Lente, Chr. v., diplomat, embedsmand 289, 305. — H. v., diplomat, kansler 305.
- Leo IX, pave 148—49.
- Lesser, W., embedsmand 616, 618.
- Lewis, B., eng. orientalist 154.
- Lhotsky, A., østr. historiker 419.
- Liebe, C. F. J. H., statsrådssekr. 624, 626.
- Liège 469.
- Lilliehendahl, F. de, konsul 470, 480.
- Lillienskiold, H. H., amtmænd 305—06.
- Limbæk, Gotskalk, ridder 192, 208. — Tale 199.
- Lindaa (sb., Slies h.) 207, 227.
- Lindsay, Dav., skotsk digter 577.
- Lintz, Th., ty. historiker 144—46.
- Lippmann, O., direktør 700.
- Lipsius, Justus, prof. i Leiden 589.
- †Lith (Nordstrand) 187—88.
- Livland 257, 662.
- Lodehat, adelsslægt 427. — Jens Andersen, bisp 427—66, 523, 525, 538, 540—41, 544, 547, 555—56, 558—60, 569—71, 573. — Jens Gereksen, sv. ærkebisp 427—28, 430, 433, 442—43, 445, 466. — Peder Jensen, bisp, kansler 427—32, 437, 449, 465, 540, 542—44, 563—65, 570—71.
- Loitz (Rügen) 256.
- Lolland 267, 322.
- Lomholt-Thomsen, J., lektor 694.
- London 2, 411, 425, 471—72, 476, 496, 594, 596—97, 601.
- Lorenzen, V., lektor, dr. phil. 505—08.
- Lornsen, U. J., slesv.-holst. polit. forf. 102, 682.
- Louise, da. dronning (g. m. Frederik V) 509. — Ulrikka, sv. dronning 510—11.
- Ludvig, markgreve af Brandenburg 263.
- Lumby (sb., Lunde h.) 328, 337, 346, 348, 352—53.
- Lund (Skåne) 127, 374, 381, 458, 554, 695, 698. — gd. (Brande s., Andst h.) 232. — borg (Thy) 501.
- Lundby, J. T., ingeniør 412.
- Lunde h. 316, 327, 334, 336, 352—53. — s. (Lunde h.) 337, 352—53.
- Lundenberg h. 185, 195, 217—18, 223.
- Luukko, A., fi. historiker 493.
- Lübeck 17, 19, 23, 161, 166, 430, 485, 515, 533—34, 536, 567, 629, 647—49, 651—52, 657—58, 668, 706.
- Lyckå (Skåne) 369.
- Lydien 110—11.
- Lykholm, gd. (Vilstrup, Brusk h.) 232.
- Lykke, Peder, ærkebisp 435, 441—42, 457—60, 464, 560.
- Lyngvraa (St. Vis s., Vis h.) 206.
- Lyrskov (St. Michaels lands., Slesvig) 213, 227.

- Lysabild (sb., Als Sdr. h.) 228.
 Lütge, F., ty. historiker 706.
 Löfgren, E. O., sv. historiker 1.
 Løjt (sb., Rise og Strukstrup hd.)
 187—91, 193, 225, 227—28, 238.
 — (sb., Slies h.) 207, 210.
 Løjtved (Steenstrup s., Sunds h.)
 415.
 Lönnroth, E., sv. historiker, prof.
 428—29, 446, 551.
 Løvenborg, hgd. (Merløse h.) 639.
 Løvendal, V., officer, hofembeds-
 mand 306.
 Løvenørn, P. V., officer, statsmand
 83, 91.
 Løvested (Fjolde s., Bredsted a.)
 201.
 Maarso (Hagested s., Tudse h.) 557.
 Macgregor, I. A., eng. historiker 514.
 Machabæus, Chr., skoleforstander
 589.
 Mackeprang, M., musæumsdir., dr.
 phil. 397.
 Madai, O. K. v., ty. jurist 13.
 Maderup (Særslev s., Skovby h.) 345.
 Madsen, Mog., historieskriver 366.
 — Povl, biskop 589.
 Madstedborg (Thy) 501.
 Magnus Eriksson (Smek), sv.-no.
 konge 261—63. — Tavast, biskop
 af Åbo 442.
 Maitland, John, skotsk kansler
 579—80, 599.
 Malchin (Pommern) 656.
 Malik b. Anas, arab. jurist 686, 691.
 Malmö 4—5, 9—12, 98, 381, 407,
 410—11.
 Malthus, T. R., eng. præst, økonom
 488.
 Manfred, konge af Neapel og Sicilien
 151.
 Marcus Aurelius, rom. kejser 113,
 117.
 Margrethe Sambiria, da. dronning
 130, 253, 255, 257. — da. dronning
 229, 428—30, 448—49, 458, 460—
 61, 559, 563—65, 571—72, 584. —
 markgrevinde af Brandenburg
 263.
 Maribo 416. — kloster 432.
 Marnix v. Sint Aldegonde, Ph.,
 nederl. statsmand, forf. 590.
 Marquard, E., arkivar 577.
 Marseille 476.
 Marslev (sb., Bjerger h.) 348.
 Martin V, pave 440, 442, 525, 530.
 St. Martin, holl.-vestind. o 481.
 Massow, Conrad, ridder 524—25,
 557.
 al-Mas'ūdī, arab. historieskriver, geo-
 graf 154—55.
 Mathiez, A., fr. historiker 158.
 Matthiesen, O., maler 681. — Hugo,
 musæumsinsp. 412.
 Mattingly, H., eng. historiker 115.
 Matzen, J. F., provst 409.
 Mauritius, o i det ind. ocean 492.
 McKisack, M., eng. historiker 422—
 24.
 Mechlenburg, L. F., præst 683.
 Mecklenburg 252, 256, 260, 267,
 641—69.
 Medina 689, 690.
 Meier, Reinh., embedsmand 298,
 306.
 Meinecke, F., ty. historiker 418—19.
 Mekka 685, 688—89, 691.
 Mela, Pomponius, rom. geograf 597
 —98.
 Melville, J., skotsk hofembedsmand
 580.
 Melvinger, A., sv. orientalist 155—
 56.
 Mercier, Johs., fr. teolog 589. — Jos.,

- fr. lærd, diplomat 588—89, 592, 594, 599.
- Merløse h. 316.
- Merseburg 496, 674.
- Meusling (v. Lübeck) 649.
- Meybusch, A., medaillør 306.
- Meyendorff, P. v., russ. diplomat 16, 45.
- Meyer, Johs., kartograf 240.
- Meynerstorp, Otto, ridder 450, 524—25, 577.
- Michael VIII Palaeologos, byz. kejser 150—51. — Cerularios, byz. patriark 147—48.
- Mickwitz, G., fl. historiker 113—14, 119, 422.
- † Mild (Ejdersted) 186, 220, 223.
- Mildsted (sb., Husum a.) 219.
- Millech, K., arkitekt 506.
- Milthers, A., prof. v. Landbohøjsk. 142.
- Mjallerup (Slet h.) 230.
- Moffet, Ths., eng. læge 577, 582—83, 590, 599.
- Mogensen, Elly, adjunkt 392.
- Mohlin, A., sv. historiker 521—22, 544, 549—53, 560, 566, 570, 573.
- Molbech, Chr., historiker, forf. 373.
- Moldened (sb., Strukstrup h.) 210, 227.
- Moltke, A. v., kammerherre 10, 59. — A. G., greve, statsmand 641, 649, 665. — A. W., greve, konseilspræs. 6—7, 11, 16, 606—07, 611—13, 615—16, 618—19, 621, 627. — Carl, greve, statsmand 2, 6—7, 9—13, 16—25, 29—31, 33—44, 47, 49—50, 52—53, 59, 68—69, 71, 77—80, 97—99, 410. — Chr. F. G., greve 641. — E., runolog, dr. phil. 402. — H. v., ty. generalstabschef 709. — Nina, grevinde 2. — O. J., greve, politiker 6, 498.
- Mommsen, Th., ty. historiker 113.
- Monrad, D. G., biskop, statsmand 50—71, 77, 109, 400, 678, 694.
- Montgomery, A., sv. økon. historiker 493.
- Morath, R., ty. søofficer 700, 702.
- Mori, slot (Holsten) 648.
- Morley, John, eng. politiker 108.
- Mors 501.
- Morsum (Lundenberg h.) 187—88.
- Mosekærdam (Siseby s., Egernførde h.) 215.
- Moskva 654.
- Moth, M., embedsmand 288, 294, 297—98, 300, 306.
- Moyenmoutiers, Humbert de, kardinal 148—49.
- Mu'āwiyah b. Abi Sufyān, kalif 691.
- Muhammed, arab. profet 157, 688—90, 692. — b. Sa'd, arab. historiskriver 686, 691.
- Munch, P., historiker, politiker 402, 407, 676.
- Munk, Laur., officer 306.
- Müllen, L. M., officer, folketingsmand 676.
- Müller, Chr., amtmand 293, 306. — K. A. v., ty. historiker 418.
- Münchhausen, ty. officer 82, 85—86, 88—89, 91, 359.
- Münster (Spithovius), H., professor 577.
- Münter, Fr., biskop 413.
- Mysunde, slag v. 670.
- Mytilene, gr. bystat 111.
- Møen 322, 662, 668.
- Møller, A., dep.chef 397. — E., redaktør, dr. phil. 105—10, 678. — Jens, folketingssekr. 400. — mecklenb. kommissær 661.

- Møsting, F. K. v., amtmand 663. —
J. S., statsminister 498.
- Nansen, Hans H. d. y., embeds-
mand 282, 306.
- Napoleon III, fr. kejser 488.
- Nationalmusæet 412, 499.
- Nederholluf (Fraugde s., Aasum h.)
346.
- Neergaard, N., historiker, politiker
1, 106—08, 398, 672—73, 676, 678.
- Neksø 701—03.
- Nero, rom. kejser 112—14, 117, 119.
- Nerva, rom. kejser 113, 421.
- Nesby (Broby s., Odense h.) 341.
- Neubrandenburg 656.
- Neumeyer, F., svensk dr. ing. 493.
- Neustadt (Mecklenburg) 660, 663.
- Neve, J., deputeret 287, 306.
- Nibøl (sb., Bøking h.) 682.
- Nicolaus, bisp af Bremen 546.
- Niels, greve af Halland 251. —
Clementsens, lensmand 322, —
Clemmensens, abbed 451, 453.
- Nielsen, A., prof., dr. polit. 393. —
Johs., maler 681. — M., rådmand
307. — Y., no. historiker 497.
- Niemann, F. A., ty. politiembeds-
mand 705.
- Nienbøl (= Reinsbøl ?, Garding)
185, 223.
- Nislev (Otterup s., Lunde h.) 33
- Noerhaselund, se Haselund, Nr.
- Nommels, Chr. Fr. A., landskriver
684.
- Norby, Søren, søkriger 147.
- Nordborg (Als) 409.
- Nordentoft, hgd. (Hundborg h.) 499
- Nordfrisland 682.
- Nordslesvig 50, 76, 97, 101—03,
225—26, 229, 234, 411, 671—72,
675.
- Nordstrand 682.
- «Norhug», lb. (Ny h.) 192—93, 208,
224, 234.
- Norn, O., musæumsinsp., dr. phil.
507.
- North, H., lord, eng. statsmand 471
—72.
- Norup (sb., Lunde h.) 336, 341, 344,
352—53.
- Nyborg 124—29, 134—35, 235, 369,
371—72, 430, 443, 462, 532, 542—
43.
- Nyby (Svans s., Svans) 173, 238.
- Nybøl h. 209. — (sb., Nybøl h.)
209—10, 219, 225—26.
- Nyhus, borg (Bov s., Vis h.) 198.
- Nyrop, M., arkitekt 680.
- Näf, W., schweiz. historiker 419.
- Næraa, Nr. (sb., Skam h.) 352—53.
— Sdr. (sb., Aasum h.) 324, 345.
- Næsborg (sb., Slet h.) 230.
- Næsbyhoved len 313, 316, 324—25,
328, 331, 333, 342—43, 346—48,
351, 355—57.
- Nørholm, hgd. (Ø. Horne h.) 565.
- Nørlund, P., musæumsdir., dr. phil.
164, 412.
- Nørreby (Klinte s., Skam h.) 339.
- Nørregaard, G., dr. phil. 495—99.
- Nørrejylland 231, 243, 254, 455,
667, 673.
- Odense 432, 436, 440, 447. — h.
316, 318, 324, 327, 335, 353. —
len 332. — adel. jomfrukloster
415—16.
- Oder 656.
- Oens (Ølsted s., Hatting h.) 415.
- † Offenbøl (Ejdersted) 174, 183, 185,
223.
- d'Ohsson, C. M., sv. diplomat 45.
- Oldenbourg, W., ty. forlægger 417.
- Oldenwort (Ejdersted) 186.

- Oldersbæk (Mildsted s., Sdr. Gøs h.) 205.
- Oldesloe (Holsten) 648, 651, 668.
- Olsen, Alb., prof., dr. phil. 392, 403.
— Erling, lektor, cand. polit. 392.
— G., landsarkivar, dr. phil. 632
— 35, 638—39.
- Olshausen, Th., slesv.-holst. politi-
ker 49, 98—99, 100, 622.
- Oncken, H., ty. historiker 419.
- Orosius, Paulus, spansk historic-
skriver 153—54.
- Orkneyøerne 447, 527, 537, 568, 584,
599.
- Ortelius, Abr., holl. geograf 585—87.
- Oslo 496, 527, 537—38, 553—55,
567—68.
- Ostende 469, 482.
- Ostenfeld (sb., Sdr. Gøs h.) 185, 205,
228, 238.
- Ostenfeld, J., lektor, dr. phil. 497.
- Otte, T. W., borgmester 654.
- † Ottesløf (Nr. Gøs h.) 218.
- Otto I, ty.-rom. kejser 154. — jun-
ker (søn af Christoffer II) 263.
- Oxager (Husby s. og h.) 213.
- Oxe, Torben, slotshovedsmand 38 .
- Oxford 575, 589.
- Oxholm, W. T., hofembedsmand 51.
- Oxyrhynchos (Ægypten) 119.
- Padelek (Husum a.) 201, 223.
- Painter, S., am. historiker 423.
- Palme, S. U., sv. historiker 493.
- Palmerston, H. J. T. viscount, eng.
statsmand 23, 45, 670.
- Paludan-Müller, C., historiker, prof.
379, 384, 389, 391, 521—22, 551,
570.
- Panin, russ. general 664.
- Panter, Lars Jonsen, drost 231.
- Panter, Peder Larsen, ridder 231,
233—34, 236.
- Pape, Johan, jy. adelsmand 253.
- Parchim (Mecklenburg) 656.
- Paris 496.
- Parkins Chr., eng. diplomat 577.
- Patermis (Riseby s., Egernefælde h.)
214—15.
- Parry, J. H., eng. historiker 516.
- Pauli, S., ty. teolog 594.
- Paulsen, Chr., sønderj. politiker, ju-
rist 17, 19, 22, 30.
- Paverød (Borne s., Slies h.) 206—
07.
- Pearson, J. D., eng. orientalist 710
—11.
- Pechlin, F. v., diplomat 498.
- Peder Lauridsen, kannik 437. —
Olsen, hist.samler 126—27, 130,
136. — Turesen, bisp af Oslo
235—36.
- Pedersen, H., agrarhistoriker 239.
— Johs., orientalist, prof. 688.
— O. Karup, arkivar, cand. mag.
142.
- Pedro, konge af Araganien 150—52.
- Pelham, Wm., eng. embedsmand
582.
- Pelser, Goscalcus (Slesvig) 202.
- Pelvorm 682.
- Pergamon (Lilleasien) 118.
- Persante, ty. flod 654.
- Pertinax, rom. kejser 113.
- Peter III, russ. czar 641, 645—46,
653, 655, 657, 664.
- St. Petersborg 664.
- Petersen, Fr., præst 410. — C. S.,
bibliotekar, dr. phil. 588. — Rob.
Storm, tegner, forf. 681. — Ulrik,
hist. samler 193—94, 203, 205,
211, 242.
- Petzlin (Mecklenburg) 656.
- Pffannmüller, D. G., ty. orientalist
709.
- Pflueg, C. C., officer 660.

- Pfuel, E. H. A. v., preuss. gen., minister 45.
- Philip, se Filip.
- Philippa, da. dronning 458, 532, 549, 553.
- Phokaia, gr. bystat 111.
- Pilo, C. G., sv. maler 510.
- Pinneberg (Holsten) 21.
- Pirenne, H., belg. historiker 422.
- Pizarro, Fr., sp. opdagelsesrejsende 514.
- Platon, gr. filosof 157.
- Plau (Mecklenburg) 652.
- Plesner, C., arkivmand 561.
- Plessen, Chr. S. v., statsmand 276, 278, 286, 288, 295, 297—99, 307, 311.
- Plinius, rom. forf. 117.
- Pobøl (Fjorde s., Bredsted a.) 201.
- Podbusk, Predbjørn, rigsråd 346.
- Pogwisch, Bent, kammermester 450—51, 549, 553.
- Polydorus Vergil, eng. historieskriver 600.
- Pommerbøl (Siseby s., Svans) 215.
- Pommern 252, 256, 260, 267, 463, 556, 645, 652—54, 662, 664.
- Pompeji 114.
- Ponack, Joh., præst 191.
- Pontanus, Joh. I., historieskriver 595.
- Pontoppidan, E., bisp, historiker 202.
- Poppenbøl (sb., Ejdersted) 185.
- Porse, Knud, hertug 258.
- Porsfeld, Elene (g. m. Anders Glob) 229, 235.
- Postan, M., eng. historiker, prof. 162, 486.
- Poul Helgesen, teolog, historieskriver 381—82, 388.
- Poulsen, N. E., godsejer 635—37.
- Pourtalès, A., preuss. diplomat 4—5.
- Powicke, sir F. M., eng. historiker 422.
- Prehn, Ths., landkommissær 7, 10, 18, 20, 22, 59—60.
- Preusser, A. Fr. W., embedsmand 10, 18, 59.
- Pribram, C. F., østr. historiker 396.
- Primkenau, schlesisk gods 670.
- Procida, Giov., ital. læge, diplomat 151.
- Prittitz, K. v., preuss. general 603, 611, 614—20, 626, 628, 631.
- Præsto amt 412.
- Ptolemaios, gr. geograf 154.
- Puggaard, H., grosserer 605, 627. — Rud., grosserer 626, 628.
- Putmølle (v. Flensborg) 211, 213, 227.
- Pyrenæerne 156.
- Pürschel, V., politiker 403.
- Q**azwinî, arab. geograf 154.
- Quaade, G. J., diplomat 30, 39.
- Quistgaard, M., godsejer 640.
- Qurayş, arab. stamme 689—90.
- R**aben, P., søofficer 307.
- Ramel, Henrik, rigsråd 575—76, 580—81, 599.
- Ramløse len 456.
- Randers 262.
- Rangstrup, Nr. og Sdr. h. 226.
- Rantzau, Cai, vicekansler 646. — Chr., lensmand 317, 322. — Gerd, statholder 580—81. — Hans (= Henneke?), ridder 557. — Henrik, statholder 581—82, 586—88, 592, 595, 600. — «Ilyænæ» Hansdatter 557.
- Rasch, C., højesteretsassessor 307.
- Rasmussen, Edit, arkivar 392. —

- Sev., embedsmand 299—300, 307, 311.
- Rathgen, J. B. H., slesv.-holst. embedsmand 620.
- Ratzeburg (Lauenburg) 529, 533, 540.
- Ravensberg, Joh. Jepsen, bisp 439.
- Ravnholt (sb., Strukstrup h.) 195, 206—07.
- Reedtz, H. C., diplomat, minister 2—5, 9, 16—30, 32—39, 42—58, 60—68, 70—72, 75—77, 79—80, 409, 618—19. — P., kansler 272.
- Reff, Niels Iversen, ridder 191.
- Refslund, H. C., student 104.
- Regelsen, P., købmand 307.
- Regenburg, Th. A. J., departementschef 96, 671, 678.
- Rehna (Mecklenburg) 660.
- Render (Brylle s., Odense h.) 341.
- Rendsborg 7, 10, 12—14, 21, 37, 58, 98, 410, 604, 618, 622, 625, 627—28, 641, 647, 657, 666—67, 671, 683.
- Resen, Hans Poulsen, bisp 597.
- Reval 122, 257, 366, 654—55, 660, 663.
- Reventlou-Pretz, Fr., greve, statholder 22, 44, 47—48, 64, 73, 97, 101, 605, 620, 622—23, 631, 671.
- Reventlow, C. D., statsmand 143, 640. — Conrad, greve, storkansler 272, 288—90, 294, 297—300, 307, 311. — Eug., greve, diplomat 7, 36. — F. D., greve, diplomat 409. — Th., t. Jersbeck, greve, politiker 10, 40, 42, 59, 63, 67, 71—72, 80.
- Ribbing, G., sv. journalist 509—12.
- Ribe 135, 231, 412, 440.
- Rich, E. E., eng. historiker 514.
- Richardson, H. G., eng. historiker 423.
- Richter, P., ty. arkivmand 497.
- Ridderup (Breklum s., Bredsted a.) 228.
- Riegels, H. C., civilguvernør 99.
- Riga 662.
- Rigsarkivet 2, 96—97, 105, 271, 526, 572, 607, 699.
- Rike, kannik 187—89.
- Ringe (Nr. Næraa s., Skam h.) 340.
- Ringsted 378. Se også Sjælland, landsting.
- Rinkenis (Svans s., Svans) 174.
- Risbrig (Haksted s., Vis h.) 227.
- Risby (sb., Svans) 169—71. — h. 215.
- Rise (sb., Ris h.) 192.
- Risum (sb., Bøking h.) 195, 197, 219, 223.
- Ritter, G., ty. historiker 707—09.
- Rixtorp, Godschalk, bisp i Lübeck 161.
- Robespierre, M. de, fr. statsmand 159.
- Rode, H., digter 605. — Margrethe (f. Lehmann) 605. — O., politiker 605.
- Rogers, Dan., eng. diplomat, antikvar 577, 579, 585—90, 592—95, 599—600.
- Rollo, vikingekonge 596.
- Rom 149, 440, 529, 555.
- Romer, Henrik, notar 525, 555—57.
- Roos, J. E., fl. arkivmand 147.
- Roosevelt, F. D., am. statsmand 483.
- Rorslev (Nr. Næraa s., Skam h.) 339.
- Rosenborg slot 566.
- Rosencreutz, H. H., embedsmand 307—08.
- Rosenkrantz, Holger, d. lærde, rigsråd 415. — Jens, landsdommer 292, 308. — Niels, general 704. — Niels, udenrigsmin. 495.
- Rosenthal, E. I. J., am. orientalist 156—57.

- Roskilde 127, 133, 412, 427, 431, 436, 441—42, 460, 462, 563, 588.
— bispestol og stift 127, 429—30, 432—35, 438—40, 448—49, 459, 465, 563, 571. — St. Claræ kloster 447. — adel. jomfrukloster 704.
- Roslin, A., sv. maler 510.
- Rostgaard, J., embedsmand 308.
- Rostock 558, 594, 649, 652—53, 655—56, 663—64.
- Rostovtzeff, M., russ.-am. historiker 422.
- Rothe, C. P., embedsmand, hist. forf. 81—82, 84—88, 91, 94—95, 358, 361.
- Roussell, Aa., overinsp., dr. phil. 412.
- Ruggesgaard (Nr. Brarup s., Struktstrup h.) 210—11.
- Rumohr (Holsten) 667.
- Rumohr, W., slesv.-holst. politiker 676.
- Rumjanzow, P. A., russ. general 654—57.
- Runciman, sir S., eng. historiker 147—52.
- †Rungholt (Norstrand) 223.
- Rurik, sv. sagnkonge 483—84.
- Ryberg, N., handelsmand 476.
- Rydberg, O. S., sv. historiker 521—22, 544—49, 551—52, 557—58, 568—70, 572.
- Rye, O., general 626.
- Rügen 252, 256, 267.
- Rüsensten, baroni 293.
- Rødning (sb., Rødning h.) 101, 677.
- Römeling, R. V., da.-no. officer 660.
- Romer, O., astronom, embedsmand 290, 308.
- Ronne 700—03.
- Rörig, F., ty. historiker 485.
- Rötger, F. J. H., borgmester 19.
- Saba, holl.-vestind. o 481
- Sachsen 650.
- aš-Šāfiʿi, Muh. b. Idris, arab. jurist 685—86, 691.
- Sagnac, Ph., fr. historiker 158.
- Saint-Germain, Cl. L., fr. greve, officer 644, 646—49, 651—53, 656, 658, 660—61, 663—65.
- Sakskøbing 447.
- Saldern, C. v., holst.-russ. statsmand 653.
- Sames, C. V., officer 659.
- Samsø 258.
- Samuelsson, K., sv. historiker 490, 492.
- Samwer, K., slesv.-holst. politiker 411.
- Satrup (sb., Satrup h.) 216, 228.
- Sattler, R.-J., ty. historiker 519.
- Sauvaget, J., fr. orientalist 710.
- Saxo, da. historieskriver 592—93, 696. — Annalista, ty. historieskriver 148.
- aš-Šaybāni, kufisk jurist 691.
- Sayles, G. O., eng. historiker 423.
- Schacht, J., belg. orientalist 686.
- Schack, H., greve, officer 308.
- Schade, P., rektor, hist. samler 413.
- Scharff, A., ty. historiker 498.
- Scheel, N. L., regeringspræs. 20, 97.
- Schepelern, H. D., musæumsinsp. 358—61, 415—16.
- Schieder, Th., ty. historiker 417—19.
- Schindel, W. v., overhofmester 288—89, 308.
- Schleiden, R., slesv.-holst. diplomat 1, 11, 13—15, 17, 21, 46—48, 58—64, 73, 410, 612—13.
- Schleinitz, A., preuss. diplomat 674.
- Schlieffen, A. v., ty. officer 708.
- Schlutup (v. Lübeck) 658—59, 661, 666—67.

- Schmerling, A. R. v., østr. minister 75.
- Schmettau, H. V., greve, officer 644, 660—61, 663, 665, 667.
- Schmidt, A., tegner 404. — J. Boisen, stadsarkivar 81, 93. — M. T., købmand 98—99.
- Schmökkel, H., ty. orientalist 517—18.
- Schrader, L. F. G., ty. politiembedsmand 33.
- Schreiner, J., no. historiker, prof. 483, 485—86.
- Schröder, W., ty. notar 530—31.
- Schüddekopf, O.-E., ty. historiker 518.
- Schult, D., embedsmand 308.
- Schwartau (Lübeck) 659, 661, 666—67.
- Schwartz, I. W., ty. købmand 616, 622—27.
- Schwedt (Pommern) 656.
- Schwerin 251, 649, 652, 655, 664.
- Schweriner-søen 647, 652, 657, 663.
- Schütt, O., ty. arkivmand 704.
- Schøller, G., officer 34.
- Schönberg (Lauenburg) 529, 659—60.
- Scrymgeour, sir J., skotsk officer 580.
- Seaton, E., eng. litteraturhistoriker 590, 593, 598.
- Segeberg (Holsten) 587, 648, 666—68.
- Sehested (sb., Egernfærde h.) 216. — Chr., oversekretær 289—90, 292, 308. — Christoffer, hofmarskal 308. — Sten Maltesen, rigsmarsk 581.
- Seippel, A., ty. orientalist 152.
- Selskab for Fædrelandets Historie, Det kgl. da. 413.
- Selskab for dansk Kulturhistorie 413.
- Selskab for Københavns Historie og Topografi 413.
- Selskabet for Udgivelse af Kilder til da. Historie 413.
- Selsø, hgd. (Horns h.) 638.
- Semmingsen, I., no. historiker 491.
- Septimanien 156.
- Septimius Severus, rom. kejser 112—13, 117—18.
- Sevilla 155.
- Sicilien 152.
- Sicre, generaladjutant 83, 94.
- Siegebert de Gembloux, belg. historiskriver 148.
- Siggard, N., bureauchef 142.
- Sigismund, ty.-rom. konge 443—44, 462—63, 528—29, 536.
- Sild 620, 682.
- Silkeborg 507.
- Sinclair, Andrew, lensmand 580.
- Siseby (sb., Svans) 201.
- Sjælland 129, 133, 241, 293, 315, 322, 331, 391, 461, 466, 557, 561—62, 565, 633. — landsting 373—75, 378, 390—91, 437, 440, 449, 555, 557.
- Sjøqvist, V., overarkivar, mag. art. 107, 678.
- Sjørrind (sb., Hundborg h.) 501.
- Skåne 261—63, 292, 561, 565.
- Skade, Claus Henriksen, lensmand 456—57.
- Skagen 250.
- Skalholt (Island) 427.
- Skam h. 316, 324, 327, 332, 334, 348, 352—53.
- Skamby (sb., Skam h.) 338, 345—46, 352—53.
- Skammel Torstensøn 253.
- Skanør 127, 137, 429.
- Skarreborg (Thy) 501—02.
- Skau, L., sønderj. politiker 104.
- Skautrup, P., filolog, prof. 523.

- Skeby (sb., Lunde h.) 337, 352—53.
 Skeel, adelsslægt 704. — Berte (g. m. N. Rosenkrantz) 704. — Holger, stiftamtmand 704. — Mogens, stiftamtmand 289. — Otto, embedsmand 308—09.
 Skelde (Broager s., Nybøl h.) 209, 225—26, 229.
 Skelskør 124—30, 134—36, 138—39.
 Skene, John, skotsk jurist 577, 581, 585, 599.
 Skodsbøl (Broager s., Nybøl h.) 195, 197, 225.
 Skomager, Jørgen, jurist 577, 589.
 Skondelev, Johan, bisp 442, 533.
 Skovby h. 316, 320, 324, 326—28. — (Lojt s., Ris h.) 190—91. — (St. Michaels lands., Slesvig?) 178—79. — (Svans s., Svans) 173, 238. — (Sørup s., Ny h.) 195.
 †Skovbølling (Vinding s., Holmans h.) 231. — Skovbølling gaard 232.
 Skovgaard (Ordrup) 627.
 Skrubbeltrang, F., lektor, dr. phil. 239, 392.
 Skrydstrup (sb., Gram h.) 226.
 Skyum-Nielsen, N., univ.-lektor, cand. mag. 121—33, 367, 382, 571.
 Skærup (sb., Holmans h.) 232—33.
 Slabenhagen (Dänischwold) 216.
 Slagelse 553.
 Slange, N. P., kanc. embedsmand, historiker 300, 636—37.
 Slesvig by 23—24, 26, 34—36, 64, 75—76, 97—98, 101, 103, 146, 161, 170, 174, 177, 180, 185, 192, 195—202, 204, 217, 220—21, 252, 606, 616, 622, 625—26. — domkapitel 161—244. — hertugd., se Sonderjylland, Nordslesvig og Sydslesvig.
 Smed, Hemming, borgmester 450.
 Smiter, kannik 194.
 Smith, O., musæumsmand 412.
 Smørum h. 315.
 Snarup (Tumby s., Strukstrup og Maarkær hh.) 210, 228.
 Snattebøl (Læk s., Kær h.) 191, 208.
 Snestrup (Paarup s., Odense h.) 340.
 Snorre Sturlason, no. historieskriver 696.
 Sofie Magdalene, sv. dronning 509—12.
 Soininen, A. M., fi. historiker 493.
 Sokkelund h. 315—16.
 Solt, Ll. (sb., Ugle h.) 170, 172, 212, 228. — St. (sb., Ugle h.) 170, 172, 238.
 Solved (Brekum s., Bredsted a.) 205, 227.
 Sorø 2, 448. — amt 412. — kloster 164. — akademi 633—34, 678.
 Span, H., søofficer 309.
 Sparre, Niels Jensen, væbner 450. — Torben Jensen, slotshovedsmand 450, 524—25, 557.
 Spiridow, russ. admiral 655, 663.
 Sponneck, W., greve, politiker 98, 103, 604.
 Spooner, F. C., brit. historiker 515.
 Spuler, B., ty. orientalist 710.
 Stade 586.
 Stadum (Kær s. og h.) 174—75.
 Staël-Holstein, Germaine de, fr. forfatterinde 511. — J. A., livlandsk officer 81—85, 89—94, 358—61.
 Stampe, H. J., rådmænd 309.
 Stauning, Th., politiker 398.
 Stavenhagen (Mecklenburg) 656.
 Stedmann, K., ty. rigskommissær i hertugd. 46—47, 56, 58—61, 63—67, 71—76, 80.
 Steeg, Aage, t. Ølseagle 557. — Mette Aagesdatter 557.
 Steenberg, J., musæumsmand, dr. phil. 412.

- Steenstrup, Johs., historiker, prof. 236, 695.
- Steenholdt, Th. H., slesv.-holst. stænderdep. 620—21.
- Stegehus 555.
- Stemann, Chr. v., amtmand 102. — P. Chr. v., amtmand 699—703.
- Sten Bengtsson, sv. ridder 524, 545.
- Stenbjerg (Ny h.) 209, 228.
- Stenfelt (Ulsnæs s., Slies og Fysing hh.) 177, 238.
- Stenløse (sb., Odense h.) 324.
- Stensby (Kallehave s., Baarse h.) 257. — (Skamby s., Skam h.) 345.
- Sterup (sb., Ny h.) 197.
- Stettin 25, 44, 366, 655—56.
- Stewart of Houston, Wm., skotsk officer, diplomat 580—81.
- Stibbolt, F., skibskaptajn 481.
- Stiefken, L., skibsreder 309.
- Stjerna, K., sv. arkæolog 695.
- Stiesdal, H., musæumsinsp., cand. mag. 499—500.
- Stige (sb., Lunde h.) 328, 337, 346.
- Stockholm 370—72, 379, 386, 496, 511.
- Storm, Th., frisisk digter 682.
- Stormarn 641.
- Stralsund 655.
- Strangesen, Ebbe, rigsråd 390—91.
- Strebkov, P., russ. officer 700.
- Strugshede (Halland 127, 137.
- Strukstrup (s.- og h.-by) 197, 211.
- Strukum (Brekum s., Bredsted a.) 206, 228.
- Stubbs, Wm., eng. historiker 423.
- Sture, Sten, d. y., sv. rigsforstander 387.
- Sturshøghc (Rise h.) 191.
- Stuve, B., embedsmand 309.
- Stöcken, Chr. E. v., admiral 309.
- Stør, ty. flod 647, 657.
- Suffolk 425.
- Suffolk, H. Howard lord, eng. udenrigsmin. 473—75, 477.
- Suhm, P. F., historiker 130—31.
- Sundeved 609.
- Suttensberch (Rise h.) 191.
- Svaning, H., kgl. rigshistoriograf 138—40, 366, 577.
- Svartstrøm (Siseby s., Svans) 173, 214—15.
- Svave, P, diplomat, rigsråd 578.
- Svavsted (Stapelholm) 167, 205.
- Sveistrup, H. K. K., præst 677.
- Sven Aggesøn, historieskriver 265.
- Svendborg 455.
- Svenningsen, N., udenrigsmin. dir. 701.
- Swensberch (Rise h.) 191.
- Svendsby (Sørup s., Ny h.) 178.
- Svendstrup (Als Nr. h.) 230.
- Swinemünde 655—56.
- Sybel, H. v., ty. historiker 417—19.
- Sydenham, E. A., eng. numismatiker 115.
- Sydslesvig 102, 227, 234, 243, 671—75.
- Syme, sir R., eng. historiker 420—21.
- Sywende Bentson (Neb), væbner 450.
- †Sywertmanripe (Lundenberg h.) 172—73, 178, 182, 222—23.
- Söderlund, E., sv. økon. historiker 483.
- Søgaard, hgd. (Hillerslev h.) 501.
- Søve Nielsen (Spore), væbner 450.
- Sølvesborg 368—69, 371, 562—63, 565.
- Sønderborg 23, 34—42, 44, 49, 51, 60, 64, 127—29, 135—36, 409.
- Sønderjylland 4—7, 9, 12—13, 15—17, 20, 23—25, 27—33, 40—43, 48—49, 51, 53—54, 57—58, 63,

- 74—75, 77—79, 96—104, 109—10, 136, 142, 144, 161—248, 250, 255—56, 259—61, 263—64, 266—68, 401, 407—11, 453, 461, 466, 520, 555, 561, 569, 602, 608—10, 622, 624, 627, 645, 647, 667, 670—75, 682—83.
- Sørensen, Peder, læge 582—83, 589—90, 594, 599—600.
- Sørup, (sb., Ny h.) 187—89, 209.
- Søst (Zost, Ris s. og h.) 192.
- Taainge (Doslandia) 178, 180.
- Tacitus, Corn., rom. historieskriver 114, 420—21.
- Talḥah, kalifprædent 691.
- Taranger, A., no. retshistoriker 522—23, 560, 566.
- Tating (sb., Ejdersted) 186.
- Tersnæs (Ulsnæs s., Slies og Fysing hh.) 207, 228.
- Tessin (Mecklenburg) 656. — C. G., sv. embedsmand 83.
- Tetenbøl, Gl. (sb., Ejdersted) 185, 220, 223. — Ny (sb., Ejdersted) 185.
- Tetz (Rosengaard) af Kværkeby, ridder 450.
- Theophilus, Nic., jurist, diplomat 577.
- Thermøhlen, J., kommerceråd 286.
- St. Thomas 481.
- Thomsen, Birgit N., cand. mag. 676. — Chr. Jürgensen, arkæolog 412. — Rudi, prof., dr. phil. 115, 117.
- Thorsen, Sv., folketingssek. 679—82.
- Thorskjeld (Havetofte s., Strukstrup h.) 210, 228.
- Thorsted (sb., Slies h.) 174, 238.
- Thorsøe, A., historiker 1.
- Thott, Knud, embedsmand 309.
- Thy 499—501.
- Tillisch, F. F., embedsmand, politiker 34, 51, 68, 103, 671—72, 684.
- Timme Lauridson (Abildgaard), adelsmand 253.
- Tirpitz, A. v., ty. storadmiral 708.
- Tisted amt 499—504.
- Toderup (Særslev s., Skovby h.) 346.
- Toke Nielsen, no. kannik 523, 531, 549, 553, 559, 657.
- Tolk (sb., Strukstrup h.) 187—88, 199—200, 210, 224, 228, 238.
- Tolstrup (Næsborg s., Slet h.) 230.
- Tommerup (sb., Odense h.) 340, 343.
- Tordenskjold, Peder, søofficer 81—95, 358—61.
- Torp (Risby h.) 195, 215—16, 228, 232, 239. — (Kolstrup s., Tørrild h.) 231. — (Tisted lands., Hundborg h.) 501.
- Torup (Lunde h.) 336.
- Tout, T. F., eng. historiker 422—23.
- Trajan, rom. kejser 113, 118.
- Tranbøl (Eskris s., Ny h.) 208.
- Tranekær len 332.
- Trave, ty. flod 648—49, 653, 658—60, 664—65, 668.
- Travemünde 17, 64, 651—53, 657—58, 662, 667.
- Travendahl, slot (Holsten) 649.
- Treitschke, H. v., ty. historiker 418.
- Trelstorp (sb., Bredsted a.) 183—84, 206.
- Tremsmühle (v. Lübeck) 659, 667.
- Trendbergh, se Trindbjerg.
- Treptow (Pommern) 656.
- Treschow, G., no. embedsmand 284.
- Trier, H., politiker, pædagog 681.
- Trindbjerg (Trendbergh, Rise h.) 191.
- Trolle, Arvid, sv. rigsråd 369—70, 373. — Jacob, ridder 316.
- Truestrup, gods (Ramløse h.) 456, 458—59.
- Tryggvælde len 594.

- Trøstrup-Korup s. (Odense h.) 324, 340.
- Tscherning, A. F., officer, politiker 77, 103, 108, 606, 610—11, 615—18, 621, 624, 628—29.
- Tudor, eng. kongeslægt 515.
- Tudse h. 316.
- Tumby (sb., Maarkær og Strukstrup hh.) 174—72, 538.
- Turner, Peter, eng. læge 583, 590, 599.
- Tvede (Tolk s., Strukstrup h.) 212, 228, 239.
- Tyge, bisp af Århus 130—31. — bisp af Børglum 253.
- Tønder 6, 99, 103, 699, 701. — amt 682.
- Tønnesen, K. D., no. historiker 158—60.
- Tønning 186, 219.
- Tørning (Gram h.) 226.
- Ugerslev (sb., Skam h.) 340, 350, 352—53.
- Ugle h. (Vyelherrit) 205.
- Uglvig (Jærne s., Skadst h.) 414.
- Ulfeld, Leonora Christine, grevinde 416. — Margrethe (g. m. Niels Juel) 704.
- Ulfstand, Jacob Gertsen, ærkebisp 524. — Oluf Holgersen, lensmand 322.
- Ulkebøl (sb., Als Sdr. h.) 228.
- Ullerup (Nybøl h.) 213.
- Ulsnæs (sb., Slies og Fusing hh.) 177, 180, 185, 207, 238.
- Ulstorp (Ejdersted) 186.
- Ultzburg (Holsten) 648.
- Ulvesbøl (sb., Ejdersted) 185, 223.
- ‘Umar I, kalif 691.
- Ummayyaderne, kalifdynasti 157.
- Ungern-Sternberg, E. W. R., baron, russ. diplomat 2, 10—11.
- Universitetsbiblioteket 676.
- Uppsala 529.
- Ur (Chaldæa) 517—18.
- Uranienborg (Hven) 580.
- Urban II, pave 149.
- Ure (Brande s., Nørvang h.) 232.
- Ursin, H. generalfiskal 636.
- Usedom 656, 664.
- Usinger, R., ty. historiker 252.
- Ussher, J., irsk ærkebisp 592.
- Utholm h. (Frisland) 220.
- Utterström, G., sv. historiker 488—491.
- Wahren** (Mecklenburg) 655—56, 661, 663—64.
- Valdemar II (Sejr), da. konge 251—52, 254, 259. — d. unge, da. konge 252, 254. — III Eriksøn, da. konge 188, 246—49, 254, 260—61, 264, 266. — IV (Atterdag), da. konge 231, 235, 247, 258, 261—64, 463, 501, 536, 556, 563. — (II) Eriksøn, hertug af Sønderjylland 123—30, 134—39. — IV, hertug af Sønderjylland, se Valdemar III, da. konge. — (V) Eriksøn, hertug af Sønderjylland 235.
- Valkendorff, Christoffer, rigshofmester 589.
- Wallace, John, skotte 581.
- Valois, fr. kongeslægt 515.
- Walsingham, Ths., eng. historie-skriver 587, 596, 600. — Ths., eng. statsmand 579, 588.
- Varberg 262.
- †Ware (Bov s., Vis h.) 198, 200.
- Warleberg (Gettorf s., Dänischwold) 174.
- Warnau (Mecklenburg) 652—53, 656, 661, 663.
- Warnemünde 653, 663.
- Warnstedt, Ad. v., kancellidep. 10,

- Vedel, A. S., historieskriver 584, 589, 591—93, 596, 600. — Herman, maler 681. — P., udenrigsmin.dir. 678.
- Wedel, G. W., feltmarskal 309.
- Wegener, C. F., geheimearkivar 593.
- Weibull, M., sv. historiker 695. — L., sv. historiker, prof. 567, 695—99.
- Weichsel 654, 664.
- Weimar, V., ty. historiker 407—11.
- Vejbæk (Lundtoft-Vis hh.) 198, 200, 225.
- Vejle 603, 616. — amt 603, 605, 608.
- Vellinge (Bedeslev s., Skam h.) 338.
- Welt (sb., Ejdersted) 186.
- Vemmetofte, hgd. (Fakse h.) 416.
- Vendsyssel 632—33.
- Wendt, F. W., generalsekr. 694.
- Venusin, J. J., historieskriver 583—84, 596—98, 600.
- Werlauff, E. C., historiker 245—46.
- Verninge (sb., Odense h.) 341, 353.
- Veseby (Hyrup s., Husby h.) 170, 238.
- Vespasian, rom. kejser 112.
- Vesterby (Grindløse s., Skam h.) 339.
- Vesterhavet 641, 675.
- Vesterlandfør 683.
- Vestermark (St. Petri s., Ejdersted) 185, 223.
- Westert, se Vestre.
- Westminster 596.
- Westmoreland, J. F. lord, eng. diplomat 2, 18, 42, 45—46, 48—49, 55, 61, 71, 80, 408—09, 601.
- Vestre (Westert, Ladelund s., Kær h.) 208.
- Weybye, T. F., officer 643.
- White, L., am. historiker 422.
- Wibe, D., oversekretær 289—90, 292, 297—98, 300, 309.
- Viborg 84, 125, 260, 555.
- Vichtel (Mecklenburg) 652, 660.
- Vidaa (Bøking h.) 219.
- Wien 8, 58, 105, 298, 496.
- Vienna (Frankrig) 254.
- Vieregg, C. H. v., embedsmand 309—10.
- Vigerslev (sb., Skovby h.) 317.
- Wilcke, J., numismatiker 393.
- Wildenbruch, L. v., preuss. officer 9, 16—18, 20—22, 24—26, 33, 35—38, 56, 79—80.
- Vilhelm I Erobreren, eng. konge 596.
- Wilhelm I, ty. kejser 674. — II, ty. kejser 707—08. — hertug af Braunschweig-Lüneburg 546.
- Willerslev, K., mag. art. 392.
- Willoughby of Eresby, P. B. lord, eng. officer, diplomat 575, 579, 582.
- Vilsbæk (Lundtoft-Vis h.) 198.
- Wilson, Ch., eng. historiker 489.
- Vilstrup (sb., Haderslev h.) 187—89. — (sb., Brusik h.) 232—33.
- Wiltshire 425.
- Vindeby (sb., Lolland Nr. h.) 293.
- Vinding, Poul, jurist 310.
- Winterfeldt, H. O. v., godsejer 293.
- Vippetorp (Eskris s., Ny h.) 219.
- Wirland (Estland) 430.
- Wismar 44, 64, 534, 647, 649, 652—53, 655, 657, 660, 663.
- Witswort (sb., Ejdersted) 186, 201.
- Wittow (Rügen) 256.
- Witzlau III, fyrste af Rügen 256.
- Wladislav IV, polsk konge 443.
- Wodroff, G. J., officer 284.
- †Voitriith (Kolstrup s., Torrild h.) 231—32.
- Voldborg h. 563.
- Wolfshagen (Pommern) 656.
- Vollerwik (sb., Ejdersted) 186.
- Wollin 656.
- Volstrup (Ll. Solt s., Ugle h.) 170, 238.

- 22—23, 408. — K. L., amtmand 102.
- †Wartinghusen (Sdr. Gøs h.) 218.
- Washington, G., am. statsmand 468.
- Watt, Wm. M., eng. orientalist 688, 690.
- Vaus of Barnbarroch, P., skotsk gesandt 576, 579, 581.
- Vedby (Sønderse s., Skovby h.) 350.
- Wooley, sir L., eng. arkæolog 517.
- Vordingborg 455—57, 565.
- Worm, Ole, læge, antikvar 226. — W., embedsmand 310.
- Wormskiold, P., embedsmand 639.
- Vormstrup (Løgsted s., Slet h.) 230.
- Worsaae, J. J. A., arkæolog 413.
- Wrangel, F. H. E., preuss. general 5, 11—12, 14, 21—29, 34—35, 37, 43, 47, 78, 615.
- Vrints-Treuenfeld, M. A., østr. diplomat 410.
- Vulcanius, B., holl. lærd 590—91, 594.
- Wulff, Jens, kniplingskræmmer 100—01.
- Wulfstan, ang.-sachs. rejsende 700.
- Wust, A., assessor 310.
- Wuthmann, ty. officer 702—03.
- †Wybon (Lundenberg h.) 195, 223.
- Vyelherrit, se Ugle h.
- Wynn, sir H., eng. diplomat 3, 5, 9—11, 18, 29—30, 32, 38—39, 41—42, 44, 48, 50, 72—73, 76, 601, 606—08, 611—13, 619.
- Würger, J., skibsreder 310.
- Væde (Vævlinge s., Skovby h.) 345.
- Västergötland 491, 493, 565.
- Växjö 429.
- al-Ya'qūbī, arab. geograf, hist.skriver 155.
- Yemen 690.
- Young, P., skotsk lærd 575, 579—81, 583—84, 599.
- Yorck, H. D. L., preuss. feltmarskal 25.
- York 424.
- Yorkshire 425.
- Yrwing, H., sv. historiker 132—41.
- Ysted, se Isted.
- †Yvelek (sb., Frisland) 194—95, 223.
- Zahrtmann, C. C., admiral, minister 43.
- Zost, se Søst.
- az-Zubayr, kalifprætendent 691.
- Ægina 111.
- Ærø 53, 55—57, 63, 65—67, 71, 99, 163, 178, 220, 228, 238.
- Øhberg, A., sv. historiker 492.
- Ølund (Skeby s., Lunde h.) 337.
- Øm kloster 141.
- Ørbæk, Ø. (Kornum s., Slet h.) 230.
- Øresund 262, 482, 602, 696.
- Ørreslev (Sønderse s., Skovby h.) 350. — (Skeby s., Lunde h.) 227.
- Ørslev (sb., Ringsted h.) 558.
- Ørsted, A. S., jurist, politiker 684.
- Ørum, borg (Hassing h.) 501.
- Österbotten 493.
- Østersøen 256, 515, 646, 651—52, 662, 666, 674.
- Østrup (sb., Lunde h.) 336, 343, 348, 352—53.

Rettelser

til Historisk Tidsskrifts 11. række 6. bind.

- S. 3, l. 4. Charles Wynn, læs: Henry Wynn.
S. 10, l. 22. Charles Wynn, læs: Henry Wynn.
S. 25, l. 4. Jorck, læs: Yorck.
S. 104, l. 27. H. F. Refslund, læs: H. C. Refslund.
S. 153, n. 3. s. 154 n., læs: s. 156 n. 1.
S. 184, n. 64. Oldenhever, læs: Osterhever.
S. 226, l. 10. Arvard, læs: Arvad.
S. 246, l. 3f. unictur nee, læs: unietur nec.
S. 246, l. 14. Loeus, læs: Locus.
S. 254, n. 1. Strs., læs: Stds.
S. 255, l. 20. til kongen, læs: til »kongen.
S. 263, l. 2. ae, læs: ac.
S. 286, l. 18. Heidemand, læs: Heidemann.
S. 365, l. 38. Ståtte, læs: Ståtte.
S. 370, l. 25. Hartvig Krummedige, læs: Henrik Krummedige.
S. 421, l. 16. Symes', læs: Syme's.
S. 423, l. 3. hans, læs: hendes.
S. 441, n. 3. 1503, læs: 1603.
S. 488, l. 17. Heescher, læs: Heckscher.
S. 489, l. 21. professor, læs: professor.
S. 499, l. 21. of, læs: og.
S. 505, l. 20. Lavadan, læs: Lavedan.
S. 517, l. 35. kort:-), læs: kort.).
-

Oversigt over
Indholdet af Historisk Tidsskrift
 11. række, I—VI. bind

I. Afhandlinger, småstykker, oversigter og
 meddelelser.

Side

Aakjær, Svend: Korntiende og kornareal i det 14. århundrede. (With summary)	II, 435—466, III, 176—209
Achelis, Thomas, O: Den danske Undervisning i Slesvig-Holstens højere Skoler i den preussiske Tid (1864—1920). (Mit Zusammenfassung).	IV, 395—407
Andersen, Emilie: En Bemærkning til »Moderne Engelsk Historikerskole. Økonomisk Historie. Nogle Aspekter«	III, 313—314
Andersen, J. Oskar: Skibykrønikens Kildeforhold og Affattelsestid	I, 1—149, 334—447
Andersson, Ingvar: Hannibal Sehested. Anteckningar kring en biografi	II, 405—434
Bagge, Povl: Bidrag til den sociale menneskeevurderings historie i Danmark under enevælden (Mit Résumé)	III, 649—692
Bøggild-Andersen, C. O.: Studier over Povl Helgesen I: Nogle Skibykrønike-problemer. (With summary).	V, 1—109
Bruun, Henry: Abraham Brodersen. (Avec résumé)	III, 48—136
— Biskop Jens Andersen (Lodehat) som oppositionsfører. (Avec résumé)	VI, 427—466
— Kalundborgvidissen 1425 af Kalmarunionsbrevet 1937. (Avec résumé)	VI, 521—573
Christensen, Aksel E: Feudalismen i nyere forskning.	IV, 415—417
Christensen, C. A.: Estrids og dronning Margrethes gaver til Roskilde kapitel. (With summary)	III, 450—462
— De to sognelister i Roskildebispens jordebog. (With summary)	III, 569—582
— Har Valdemar 4. Atterdag i 1342 benyttet titlen: greve af Holsten og Stormarn? (Mit Zusammenfassung)	IV, 69—76

Christensen, C. A.: Stig Andersens benyttelse af Valdemar Atterdags segl og forudsætningerne for salget af Estland i 1346. (Mit Zusammenfassung) V,	381—428
— Krisen på Slesvig Domkapitels jordegods 1357—1437. (Mit Zusammenfassung) VI,	161—244
Dalgård, Sune: Mikrofotografering i videnskabens tjeneste. III,	601—608
— Salpeterolden af 1638—39 og den private spekulationshandel bag den. (With summary) IV,	313—351
— Rijks Geschiedkundige Publikatiën. Nederlandsk statsligt udgiverarbejde gennem et halvt århundrede. IV,	417—424
— Nogle konserveringsproblemer i Dansk arkivvæsen. IV,	640—653
— Østersø, Vestersø, Nordso og Dominium maris Baltici & maris Septentrionalis 1638. (With summary) V,	295—320
Danstrup, John: Kampen om den danske Hær 1740—66. II,	1—60
Duin, J. J.: Norsk-danske religionsforhandlinger i Paris under Kristian IV. (1647). (Avec résumé) III,	234—255
Ellehøj, Svend: Olav Tryggvasons fald og Venderne. (Mit Zusammenfassung) IV,	1—55
Fabricius, Knud: Christian IV og det nederlandske Gesandtskab 1939. I,	150—167
— »Terror panicus« og Christianstads Undsætning 1678. II,	467—492
— Skånsk indvandring til Sjælland i slutningen af 1600-tallet. (With summary) III,	349—378
— Kr. Erslevs tolkning af den såkaldte Constitutio Valdemariana. (Mit Zusammenfassung) VI,	245—268
Fink, Troels: C. N. Davids optegnelser om den politiske situation i dagene efter Christian IX.s tronbestigelse. (With summary) III,	1—47
— Svar til Harald Jørgensen. (With summary) III,	554—568
Friis, Astrid: Moderne engelsk historikerskole. Økonomisk historie. Nogle aspekter. II,	268—298
— Økonomisk historie og professor Eli F. Heckscher. II,	540—546
— Svar (til Emilie Andersen) III,	315—316
— Den niende internationale historikerkongres. — Det nordiske historikermøde i Göteborg. — Universitetslærermødet på Lysebu III,	595—601
— Christian Molbech og Historisk Tidsskrift. IV,	408—415
— Den tiende internationale historikerkongres. IV,	654—656
Fussing, Hans H.: Øernes befolkning under Karl-Gustavkrigen. En Kirkebogsundersøgelse I,	287—333
— Skiftevesenet på sjællandske lovs område og bobrud og forlov på Møn i 1600-tallet. (With summary) III,	210—234
Gissel, Svend: Samtidige Biografer over Niels Kaas. II,	85—111

Glamann, Kristof: Studie i Asiatisk kompagnis økonomiske historie 1732—1772	II, 351—404
— Om kapitelstakst og kornmål. (With summary)	IV, 489—505
Grandjean, Louis E.: Hollandismer blandt søkortets stednavne	II, 131—134
Gravesen, Chr. B.: Hallandslistens naturalieværdier. (Mit Zusammenfassung)	V, 596—617
Hammerich, Louis L.: Hvem var Martinus de Dacia? (Mit Zusammenfassung)	IV, 56—69
Hasselrot, Bengt: Hvem var forfatteren til Sur le système continental et sur ses rapports avec la Suede? (Avec résumé)	III, 255—275
Helesen, Henning: Joachim Rønnows Dødsaar	II, 73—84
Hjelholt, Holger: Johann Gustav Droysen og hans Deltagelse i den slesvig-holstenske Bevægelse. Nogle Betragtninger	I, 581—601
Flensborgs »anerkendelse« af den provisoriske regering. (Mit Résumé)	III, 379—396
— Selskabet til udgivelse af kilder til dansk historie 1887—1952	III, 588—595
— Om originalmanuskriptet til Leonora Christinas franske selvbiografi. (Mit Zusammenfassung)	IV, 367—375
— Om opfattelsen i det 18. århundrede af Slesvigs statsretlige stilling	IV, 636—639
— Carl Moltke og dannelsen af helstatsministeriet i januar 1852 (Mit Zusammenfassung)	V, 245—294
— Om tilblivelsen af fællesregeringen for hertugdømmerne af 27. oktober 1848. (Mit Zusammenfassung)	VI, 1—80
— Orla Lehmann i slesvig-holstensk fangenskab. (Mit Zusammenfassung)	VI, 601—631
Hvidtfeldt, Johan: Augustenborgernes og Glücksborgernes arkiver	III, 583—587
Ilsoe, Harald: Gesandtskaber som kulturformidlende faktor. Forbindelser mellem Danmark og England-Skotland o. 1570—1607. (With summary)	VI, 574—600
Johansen, Arne Odd: Kong Christian I.s forbundspakt med Karl den Dristige af Burgund og hans allierte (1467)	II, 111—131
Jørgensen, Ellen: Undersøgelser i Sverige af de middelalderlige Fragmenter, der har tjent som Omslag om Arkivalier	I, 655—662
Jørgensen, Harald: Forfalskede David sin beretning af 2. dec. 1863? (With summary)	III, 541—553
Jørgensen, Troels G.: Christian Colbjørnsen som Højesteretsadvokat. (Mit Zusammenfassung)	IV, 76—90
— Christian Colbjørnsens Afgang fra Kancelliet i 1804. (Mit Zusammenfassung)	IV, 376—394

Kålund-Jørgensen, F. C.: Grundlovens skoleparagraf, dens tilblivelse og dens skolehistoriske placering. (With summary) IV, 449—484	
Koch, Hal: Nyere Litteratur om Konstantin den Store ... IV, 506—515	
Linvald, Axel: Omkring Kielerfreden. Bidrag til Danmarks og Norges historie i de første måneder af 1814. (With summary) ... IV, 165—231	
Lukman, Niels C.: Et Bindeled mellem engelsk og dansk Historieskrivning i 12. Aarhundrede ... II, 493—505	
Madsen, H. Bennike: Den rige hjælpe den fattige. En undersøgelse af skattemandtallet fra Næsbyhoved fra 1511. (Mit Zusammenfassung). ... VI, 313—357	
Marstrand, Vilh.: Topografi og Videnskab. Svar til Dr. Eiler Nystrom ... I, 168—175	
Müller, Th. A.: Et par smaa Holbergproblemer ... I, 662—675	
Møller, Erik: Det engelske Kabinet og den dansk-tyske Strid 1863—1864. (With summary) ... IV, 232—312	
— C. Th. Sorensens Uddrag af de Monrad-Allenske Optegnelser ⁶ V, 110—144	
— Den græske Tronkandidatur 1862—1863. (With summary) ... V, 535—595	
Norrie, Gordon: Feltoget til Mecklenburg 1762. ... VI, 641—669	
Nystrøm, Eiler: Gensvar til Vilhelm Marstrand. ... I, 175—177	
Olsen, Albert: Danmark og den engelske mægling 1848. ... II, 215—267	
— Professor Heckscher og historikerne. ... II, 533—540	
Petersen, E. Ladewig: Martsministeriets Fredsbasisforhandlinger. (With summary) ... IV, 587—635	
— Nyere Islamforskning. ... V, 145—163	
— Stat og Historieskrivning i Islams klassiske Periode, 7.—10. Aarhundrede ... V, 455—473	
Rasch, Aage: Forbudet af 4. oktober 1775 mod eksport af våben til de amerikanske oprørere ... VI, 467—482	
Rasmussen, Erik: Kurantbankens oprettelse. (With summary) ... III, 137—175	
Rasmussen, Poul: Store og små mark guld. Et bidrag til diskussionen om guldvurderingen og Jyske lovs ledingsbestemmelser. (With summary) ... III, 352—367	
Runquist, Kjell: De medeltida danska jordvärderingshetererna med särskild anknytning till guldvärdering och skyldtaxation under valdemarstiden, I—III. (Mit Résumé) III, 397—449, 509—540, 728—761	
Schepelern, H. D.: Blev Tordenskjold myrdet? En prøve paa C. P. Rothes Kildebenyttelse. ... VI, 81—95	
Schmidt, J. Boisen: Tordenskjolds død. ... IV, 485—489	

Side

Schmidt, J. Boisen: Drabet på Hans Schade 1703. En krise i Chr. Siegfr. v. Plessens liv	V, 320—328
— Carl Scheel-Plessens stilling til helstatstanken november 1863 til juli 1864. (Mit Zusammenfassung).....	V, 429—454
— Kommissionerne i rådstuen for slottet 1690—1705. (Mit Zusammenfassung).....	VI, 269—312
— Tordenskjolds død — ærlig eller uærlig duel?.....	VI, 358—361
Schütte, Gudmund: Østgermaniens Slavisering	II, 61—72
Skrubbeltrang, Fridlev: Nogle Kilder til ældre dansk Landbrugsstatistik	I, 245—286
— Af lugtelserettens historie	VI, 632—640
Steensgaard, Niels: The Scandinavian Economic History Review, I—VII, 1953—59	VI, 483—491
Thomsen, Rudi: Den jydsk Borgerbevægelse 1629.....	I, 602—654
Winding, Kjeld: Treschow, Hambro og statslånet 1849. (With summary).....	III, 693—727
Det nordiske historikermøde i Århus 1957.....	V, 378
Den XI internationale historikerkongres.....	VI, 378—380
Meddelelse om Archiv der Hansestadt Lübeck.....	V, 639

II. Anmeldelser.

Albeck, Gustav: Knyttlinga. Sagaerne om Danmarks Konger. (1946). Anm. af Niels Lukman.....	II, 135—138
Amburger, Erik: Die Familie Marselis. Studien zur russischen Wirtschaftsgeschichte. (1957). Anm. af Sune Dalgård	V, 511—515
Andersen, Niels J.: Studier over hovedprincipperne i den islamiske handelsret. (1961). Anm. af E. Ladewig Petersen	VI, 685—692
Andersson, Ingvar: Sveriges Historie gennem Tiderne. (1940). — Sveriges Historia. (1943). Anm. af C. O. Bøggild-Andersen.....	I, 209—215
Andersson, Ingvor Margareta: Erik Menved och Venden. Studier i dansk utrikespolitik 1300—1319. (1954). Anm. af N. Skyum-Nielsen	V, 362—368
Arup, Erik: Danmarks Historie, III. (Udg. af Aksel E. Christensen, 1955). Anm. af C. O. Bøggild-Andersen... ..	V, 329—357
Bach, Erik: La cité de Gênes au XIIe siècle. (1955). Anm. af Astrid Friis	IV, 542—550
Bolin, Sture: State and Currency in the Roman Empire to 300 A. D. (1958). Anm. af Georg Galster	VI, 110—120
Bruun, Henry: Poul Laxmand og Birger Gunnerson. Studier over dansk politik i årene omkring 1500. (1959). Anm. af Aksel E. Christensen og Stig Juul.....	VI, 362—392

- Bull, Edvard:** Arbejdermiljø under det industrielle gennembrudd. (1958). Anm. af G. Nørregård V, 507—516
- Carlsson, Gottfried:** Senare medeltiden I: Tidsskedet 1389—1448. (1941). Anm. af Henry Bruun II, 161—169
- Christensen, Aksel E.:** Kongemagt og Aristokrati. Epoker i middelalderlig dansk statsopfattelse indtil unionstiden. (1945). Anm. af John Danstrup II, 139—157
- M. P. Bruuns Dagbog 1856—74, under red. af **Vagn Dybdahl** og **Birgit Nüchel Thomsen** (1961). Anm. af Holger Hjelholt VI, 675—679
- Fabricius, Knud:** Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige. 3.—4. Del. (1952—58). Anm. af Astrid Friis IV, 91—95 og V, 474—494
- Fabritius, Albert:** Danmarks Riges Adel. Dens Tilgang og Afgang 1536—1936. (1946). Anm. af Alb. Olsen I, 694—699
- Flensborgs Bys Historie, I—II. (Udg. af Grænseforeningen og Historisk Samfund for Sønderjylland, 1953—55). Anm. af Knud Fabricius V, 212—218
- Friis, Astrid og Kristof Glamann:** A History of Prices and Wages in Denmark 1660—1800, vol. I (1958). Anm. af Kjeld Winding VI, 392—397
- Fussing, Hans H.:** Stiernholm Len 1603—1661. (1951). Anm. af C. O. Bøggild-Andersen III, 762—777
- Hansen, C. Rise og Aksel Steensberg:** Jordfordeling og Udsiftning. Undersøgelser i tre sjællandske Landsbyer. (1951). Anm. af Svend Aakjær III, 609—611
- Hauge, Svend:** Studier over D. G. Monrad som religiøs Personlighed. (1944). Anm. af Hal Koch I, 203—208
- Heckscher, Eli F.:** Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa II. Del moderna Sveriges grundläggning. (1950). Anm. af Kristof Glamann III, 611—623
- Henningsen, Sven:** Studier over den økonomiske Liberalismes Gennembrud i Danmark I. Landhaandværket. (1944). Anm. af Alb. Olsen I, 716—721
- Hjelholt, Holger:** Inkorporationen af den gottorpske Del af Sønderjylland i Kronen 1721. (1945) Anm. af Johanne Skovgaard III, 276—287
- Sønderjylland under Treårskrigen. Et Bidrag til dets politiske Historie, I—II. (1959—61). Anm. af Knud Fabricius VI, 96—104, 670—675
- Hoffmann, Erich:** Die Herkunft des Bürgertums in den Städten des Herzogtums Schleswig. (1953). Anm. af Johan Hvidfeldt IV, 667—673
- Hoffmeyer, Ada Bruhn:** Middelalderens tveæggede Sværd,

I—II. (1954). Anm. af Sigurd Grieg og Aksel E. Christensen	IV, 520—540
Hæstrup, Jørgen: Kontakt med England 1940—43. (1954). Anm. af C. O. Bøggild-Andersen og Sven Henningsen ...	IV, 550—577
Jensen, Chr. Aksel: Danske adelige Gravsten fra Sengotikens og Renaissancens Tid, I—II samt plancher. (1951—53). Anm. af Olaf Olsen	IV, 540—542
Jensen, F. Elle: Pietismen i Jylland. Studier over jydsk Menighedstilstande, særlig paa Landet omkring Midten af det 18. Aarh. (1944). Anm. af Bjørn Kornerup	I, 198—203
Jensen, Johs.: Nordfriesland in den geistigen und politischen Strömungen des 19. Jahrhunderts. (1961). Anm. af Holger Hjelholt	VI, 682—685
Jensen, Sigurd: Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi. Studier over dansk Bondeøkonomi i Tiden mellem Midten af det 18. og Midten af det 19. Aarh. (1950). Anm. af Aksel E. Christensen	III, 463—481
Jessen, F. v.: En slesvigsk Statsmand, I—III. (1930—41). Anm. af C. O. Bøggild-Andersen	I, 699—708
Jørgensen, Ellen: Historiens Studium i Danmark i det 19. Aarhundrede. (1943). Anm. af Povl Bagge	I, 178—182
Jørgensen, Harald: Trykkefrihedsspørgsmålet i Danmark 1799—1848. (1944). Anm. af Povl Bagge	I, 183—198
— C. N. David, I—II. (1950) Anm. af Erik Møller	IV, 97—105
— (Udg.): Statsrådets Forhandlinger 1848—63, I. (1954). Anm. af Erik Møller	IV, 516—520
Jørgensen, J. O. Bro: Industriens Historie i Danmark II. Tiden 1730—1820. (1943). Anm. af Alb. Olsen	II, 319—322
Jørgensen, Troels G.: Andreas Frederik Krieger. Juristen—Politikeren—Borgeren. (1956). Anm. af Erik Møller	V, 368—372
J. E. Sars: Brev 1850—1915. (Ug. af Halvdan Koht, 1957). Anm. af Povl Bagge	V, 500—506
Kornerup, B.: Ribe Katedralskoles Historie, I—II. (1947—52). Anm. af Hugo Matthiessen	II, 514—517, IV, 123—124
C. Paludan-Müller. Et Udvalg af hans Optegnelser og Breve, I—II. Af B. Kornerup. (1958) Anm. af Povl Bagge ...	V, 500—506
la Cour, V. og H. Stiesdal: Danske Voldsteder fra Oldtid til Middelalder. Thisted Amt. (1957). af Vilh. Lorenzen ..	VI, 499—504
Larsen, A. P.: Sagen mod Præsten i Vejlbj og de sager, der fulgte. (1951). Anm. af Stig Iuul	IV, 125—133
Larsen, Jørgen: H. N. Clausen. Hans Liv og Gerning, I. (1945). Anm. af Bjørn Kornerup	I, 722—730

Lindberg, Folke: Scandinavia in Great Power Politics 1905—1908. (1958). Anm. af Troels Fink.....	V, 621—624
— Den svenska utrikespolitikens historia 1872—1914. (1958). Anm. af Troels Fink.....	V, 621—624
Kong Christian VIII.s Dagbøger og Optegnelser, udg. af Axel Linvald , bd. I. (1943). Anm. af Povl Engelstoft.....	I, 483—487
Linvald, Axel: Kong Christian VIII, bd. I—II. (1943—52). Anm. af Povl Engelstoft.....	I, 483—487, IV, 95—97
Lorenzen, Vilh.: Vore Byer. Studier i Bybygning, I. (1947). Anm. af Otto Norn.....	II, 322—326
— Vore Byer. Studier i Bybygning, IV—V. (1957—58.) Anm. af Kirsten-Elizabeth Jessen.....	VI, 505—508
Lunds Domkyrkas Historia , I—II. (1946). Anm. af Bjørn Kornerup.....	II, 169—175
Prins Christian (V.)s Breve, I—II. (Udg. af E. Marquard og J. O. Bro Jørgensen , 1952—56). Anm. af C. O. Bøggild-Andersen.....	V, 618—620
Johan Nicolai Madvig. Et Mindeskript, I. (Udg. af Det kgl. danske Videnskabernes Selskab og Carlsbergfondet, 1958). Anm. af Erik Møller.....	V, 208—212
Matthiessen, Hugo: En Greve. Jørgen Scheel til Grevskabet Scheel, Stamhuset Estrup samt Ulstrup. (1954). Anm. af Stig Iuul.....	V, 199—207
Müller, Th. A.: Den unge Ludvig Holberg, 1684—1722. (1943). Anm. af F. J. Billeskov Jansen.....	I, 487—493
Møller, Erik: Helstatens Fald 1855—64, I—II. (1958). Anm. af Povl Bagge.....	VI, 105—110
Nielsen, Axel: Industriens Historie i Danmark, III, 1—2. (1944). Anm. af Richard Willerslev.....	III, 298—307
Nilsson, Sven A.: Kampen om de adlige privilegierne 1526—1594. (1952). Anm. af E. Ladewig Petersen.....	V, 218—224
Nilsson-Stjernquist, N.: Tillkomsten av 1866 års grundlov. (1955). Anm. af Holger Hjelholt.....	IV, 657—662
Nørregård, G.: Danmark og Wienerkongressen 1814—15. (1948). Anm. af Troels Fink.....	II, 299—306
— Efterkrigsår i dansk udenrigspolitik 1815—24. (1960). Anm. af Holger Hjelholt.....	VI, 495—499
Paludan-Müller, C.: Videnskab og skole. Selvbibliografi og taler. (1958). Anm. af Povl Bagge.....	V, 500—506
Sophie Brahes Regnskabsbog 1627—40. (Udg. ved Henning Paulsen , 1955). Anm. af E. Ladewig Petersen.....	IV, 663—667
Rasch, Aa. og P. P. Sveistrup: Asiatisk Kompagni i den florisante Periode 1772—92. (1948). Anm. af Sune Dalgård	II, 506—514

Rasmussen, Erik: Kurantbankens forhold til staten 1737—73. (1955). Anm. af Povl Bagge.....	V, 164—190
Den danske Rigsdag 1849—1949, I—VI. (Udg. af Statsministeriet og Rigsdagens præsidium, 1949—53). Anm. af O. Karup Pedersen.....	VI, 397—407
Schultz' Danmarkshistorie, I—VI. (Red. af Aa. Friis, A. Linvald og M. Mackesprang, 1941—43). Anm. af Astrid Friis og Povl Bagge.....	I, 676—694
Seip, Jens Arup: Sæltargjorden i Tunsberg og kirkens jurisdiksjon. (1942). Anm. af Hal Koch.....	I, 511—517
— Et regime foran undergangen. Frederik Stang — Ole Jacob Broch. (1945). Anm. af Erik Møller.....	II, 157—160
Sjøqvist, V.: Peter Vedel. Udenrigsministeriets Direktor, I. (1957). Anm. af Erik Møller.....	V, 494—500
Skautrup, P.: Det danske Sprogs Historie, I—II. (1944—47). Anm. af Kristian Hald.....	II, 517—529
Skovgaard, Johanne: Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve, VIII. (1947). Anm. af C. O. Bøggild-Andersen II,	307—318
Skovmand, Roar: Folkehøjskolen i Danmark 1851—1892. (1944). Anm. af C. O. Bøggild-Andersen.....	I, 708—716
Stang, Fr.: Statholdersak og unionsstrid 1856—62. (1943). Anm. af Erik Møller.....	I, 730—734
Stenberg, Kay: Sverige—Norges skandinaviske allianspolitik 1863. (1943). Anm. af Erik Møller.....	I, 517—528
Stenton, F. M.: Anglo-Saxon England. (1943). Anm. af Ellen Jørgensen.....	II, 175—177
Sveistrup, P. P. og R. Willerslev: Den danske Sukkerhandels og Sukkerproduktions Historie. (1945). Anm. af Kristof Glammann.....	III, 288—298
Sønderjyllands Historie, I—V. (Red. af Vilh. la Cour, Knud Fabricius, Holger Hjelholt og Hans Lund, 1930—42). Anm. af Troels Fink.....	I, 448—483
Thorsen, Svend: Danmarks folketing, om dets hus og historie. (1961). Anm. af F. Skrubbeltrang.....	VI, 679—682
Weibull, Jørgen: Carl Johan och Norge 1810—14. (1957). Anm. af Georg Nørregård.....	V, 372—377
Weimar, Volker: Der Malmöer Waffenstilstand von 1848. (1959). Anm. af Holger Hjelholt.....	VI, 407—411
Willerslev, R.: Studier i dansk industrihistorie 1850—1880. (1952). Anm. af Povl Bagge.....	IV, 105—122
Yrwing, Hugo: Kungamordet i Finderup. (1954). Anm. af N. Skyum-Nielsen.....	V, 357—367

Danmarks Malerkunst fra Middelalder til Nutid, red. af Erik Zahle . (1943). Anm. af Hans Lassen	I, 493—500
Bemærkninger til dr. phil. Astrid Friis' anmeldelse af Aksel E. Christensen: Dutch Trade to the Baltic about 1600. Af Aksel E. Christensen	I, 216—227
Oresundstoldregnskabernes kildeværdi. En replik. Af Astrid Friis	I, 227—238
Sundtoldregnskabernes kildeværdi og transitbalancen i Sundet. Afsluttende svar til dr. phil. Astrid Friis. Af Aksel E. Christensen	I, 528—539
Slutbemærkninger. Af Astrid Friis	I, 539—549
Bemærkninger til en anmeldelse. Af Hans Jensen	I, 238—240
Svar til dr. Hans Jensen. Af Povl Bagge	I, 241—244
Om de danske Domstoles Uafhængighed under Enevælden. Bemærkninger til en anmeldelse. Af Troels G. Jørgensen ..	I, 500—503
Svar til fhv. højesteretspræsident, dr. jur. Troels G. Jørgensen. Af Povl Bagge	I, 503—510
Bemærkninger til Professor C. O. Bøggild-Andersens Anmeldelse af Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve VIII Bind. Af Johanne Skovgaard	II, 529—532
Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve. En replik. Af C. O. Bøggild-Andersen	II, 532—533
Om Byhistorie. Noter til en Anmeldelse. Af Vilh. Lorenzen ..	III, 307—313
Svar. Af Otto Norn	III, 313
Bemærkninger til anmeldelsen af Kurantbankens forhold til staten. Af Erik Rasmussen	V, 191—196
Svar til dr. Erik Rasmussen. Af Povl Bagge	V, 196—199
Kring källorna till kungamordet i Finderup. Af Hugo Yrwing	VI, 121—131
Om første og anden rangs kilder. Af N. Skyum-Nielsen ..	VI, 131—141

Nekrologer

Adam Afzelius. Af Erik Bach	V, 516—519
Helge Almquist. Af C. O. Bøggild-Andersen	I, 551—552
Nils Ahnlund. Af Knud Fabricius	V, 227—229
Erik Arup. Af Aksel E. Christensen	III, 778—788
Erik Bach. Af Knud Hannestad	V, 625—628
Louis Bobé. Af Albert Fabritius	IV, 134—136
William Christensen. Af Holger Hjelholt	III, 319—322

	Side
C. P. O. Christiansen. Af Roar Skovmand	III, 626—628
Carl S. Christiansen. Af C. O. Bøggild-Andersen	III, 317—319
Povl Engelstoft. Af Povl Bagge	VI, 693—694
Aage Friis. Af Povl Bagge	III, 322—328
Hans H. Fussing. Af Knud Fabricius	V, 225—227
Eli F. Heckscher. Af Aksel E. Christensen	IV, 425—427
Victor Hermansen. Af Georg Galster	VI, 412—413
Johan Huizinga. Af C. O. Bøggild-Andersen	I, 737—740
Hans Jensen. Af Povl Engelstoft	I, 550—551
Ellen Jørgensen. Af C. O. Bøggild-Andersen	II, 327—329
Poul Johannes Jørgensen. Af Stig Iuul	II, 547—550
Hans Knudsen. Af Hans H. Fussing	II, 178—179
Oluf Kolsrud. Af Bjørn Kornerup	I, 735—736
Bjørn Kornerup. Af Hal Koch	V, 520—523
Bruno Lesch. Af Harald Jørgensen	I, 736—737
Emil Marquard. Af Holger Hjelholt	III, 336—337
Friedr. Meinecke. Af Holger Hjelholt	IV, 427—428
Peter Rohegune Munch. Af Aage Friis	II, 329—333
Th. A. Müller. Af Carl Roos	III, 332—336
Axel Nielsen. Af Aksel E. Christensen	III, 624—625
Eiler Nystrom. Af Hugo Matthiesen	II, 550—553
Poul Nørlund. Af M. Mackeprang	III, 482—487
Albert Olsen. Af Astrid Friis	III, 328—332
James Tait. Af Ellen Jørgensen	II, 179
Lauritz Weibull. Af Aksel E. Christensen	VI, 695—699

Nyl fra historisk videnskab

- I, 553—580, 740—761.
 II, 180—213, 333—349, 553—567.
 III, 338—348, 487—508, 628—648.
 IV, 136—164, 428—448, 578—586, 674—682.
 V, 229—244, 523—534, 628—639.
 VI, 142—160, 413—426, 508—520, 699—712.

HISTORISK TIDSSKRIFT

ELLEVTE RÆKKE

UDGIVET AF

DEN DANSKE HISTORISKE FORENING

VED DENS BESTYRELSE

REDIGERET AF

POVL BAGGE OG ASTRID FRIIS

SJETTE BIND

K Ø B E N H A V N

KOMMISSIONÆR: ROSENKILDE OG BAGGERS FORLAG

BIANCO LUNOS BOGTRYKKERI A/S

1960—62

Indhold

Afhandlinger	Side
Bruun, Henry , overarkivar, dr. phil.: Biskop Jens Andersen (Lodehat) som oppositionsfører	427—465
Resumé	465—466
—: Kalundborgvidissen 1425 af Kalmarunionsbrevet 1397	521—572
Resumé	572—573
Christensen, C. A. , redaktør, mag. art.: Krisen på Slesvig Domkapitels jordegods 1352—1437	161—241
Zusammenfassung	242—244
Fabricius, Knud , professor, dr. phil.: Kr. Erslevs Tolkning af den saakaldte Constitutio Valdemariana	245—266
Zusammenfassung	267—268
Hjelholt, Holger , fhv. overarkivar, dr. phil.: Om tilblivelsen af fællesregeringen i hertugdømmerne af 22. oktober 1848	1— 77
Zusammenfassung	78— 80
—: Orla Lehmann i slesvig-holstensk fangenskab	601—630
Zusammenfassung	630—631
Ilsøe, Harald , arkivar, cand. mag.: Gesandtskaber som kulturformidlende faktor. Forbindelser mellem Danmark og England-Skotland o. 1580—1607	574—598
Summary	598—600
Madsen, H. Bennike , adjunkt, cand. mag.: Den rige hjælpe den fattige. En undersøgelse af skattemandtallet fra Næsbyhoved len 1511	313—354
Zusammenfassung	354—357
Schmidt, J. Boisen , stadsarkivar, cand. mag.: Kommissionerne i rådstuen for slottet 1690—1705	269—310
Zusammenfassung	310—312

Småstykker.

Norrie, Gordon , kaptajn: Felttoget i Mecklenburg 1762	641—669
Rasch, Aage , arkivar, cand. mag.: Forbudet af 4. oktober 1775 mod eksport af våben til de amerikanske oprørere	467—482
Schepelern, H. D. , musæumsinspektør, cand. mag.: Blev Tordenskjold myrdet? En Prøve paa C. P. Rothes Kildebenyttelse	81— 95
Schmidt, J. Boisen , stadsarkivar, cand. mag.: Tordenskjolds død — ærlig eller uærlig duel?	358—361
Skrubbeltrang, Fridlev , universitetslektor, dr. phil.: Af tugtelsetretts historie	632—640

Runciman, S.: The Eastern Schism. (E. Ladewig Petersen) . . .	147—149
—: The Sicilian Vespers. (E. Ladewig Petersen)	149—152
Sauvaget, J.-Cl. Cahen: Introduction à l'histoire de l'Orient musulmane. (E. Ladewig Petersen)	709—710
Schepelern, H. D.: Portrætsamlingen i Odense adelige Jomfrukloster. (K.-E. Jessen)	415—416
Schieder, Th.: Hundert Jahre Historische Zeitschrift. (H. Hjelholt)	417—419
Schmökel, H.: Geschichte des alten Vorderasiens. (E. Ladewig Petersen)	517—518
Schütt, O.: Stadt Flensburg Olde Wilkoer. (H. Hjelholt)	704—705
Stemann, P. Chr. v.: En dansk Embedsmands Odysseé, I—II. (Chr. Tortzen)	699—703
Syme, R.: Tacitus, I—II. (E. Ladewig Petersen)	420—421
Tønnesen, K. D.: La Défaite des Sans-culottes. (E. Kjersgaard)	158—160

Meddelelser om Den danske historiske forening 1958—60	713—715
Den danske historiske forenings vedtægter	716—717
Navneregister ved mag. art. E. Ladewig Petersen	718—749
Rettelser til Historisk Tidsskrift 11. række, bind VI	750
Oversigt over indholdet af Historisk Tidsskrift 11. række, bind I—VI	751—761

Historisk Tidsskrift udgives med 2 hæfter årlig. Den danske historiske Forenings medlemmer og faste abonnenter betaler årlig 12 kroner. Anmeldelse om medlemskab modtages af Foreningens formand, fhv. overarkivar, dr. phil. HØLGER HJELHOLT (Markvej 15, Kbh. F) eller dens kasserer, prof., dr. phil. AKSEL E. CHRISTENSEN (Det historiske Institut, Bispetorvet 1, Kbh. K). Abonnement på Historisk Tidsskrift kan tegnes hos forlaget (Rosenkilde og Bagger, Kronprinsensgade 3, Kbh. K) og hos alle boghandlere. Meddelelse om bopælsforandring og klager over tidsskriftets forsendelse bedes for medlemmer sendt til kassereren, for abonnenter til forlaget.

Bidrag til optagelse i Historisk Tidsskrift bedes sendt til professor, dr. phil. ASTRID FRIS (Kr. Zahrtmanns Plads 83, Kbh. F), bøger til anmeldelse bedes sendt til redaktionen (Kr. Zahrtmanns Plads 83, Kbh. F).

Et antal serier af Historisk Tidsskrift fra 6. række, bd. 2 til 11. række, bd. 5 (ialt 34 bind) kan af foreningens medlemmer erhverves til en samlet pris af 300 kr. pr. serie ved henvendelse til foreningens ekspedition: Det historiske Institut, Bispetorvet 1, Kbh. K, der også yder medlemmerne 33% rabat for ældre enkeltserier eller -bind.

I alle rækker findes talrige enkelthæfter i overskydende eksemplarer, der gennem Foreningens ekspedition kan erhverves til en pris af 2-3 kr. pr. enkelthæfte, 3-5 kr. pr. dobbelthæfte.

Foreningen genkøber gerne 10. række, bd. 1, 11. række bd. 1, 5 og 6 til fuld bogladepris. - Særpris 10 kr. pr. hæfte tilbydes for 10. række, bd. 1, hæfte 1 og 5, 11. række, bd. 1, hæfte 1 og 5 samt bd. 5, hæfte 1-2.

INDHOLD

	Side
Kalundborgvidissen 1425 af Kalmarunionsbrevet 1397. Af overarkivar, dr. phil. Henry Bruun	521
Résumé	572
Gesandtskaber som kulturformidlende faktor. Forbindelser mellem Danmark og England-Skotland o. 1580-1607. Af arkivar, cand. mag. Harald Ilsoe	574
Summary	598
Orla Lehmann i slesvig-holstensk fangenskab. Af fhv. overarkivar, dr. phil. Holger Hjelholt	601
Zusammenfassung	

Småstykker.

Af tugtelsesrettens historie. Af universitetslektor dr. phil. Fridlev Skrubbeltrang	632
Felttoget i Mecklenburg 1762. Af kaptajn Gordon Norrie	641

Anmeldelser.

Holger Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen. Et Bidrag til dets politiske Historie. II. Del. Fra Foråret 1849 til Freden med Preussen Juli 1850. Af Knud Fabricius	670
M. P. Bruuns Dagbog 1856-74. Under redaktion af Vagn Dybdahl og Birgit Nüchel Thomsen. Af Holger Hjelholt	675
Svend Thorsen: Danmarks Folketing, om dets hus og historie. Af Fridlev Skrubbeltrang	679
Johannes Jensen: Nordfriesland in den geistigen und politischen Strömungen des 19. Jahrhunderts. Af Holger Hjelholt	682
Niels J. Andersen: Studier over hovedprincipperne i den islamiske handelsret. Af Erling Ladewig Petersen	685

Nyt fra historisk Videnskab.

Nekrolog over Povl Engelstoft. Af Povl Bagge. – Nekrolog over Lauritz Weibull. Af Aksel E. Christensen. – P. Chr. v. Stemann: En dansk Embedsmands Odyssé (Christian Tortzen). – Ingeborg Buhl: Portrætsamlingen i Roskilde adelige Jomfrukloster (Kirsten-Elizabeth Jessen) – Der Stadt Flensburg Olde Wilkoer – Aagø Bonde o. Johan Hvidtfeldt: Personalhistoriske oplysninger om borgmestre, rådmænd, byfogeder og byskrivere i Flensburg 1550-1848 – Bibliografi over sønderjysk Slægtstavelitteratur (Holger Hjelholt) – Henning Landgraf: Bevölkerung und Wirtschaft Kiels im 15. Jahrhundert (Erling Ladewig Petersen) – Gerhard Ritter: Staatskunst und Kriegshandwerk II (Holger Hjelholt) – Bibliografier over Islams historie (Erling Ladewig Petersen)	693
Meddelelser om den danske historiske Forening	713
Den danske historiske Forenings vedtægter	716
Navneregister. Ved mag. art. Erling Ladewig Petersen	718
Rettelser til Historisk Tidsskrift 11. række, bind VI	750
Oversigt over indholdet af Historisk Tidsskrift 11. række, bind I-VI	751